

C. Authen: Fotografi på plateomslag
K. Krake: Det danske Socialdemokratis propaganda
R. Werenskjold og Ø. P. Dahlen: Tysk stormaktspress
og norsk politisk sensur 1914–1940
Ø. Hanche: Spanskesyken 1918–19 og kinoene i Norge
H. Østbye: Avviklinga av partipressa i Norge

Påvirkning og sensur

Nasjonale strømninger

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 2 2023

Årgang 20, nr. 40

Norsk Mediehistorisk Forening

www.medietidsskrift.no

**Redaksjon for dette nummeret
av Mediehistorisk Tidsskrift:**

Redaktør:

Øystein Pedersen Dahlen

Redaksjonsråd:

Astrid Gynnild

Roy Krøvel

Christine Myrvang

Arnhild Skre

Ove Solum

© 2023 Forfatterne

Design/Grafisk produksjon: Endre Barstad Grafisk
altkanendres.no

Omslag: Endre Barstad Grafisk
ISSN digital utgave: 2464-4277

Utgitt av Norsk Mediehistorisk Forening
*Tidsskriftet er Open Access og publiseres under lisensen
Creative Commons CC BY-NC 4.0. Betingelsene kan leses her:*
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.no>

Mediehistorisk Tidsskrift er medlem av
Directory of Open Access Journals (doaj.org).

Adresse:
Norsk Mediehistorisk Forening
c/o Mediebedriftenes Landsforening
Skippergata 24
0154 Oslo

Hjemmeside: www.medietidsskrift.no

Påvirkning og sensur

Nasjonale strømninger

Mediehistorisk Tidsskrift nr. 2 2023
(Årgang 20, nr. 40)

Utgitt av
Norsk Mediehistorisk Forening

Innhold

Leder

Påvirkning og sensur 6

Cecilie Authen

Fotografi på plateomslag knyttet til norsk folkemusikk.....10

Kristina Krake

Det danske Socialdemokratis propagandaapparat, HIPA 34

Rolf Werenskjold og Øystein Pedersen Dahlen

Politisk sensur med silkehånd: Tysk stormaktspress
og norsk politisk sensur 1914–1940 56

Øivind Hanche

Et farlig sted for smitte? Spanskesyken 1918–19 og kinoene i Norge116

Helge Østbye

Avviklinga av partipressa i Norge – et historisk-
politisk og økonomisk perspektiv136

Henrik G. Bastiansen

Pressestrukturens primat. Svar til Helge Østbye 148

Hans Fredrik Dahl

Bok: Enda en teori om mediene158

Alf Skjeseth

Medieminner: «Kast styret – støtt Rekve»162

Yngvil Kiran

Medieminner: Ordene som forsvant..... 168

Om bidragsyterne	176
For forfattere og fagfeller	178
Tidligere utgaver	181

Påvirkning og sensur

Det er en nær sammenheng mellom sensur, ensretting og troen på mediernes sterke påvirkningskraft.

Øystein Pedersen Dahlen
Redaktør for Mediehistorisk tidsskrift,
Førstelektor ved Høyskolen Kristiania
Oystein.dahlen@kristiania.no
orcid.org/0000-0002-4591-4581

I tiårene frem til andre verdenskrig var troen på mediernes påvirkningskraft stor. Mange kjenner til undersøkelsen som lærerlaget i Stavanger gjennomførte i 1910. Ut fra svarene som lærerne i folkeskolen gav på spørreskjemaet, konkluderte lærerlaget med at hyppige kinobesøk kunne føre til kriminalitet, rastløshet, konsentrasjonsvansker og reduserte lese- og skriveferdigheter.¹

For å få kontroll på filmene ble Statens filmkontroll opprettet i 1913 for å følge opp kinoloven fra samme år. Denne filmsensuren skulle verne befolkningen mot moralsk forfall:

§ 8.1 Filmkontrollen må ikke godkjenne bilder som den mener det ville stride mot lov eller krenke ærbarhet eller virke forrående eller moralsk nedbrytende å vise offentlig.

Det ble også bestemt at alle som ønsket å drive kino, måtte få konsesjon fra kommunen:

§ 1.1 Offentlig forevisning av kinematografbilleder maa ikke finde sted uten tilladelse av kommunestyret eller av formandskapet eller av den, som formandskapet i henhold til § 2 dertil maatte bemyndige.

Politikere og byråkrater ville kontrollere dette ukjente, nye mediet – og de fleste kommunene ga konsesjonen til å drive kinodrift til seg selv. Kinoloven om forhåndskontroll av film ble ikke opphevet i Norge før 1. januar 2023.

Nasjonale rammer

Starten på 1900-tallet var preget av konflikter og splittelse i de fleste europeiske land, utløst av økende nasjonalisme og klassekamp. Det var en utstrakt enighet om at datidens grunnleggende problem var integreringen av massene, og at denne oppgaven krevde nye former for sosial organisering. På grunn av den økonomiske dynamikken i samfunnet mente mange at det var til arbeidernes beste å organisere seg etter klasse. Andre mente det var en kulturell forutbestemmelse å samle språklige grupper i politiske enheter for å løse sosiale spenninger.²

Gjennom første halvdel av 1900-tallet ble de fleste (vestlige) samfunn organisert etter enten klasse eller nasjon. Nasjonalstaten ble etablert som et tydeligere sosialt fenomen som skulle inkludere alle innbyggere, og alle innbyggere skulle underlegge seg statens styre, kontroll og nasjonale ensretting.³

Alle de skandinaviske landene ble tydeligere organisert som nasjonalstater i denne perioden.⁴

Den nye formen for sosial organisasjon var for det meste preget av bredere inkludering og rasjonelle løsninger.⁵ Også statsadministrasjonene ble utvidet til nye felt og ble stadig mer differensierte og raffinerte,⁶ med utvikling av blant annet statlige propagandaavdelinger eller pressekontor.⁷

I den gryende konflikten mellom Europas stormakter – England, Frankrike, Tyskland og Russland –, så mange politikere mulighetene som de nye mediene åpnet for. De brukte mediene til å mobilisere massenes latente nasjonalistiske sinnelag. Det ble satt i gang voldsomme og løgnaktige tiltak for å manipulere til nasjonal mobilisering og en ny form for nasjonalistisk politikk,⁸ som ledet frem til første verdenskrig fra 1914.

Mange forskere var overrasket over den tilsynelatende sterke påvirkningskraften som propagandaen hadde på befolkningen.⁹ Dette var med på å legge til rette for troen på injeksjonsteorier og allmektige medier, som dominerte medieforskningen frem til andre verdenskrig.¹⁰ Dette var også en viktig årsak til de utstrakte forsøkene på sensur og kontroll over mediene i den samme perioden.¹¹

Selv om det senere har blitt satt spørsmålsteget ved mediernes påvirkning, er det likevel ikke mulig å forstå samfunnets institusjoner «uten å ha en forståelse for den historiske prosessen den ble skapt under».¹² For å forstå rammene (mulighetene og begrensningene) for hvordan ting gjøres i dag, må vi undersøke de historiske betingelsene; hvordan aktører har vært med på å skape strukturer for mulige handlinger. En praksis blir institusjonalisert. Dermed kan vi se at tidligere praksis har vært med på å skape rammer for dagens praksis.

Fotografier som skaper mening

I innledningen til *Mediehistorisk Tidsskrift nr. 2 2021 om Offentlig fotografi* blir det påpekt at fotografiet *gjør* noe utover å dokumentere og illustrere. Dette «innebærer en anerkjennelse av at tingene vi omgir oss med, virker på og sammen med oss».¹³

I det samme nummeret skriver Arne B. Langeleite at bilder ofte er utformet på måter som følger faste mønstre som produsenten håper skal kommunisere effektivt og klart. Gjennom visse regler for hvordan de er bygget opp (bildeskjemaer), er bildet i sitt formspråk gjenkjennelig og fungerer som snarveier til betydninger og bidrar til meningsdannelse.¹⁴

Ny forskning

I den første artikkelen i dette nummeret av *Mediehistorisk tidsskrift* viser **Cecilie Authen** hvordan oppfattelsen av folkemusikk i Norge har blitt formet av mediet som bokstavelig talt pakket inn musikken. Fotografiene på plateomslagene i begynnelsen av århundret skapte noen klare begrensninger (indirekte sensur) og forventninger til hvordan musikken skulle presenteres og fortsatt presenteres i dag. Mange plateomslag til folkemusikk i dag er fortsatt preget av spellemenn med feler foran en foss eller et klassisk norsk stabbur – innenfor en typisk nasjonalromantisk ramme. Dette påvirket tolkningen og forståelsen av både plateomslagene og musikken.

Kristina Krake undersøker hvordan danske sosialdemokrater forsøkte å bruke film for å påvirke et bredt publikum i 1930-årene. De ønsket å advare mot nazistiske og kommunistiske bevegelser i Danmark – og de forsøkte å appellere til befolkningen om å støtte det sosialdemokratiske partiets reformer innenfor demokratiets grenser. Samtidig ble partiet endret fra et rendyrket klasseparti til et bredt omfavnende folkeparti for hele nasjonen, slik som Arbeiderpartiet i Norge i den samme perioden.

Rolf Werenskjold og **Øystein Pedersen Dahlen** skriver om hvordan norske myndigheter ble presset av tyske diplomater til å sensurere medier og kulturliv i 1930-årene. Norske myndigheter forsøkte derfor

å fjerne utsagn, tekster og bilder som tyske myndigheter oppfattet som negative. Kunstgallerier, teater og revyer ble alle utsatt for politisk sensur. Utenriksdepartementets innblanding i filmsensuren var også i strid med den norske filmloven. Utenriksdepartementets eget pressekontor spilte en sentral rolle ved at det balanserte mellom å være et sensurorgan for Utenriksdepartementet og en forsvarer av den frie pressen. Dermed var pressen i Norge bedre beskyttet mot sensur enn andre kulturformer.

Øivind Hanche undersøker hvordan kinoene ble påvirket av spanskesyken i årene 1918 og 1919. Artikkelen viser at det ikke var første gang kinoene i Norge ble stengt på grunn av en epidemi, da kinoene ble stengt i 2020. Stengingen av kinoene i 1918 var spredt over tid, og det var også kommuner som ikke stengte kinoene i det hele tatt. I Kristiania var holdningen at det ikke nyttet å stenge kinoene, for det fantes ikke vaksine, og smitte ble oppfattet som den eneste muligheten til å redusere pandemiens spredning. Andre steder ble kinoene stengt i én eller flere uker, og enkelte steder i noen måneder.

I den siste fagfellevurderte artikkelen har **Helge Østby** en kritisk vurdering av Henrik Bastiansens analyse av utviklingen av partipressen i Norge. Bastiansen svarer selv på denne kritikken i dette nummeret.

I det første av *medieminnene* forteller **Frode Rekve** om da han ble utsatt for press og trusler fra fagforeningsfolk og politikere da han var redaktør i *Halden Arbeiderblad*. Rekve fikk sparken som redaktør i 2009.

I det andre medieminnene forteller **Yngvil Kiran** hvordan hun fikk med seg en hel generasjon radiolyttere til å lage barnetimebøker og å sende inn dikt til Opp fra skrivebordsskuffen. Dette er radioprogrammer som helt klart påvirket og skapte rammer og muligheter for unge lyttere i 1970-, 1980- og 1990-årene.

Om vi blir påvirket av mediene? Ja, det er klart vi gjør!

Det interessante spørsmålet er kanskje heller hvordan ulike aktører forsøker å bruke mediene for å påvirke publikum. Mediene er med på å forme våre liv. De gir oss rammer og muligheter for handling.

Mediene kan være med på å skape en felles forståelse av ting, begreper og kulturelle uttrykk. Mediene skaper rammer for vurderinger, tanker og meninger. Og dette er én ramme for å lese bidragene i dette nummeret av *Mediehistorisk Tidsskrift*!

Takk til Birgitte Kjos Fonn

En stor takk til avtroppende redaktør Birgitte Kjos Fonn for hennes innsats som redaktør for *Mediehistorisk Tidsskrift* i seks år. Hun har gjort en uvurderlig innsats for både tidsskriftet og mediehistorieforskningen i Norge.

I dette nummeret av *Mediehistorisk tidsskrift* har Birgitte Kjos Fonn hatt det redaksjonelle ansvaret for tre overliggende artikler (Authen 2023; Werenskjold og Dahlen 2023; Østby 2023).

Asker, 7. desember 2023

Øystein Pedersen Dahlen

Ny redaktør for *Mediehistorisk Tidsskrift*

Noter

- 1 Gripsrud, J. (2015). *Mediekultur, mediesamfunn*, s. 49. Universitetsforlaget.
- 2 Wagner, P. (1994). *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. Routledge.
- 3 Wagner, P. (1994). *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. Routledge; Wagner, P. (2001). *A History and Theory of the Social Sciences*. Sage.
- 4 Dahlen, Ø.P. og Skirbekk, H. (2020). How trust was maintained in Scandinavia through the first crisis of modernity. *Corporate Communications: An international Journal* 26(1).
- 5 Carleheden, M. (2010). The imaginary signification of modernity: a re-examination. *Distinktion: Scandinavian Journal of Social Theory* 11(2), s. 64.
- 6 Stråth, B. og Wagner, P. (2017). *European Modernity. A Global Approach*, 154–155. Bloomsbury.
- 7 dos Santos, J.M. (2016). Roots of public relations in Portugal: Changing an old paradigm. *Public Relation Review* 42(5); Dahlen, Ø.P. (2017). UDs hemmelige pressekontor. *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 1 2017; Dahlen, Ø.P. og Werenskjold, R. (2022). Presse, PR og politikk Utenriksdepartementets pressekontor 1919–1924. *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 1-2 2022; Werenskjold, R. og Dahlen, Ø.P. (2023). Politisk sensur med silkehånd, *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 2 2023.
- 8 Stråth, B. og Wagner, P. (2017). *European Modernity. A Global Approach*, s. 160. Bloomsbury.
- 9 Jowet, G.S. og O'Donnel, V. (2019). *Propaganda & Persuasion*. 7. utg., s. 199. Sage.
- 10 Gripsrud, J. (2015). *Mediekultur, mediesamfunn*, s. 55. Universitetsforlaget.
- 11 Se bl.a. Werenskjold, R. (2017). Bruken av dokumentarfilmer om den spanske borgerkrigen i Norge 1936–39. *Mediehistorisk tidsskrift* nr. 1; Dahlen, Ø.P. og Werenskjold, R. (2022). Presse, PR og politikk Utenriksdepartementets pressekontor 1919–1924. *Mediehistorisk tidsskrift* nr. 1-2.
- 12 Berger, P.L. og Luckmann, T. (2006). *Den samfunnsskapte virkelighet*, s. 70. Fagbokforlaget [1966].
- 13 Kollhøj, J.P., Flågan, A. og Simonsen, A.H. (2021). Offentlig fotografi. *Fotografisk mangfold i publiserings- og kunnskapsprosesser*. *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 2, s. 11.
- 14 Langeleite, A.B. (2021). Med ryggen mot kameraet. Bildebyråets ryggfigur i det norske landskapet. *Mediehistorisk Tidsskrift* nr. 2, s. 95.

Foto 1. Fra feltarbeidet ved Agder folkemusikkarkiv. Foto: Cecilie Authen.

Photography and record covers in Norwegian folk music. Reflections concerning use, quality and taste.

Abstracts: *This article explores photographic use and how the photograph is linked to audio recorded sound presenting Norwegian folk music, based on one traditional music archive and one private record collection. The article discusses how Norwegian folk music, has been exposed using photography when presenting recorded music and general findings of what the record covers have revealed on physical music production, since their first use after 1930's, and to recent years. A few cover photography examples are presented to discuss how we tend to take advantage of our photographic history. A main goal with the article, has been to show and raise awareness of how important photography is to a Norwegian folk music's audio production, and how one may evaluate these covers, when discussing, quality, taste and popularity.*

Keywords: *Photography, photo history, Norwegian folk music, music culture, record covers.*

Fagfelleleurdert

Fotografi på plateomslag knyttet til norsk folkemusikk

Bruk, kvalitet og smak

Sammendrag: Denne artikkelen drøfter fotografiets bruk og tilknytning til plateomslag som formidler norsk folkemusikk. Artikkelen belyser hvordan folkemusikkens lydfestinger visuelt har blitt formidlet etter 1930 tallet og fremt til nyere tid ved å undersøke et stort antall lydfestinger. Fotografiets bruk, tilknytning og gjentakende visuelle trekk ved omslagsfotografiens estetikk drøftes og undersøkelsene tar utgangspunkt i samlingene ved et norsk folkemusikkarkiv og en større privat samling lydfestinger. Utvalgte eksemplarer diskuteres i lys av historiske linjer knyttet til fotografi og undersøkelsene viser hvordan produksjon av omslagene kan ha latt seg påvirke av vår fotohistorie. En ambisjon med artikkelen har vært å vise og skape oppmerksomhet omkring hvor nært knyttet fotografi er til formidling av norsk folkemusikk og hvordan omslagets estetiske evalueringer kan preges av både bruk, kvalitet og smak.

Emneord: Fotografi, fotohistorie, Norsk folkemusikk, plateomslag, musikkultur og omslagsfotografi

Cecilie Authen
Prosjektleder analogt arkiv Larvik
kommune og konservator NMF
ca@cecilieauthen.com

Introduksjon: Visuell eksponering av musikk

Fotografi på plateomslag kan betraktes som så mangt. Som bruksfotografi, kunstnerisk uttrykk, fotografisk formidling eller presentasjon av det lydige samlet i et visuelt uttrykk. Det gjelder om det er vakkert, morsomt, grelt eller rart. Det er mye en kan vektlegge og undre seg over når en sitter med et plateomslag i hånden, enten det har å gjøre med det tekniske, oppfattelsen, følelsen en får når en hører musikken, og den individuelle smaken. «Jeg ser, jeg føler, altså merker jeg, betrakter jeg og tenker jeg».¹ Visuell eksponering av musikkultur bør ikke undervurderes med hensyn til musikkulturens kjerneområder, betydningen av å befeste og videreutvikle musikktradisjonen, og hvordan den utøvende musikkjangeren ser på seg selv og utvikler seg. Den nasjonalromantiske, og for så vidt reelle forestillingen og utøvingen av en musikkultur og et repertoar som ble overført (gehørtradert) og utviklet innenfor avgrensede geografiske områder, er også etter hvert supplert av det visuelle materialet som kilder til overføring (trading) og skapt musikkultur. Tradisjonene er i samspill og skapes i lys av hverandre. Ville ikke de visuelle meningsbærere som følger enhver musikkultur, eksistert, ville antakelig dette ha endret hvordan vi har formidlet og formidler innspilt musikk.

Artikkelen tar i hovedsak sikte på å belyse fotografiets bruk og tilknytning til norsk folkemusikkens lydfestinger og hvordan plateomslagsfotografiene kan evalueres ut ifra en diskurs om kvalitet og smak. Undersøkelsene er ment å bevisstgjøre hvordan fotografi er nært knyttet til de mange lydfestingene og hvordan den historiske utviklingen for fotografiets bruk fortsatt preger plateomslagene i moderne tid. Artikkelen diskuterer videre kompleksiteten omkring kulturproduksjonen som følger med skapelse,

formidling og smaksevaluering ved en lydfesting. Artikkelen belyser også kort via intervjuer hva fotografi på plateomslaget kan være for den enkelte (resepsjonestetikk).

Undersøkelsene avgrensers seg til to samlinger fysisk musikkmateriale. Én bevart ved Agder folke-musikkarkiv, som inneholder innspilt musikk fra cirka 1930-tallet og frem til i dag, og en privat samling, bevart privat hos felespiller Harald Branko Knutsen, primært bestående av vinylplater og lyd-kassetter. Undersøkelsene ved de to samlingene ble gjort med enklere kvantitative undersøkelser, men det videre arbeid med artikkelens empiri vil i hovedsak basere seg på kvalitativ metode. Bakgrunnen for valget av de to samlingene er i hovedsak samlingenes omfattende antall og innhold. Særlig ved Agder folkemusikkarkiv bevares det svært mye materiale som samlet kan undersøkes ved feltarbeid. Slik tilgang til en større samling lydmateriale som skal undersøkes som en «enhet» eller «samling» i institusjonell-arkiv og bevaringssammenheng, er begrenset. Eksempelvis kan Nasjonalbiblioteket som bevarer svært mange lyd-festinger knyttet til norsk folkemusikk, kun vise utvalgt materiale bestilt enkeltvis. I arbeidet med tema-tikken ble det et viktig poeng å undersøke et godt og bredt utvalg av enheter for å finne overordnede tendenser knyttet til bruk av fotografi ved folkemusikkens lyd-festinger. Derfor kan det påpekes at det ble nødvendig å ikke bare fordype seg i få eksemplarer, men se på en viss mengde variert materiale. Mitt «felt» er i denne sammenheng norsk folkemusikk visuelt eksponert på plateomslag, og «arbeidet» er tolkingen (overordnede funn) ved det fotografiske materialet som skildrer musikkulturen på lyd-festingene.

Avgrensingen av plateomslagene begrenses til norsk folkemusikk og folkelig musikkultur i vid forstand, med de fleste variabler av instrumenttyper benyttet i folkelig musikkultur inkludert. Til sist skal det sies at det er komplekst å arbeide med to så store tradisjoner (kulturer) kulturproduksjon seg imellom fra lyd-festingens tidsperiode. Avgrensingen i arbeidet med materialet ble begrenset til det eksponerte uten videre analyser knyttet til selve innholdet av den innspilte musikken. Det empiriske materialet, nærmere 700 objekter dannet sammen med intervjuer og feltarbeid, grunnlaget for artikkelen.

Plateomslag som kulturhistorie og kunstform

Musikkens evne til å presentere oss for en følelsesmessig reise, både intellektuelt og kunstnerisk, gir unektelig ofte et sterkt inntrykk. Opplevelser og kunstnerisk utfoldelse skapes både av komponister og den utøvende, og erfares til sist av lytteren. Den utøvende musikeren lytter, betrakter, tilegner seg kunnskap om og formidler det klingende materialet. Komponisten skaper og iscenesetter. Deretter skjer en lignende prosess med den fotografiske kulturproduksjonen, og med folkemusikkens mange vakre og særpregede omslag produseres et musikalsk og i mange tilfeller fotografisk avtrykk for ettertiden.

Det finnes lite forskning som tar for seg norsk fotohistorie, kontekstualisert til problemstillingen. Odd-laug Reiakvam (1940–1996) og Sigrid Lien er to av et fåtall forskere som har tatt for seg fotografiet som kulturelt fenomen og estetisk objekt som empirisk materiale i sin forskning. Å tilnærme seg materialet på en slik måte kan også være svært fruktbart når en skal granske vår musikalske kulturhistorie. Lien har tidligere behandlet fotografi knyttet til punkrock i Norge, og i publikasjonen *Coverscaping. Discovering Album Aesthetics* (Grønstad, Vågnes, 2010) konkluderer hun med at det er en viss fotografisk kontinuitet imellom moderne kunstfotografi til populærmusikkens coverfotografier.² Påstanden hennes slutter jeg meg til, og den kan nok også til en viss grad overføres til folkemusikk innspilt i nyere tid. Allikevel kan det tyde på at norsk folkemusikk, selv i moderne tid, er særpreget på den måten at ved musikkulturens lydproduksjon har musikere så vel som fotografer i stor grad latt seg inspirere av vår fotohistorie, bevisst eller ubevisst. Fenomenet er kanskje ikke så unaturlig fordi tradering av kulturmateriale står sentralt i folkemusikktradisjonen. Utover Reiakvams forskning har Peter Larsen og Roger Erlandsen skrevet en del om norsk fotohistorie. De har belyst fotografiets historiske praksiser i vid forstand, og forskningens

tilnæringsmåte har variert. Enkelte studier av plateomslagets estetikk har også vært belyst internasjonalt, men fokuset har nok i størst grad berørt omslaget som kunst og medieperspektiv.

Ivar Håkon Eikje skrev en kort tekst i forbindelse med Nasjonalmuseets utstilling: *Plateomslag. Vinylens comeback, om platecover som grafisk design*, vist ved Kunstindustrimuseet i Oslo i 2015. Her skriver han blant annet: «Kulturhistorie handler om det folk har tenkt og følt opp gjennom tidene; det vi har hørt, det vi har sett, og måter vi bruker det på. Som små hverdagslige kunstverk er plateomslagene en del av alt dette».³ Videre tar publikasjonen *Norske plateomslag*⁴ for seg populærmusikkens plateomslag fra cirka 1960 og kommende tiår. Den danske publikasjonen *Coverscaping* adresserer plateomslagets estetikk i en rekke essayer fra et medie- og kunstperspektiv, med utgangspunkt i påstanden: «Coverscaping offers a serious treatment of this neglected art form».⁵ Det er klart en kan argumentere for at plateomslag og omslagsfotografi er en kunstform. Allikevel finnes det få studier som tar for seg platecoverets estetikk og fotografi knyttet til folkelig musikkultur som hovedfokus. Jamfør egen masteravhandling og bokutgivelse, *Norsk folkemusikk: et fotohistorisk portrett 1840–1940*,⁶ dokumenteres det at det visuelle var en integrert og vesentlig del av presentasjonen av det lydlige og musikalske. Mange historiske fotografier og nasjonalromantiske, iscenesatte portretter, blant annet vist i denne publikasjonen, kan ha innvirket til overføringspraksiser ved visuell eksponering av musikkulturen i moderne tid.

Fra grammofonplate til kompakt disc

180 år med norsk fotohistorie er tilbakelagt, etterfulgt av øyeblikket da Louis Jacques Mandé Daguerre (1787–1851) først presenterte daguerreotypiet i Paris 1839. Fotohistorien i Norge etterlater seg etter hvert millioner med dokumenterte øyeblikk av norsk kulturhistorie. Fotografiene danner samfunnets kollektive hukommelse og har dokumentert og skildret det meste i vårt samfunn. Fonografen skal være det eneste avspillebare mediet for opptak av lyd frem til 1904. Dette året blir grammofonplaten introdusert på markedet, og med det etableres etter hvert en ny tradisjon, plateomslaget.

Den første norske grammofoninnspillingen foregikk på Grand Hotell i Kristiania torsdag 8. desember 1904. Det var fonografpioneren Adolf Østbye som fikk æren av å være den første grammofonartisten; med en parodi på «Terje Vigen». Den første innspillings-sesjonen varte frem til lørdag 10. desember. Innspillingerne var innholdsmessig konsentrert om humoristiske småhistorier, revyviser, folkeviser, operetter og annen klassisk sang. I årene som fulgte kom The Gramophone Company tilbake til Kristiania hver høst for nye opptak. Grammofonindustrien var i ferd med å få fotfeste her i landet, selv om det fremdeles var en stor luksus med grammofon i eget hjem.⁷

I Norge ble det opprettet hovedkontor for pathésystemet i Kristiania rundt 1910. «Rettighetshaveren William Farre var spesielt opptatt av å utgi pathéplater med norske utøvere».⁸ Med musikkproduksjonen som kommer på 1930-tallet, følger eksponering av musikkultur, herunder plateomslaget. Fotografiet får etter hvert stor betydning for norsk musikkdistribusjon, musikkexport og visuell reklame for musikkindustri i de fleste musiksjangere.

De tidligste omslagene var preget av papiromslag med enkel grafisk utforming og produsentens logo eller varemerke, men det finnes også eksempler hvor fotografi er trykket på slike tidlige omslag (illustrasjon 2). Utøverens navn omkranser midten på platene. Etter hvert blir norske lydinnspillinger produsert med egen plateproduksjon. I denne artikkelen blir de fysiske lydformatene, grammofonplate (fra cirka 1930-tallet), LP-plate (fra cirka 1950-tallet), kompakkassetten (fra cirka midten 1960-tallet) og «kompakt disc-systemet» eller kompaktplaten (CD, fra cirka 1980) inkludert og diskutert som empirisk materiale.

I publikasjonen *Norske lydfestinger* (verneplan, 1997) blir norsk lyd på fysiske format godt beskrevet sammen med den historiske konteksten. Publikasjonen dekker de fleste formatene og omtaler flere store norske lydsamlinger som eksempelvis NRKs lydfestinger. Verneplanen er et svært godt dokument for fremtidig bevaring og formidling av norsk lyd. Allikevel sier publikasjonen lite om plateomslaget. Utviklingen av lydinnspillinger og fotografisk produksjon øker i takt med de ulike teknikkene som inntok markedet utover på 1900-tallet, noe også Eikje belyser i sin artikkel «Lydbilder – Et sveip over vinylens visuelle kulturhistorie». Der skriver han om omslagenes popularitet og produksjon.

LP-en fikk for alvor feste i det kommersielle markedet fra siste halvdel av 1950-tallet, samtidig med at jazzen, og etter hvert rocken og popen, fikk stadig større plass i unge kjøpegrupperes sjelsliv. Man snakket om musikalsk identitet og visuell kommunikasjon, de ulike sjangrene fikk ulike uttrykk, enten omslagene var laget med kunstnerisk pasjon eller profesjonell pragmatikk, som originale bidrag eller mer formeltro varianter. Plateomslagets historie minner oss om at teknologi, kreativ form og estetisk opplevelse henger sammen.⁹

Lydkassetten ble formidlet fra 1960-tallet og fremover. I Statistisk sentralbyrås mediebarometer vises det oppsummert at musikk er veldig populært, og målgruppen vil på generelt grunnlag dreies mot unge menn. I 1991, i mediebarometerets første målinger, viser statistikken at i aldersgruppen 16–24 år ble det i snitt lyttet til musikk i 89 minutter per dag, mens i aldersgruppen 67–79 år ble det lyttet i fem minutter i snitt per dag. I 1994 er 60 prosent av all daglig lytting på musikk avspilt på CD-plate, og samme år lytter sju prosent på vinyl på platespiller. I 2019 er det åtte prosent som fortsatt benytter seg av CD-platen, men kun to prosent benytter en platespiller. Av all lytting på CD-plate og vinyl lyttes det mest på Vestlandet.¹⁰

Som tabellen under viser, er folkemusikk mindre populært enn både slager- og populærmusikk, klassisk og religiøs musikk og julemusikk i perioden 1928–1934, men er allikevel noe mer populær enn trekkspill, korps og militærmusikk. Av 299 plater av Columbias utgivelser i Norge i ulike sjangere i perioden 1928–1934 ble fordelingen av kategori slik:¹¹

Slager-/populærmusikk	151
Revy	57
Klassisk sang og musikk	30
Religiøs musikk/julesanger	25
Folkemusikk	18
Trekkspill	11
Korps-/militærmusikk	7

På midten av 1900-tallet var det ikke uvanlig å drive forretningsvirksomhet som både formidlet musikk og foto, noe som også sees på plateomslaget i papir fra forretningen Musikk & Film A/S (foto 2). Her er også fotografi benyttet på papiromslaget, noe som sporadisk kan sees ved tidlig plateproduksjon. Det artige er allikevel at på denne grammofonplaten er det ikke formidling av musikken som er det mest fremtredende, men reklamen for grammofonforretningen. Norge fikk ikke egen plateproduksjon før i 1935 og var frem til da avhengig av agenturene til de store plateselskapene. Det var HMV som satte i gang plateproduksjon i Norge. Det ble brukt råstoff fra England, og fabrikken hadde fire presser, hver med en kapasitet på 500 plater om dagen. Sommeren 1938 ble de første HMV-opptakene foretatt i norsk regi. Tidligere hadde en lånt både opptaksutstyr og teknikere fra England.¹²

Plateomslagets parameter

Fotografens intensjon, fotografens faktiske produksjon, den avfotograferte (objekt) eller den avfotografertes intensjon – alt blir behandlet i en mekanisk og kanskje absolutt samhandling mellom handverk og mekanisk prosess. Videre kommer ytterligere målbare parameter som den pågående forståelsen, nytelse eller bruk av fotografiet – persepsjonen. Symboler, meningsbærere i musikken og fotografiets mulige kraft i seg selv er samtidig en kompleks affære som kun i korte trekk skal belyses her, men vi skal trekke frem en vesentlig indikator. Clifford Geertz poengterer at dersom symboler skal inneha verdi, må også individets tolkning og identifisering baseres på erfaring med den sosiale konteksten. I denne sammenhengen erfart opplevelse, visuell så vel som fysisk: «their peculiar power comes from their presumed ability to identify fact with value»¹³ Filosofen Michael Foucault omtaler blant annet maktbegrepet som et analytisk perspektiv som også kan overføres til fotografi, og han legger til grunn at persepsjonen blir kraftfull (verdifull) når den blir forstått i kombinasjon av ulike kunnskaper i den enkelte sfæren og som videre konstituerer denne: «It seems to me that power must be understood in the first instance as the multiplicity of force relations immanent in the sphere in which they operate and which constitute their own organization».¹⁴ Dersom persepsjon skal gi sterk virkning, vil den som oppfatter et fotografi med kunnskap om det fotografiet viser, motta en bedre «kulturell kunnskapsposisjon» enn den som ikke kjenner de avfotograferte parameterne. Den franske sosiologen Pierre Bourdieu argumenterer for at kvalitetsevaluering, bruk av symbolske virkemidler samt selve kulturproduksjonen vil styres av hvilken posisjon de har innenfor faget eller knyttet til kulturen.¹⁵ Som en kommentar til denne påstanden kan en trekke frem eksempelvis det faktum at svært mange folkemusikere har latt seg avfotografere med instrumentet sitt og med klare tekniske komposisjonsgrep som bygger på mer historisk rekonstruksjon. På den måten identifiseres de med sitt musikalske opphav (tradisjon), og dermed kan slike omslagsfotografier underbygge denne påstanden.

En personlig ambisjon i arbeidet med omslagsfotografiene har vært å ha et historisk skråblikk på fotografiets og musikkproduksjonens kulturhistorie og se omslagsfotografienes bruk i lys av den aktuelle kul-

Foto 2 og 3. Eksempler på tidlige grammofonplater. Begge foto: Cecilie Authen. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 4. Bildet har påskriften: "Lappebakken, gangar spillet af Kristiane Lund, Bø i Telemarken". Alle foto: Cecilie Authen. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 5. Tussegarden, utgitt i 2012. Ført på omslag: «Foto på privat eige». Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

turproduksjonens utvikling. Allikevel skal ikke undersøkelsene glemme det faktum at den tiden vi lever i er preget av en ekstrem digital og teknisk fornyelse i samtlige kunstformer. Ulike tradisjoner eller kunstarters definerte felt, konsumenter, den legitimerende og den kulturelle kapitalen samt grenser blir mer og mer utvisket. «For eksempel er grensene mellom skjønnlitteratur og sakprosa, billedkunst og litteratur, drama og musikk, film og installasjonskunst nå på 2000-tallet mer uklare enn noensinne», skriver Kjersti Bale.¹⁶

Smakens sosiale sammenheng

Smak og smakens natur er vidt filosofert omkring av opplysningsfilosofene som eksempelvis Immanuel Kant og David Hume, og smakens natur blir særlig omtalt i løpet av 1700-tallet. Alexander Gottlieb Baumgarten var tidlig på 1700-tallet kanskje en av de første filosofer som publiserte utstrakt omkring estetikk, og det i publikasjonene *Metaphysie* (1739) og *Aesthetica* (1750). «Allerede i læreboken om metafysikk, definerte Baumgarten estetikken, etter gresk *ta aestheta* 'det sanselige' eller 'det erfarbare', som kunnskapen om og framstillingen av det sanselige».¹⁷ Hume var særlig interessert i erkjennelsesteori og påpekte at menneskets måte å tilegne seg kunnskap på i stor grad former vår estetikk og sanseerfaring. Han argumenterte for at det skjønne ikke bare finnes hos den som skal mene noe om smak, men at smaken også formes av og i samhandling med det objektet eller objektets virkelige opphav.

Mens enkelte har hevdet at smaken må være objektiv fordi den viser til noe ute i virkeligheten, og at det derfor finnes bare én riktig og sann smaksdom, har andre hevdet at den må være subjektiv fordi samme gjenstand kan vekke så mange forskjellige følelser.¹⁸

Immanuel Kant er kanskje den som tilnærmet seg smaksbegrepet nærliggende slik vi tenker om smak og estetikk i nyere tid. Han forbinder estetikk med dømmekraft, som igjen legger grunnlag for mening om smak eller en smaksdom.

Kants viktigste oppdagelse angående smaksdommen, besto likevel i at han ikke forsøkte å forklare den hverken gjennom subjektivismen eller gjennom objektivisme, det vil si henholdsvis som noe rent subjektivt eller noe som utelukkende er avhengig av objektive gitte kriterier eller regler.¹⁹

For Kant fulgte ikke smaksdommen noen regler, og den var vanskelig å definere eller å bevise. Smakens natur eller smaksfornuften er upålitelig og påvirkes av sosiale faktorer. Kants tanker om smak kan tolkes på samme måte i dag. Dersom en samtidig inkluderer David Humes betraktninger om smak, kan en på en noe overfladisk måte si at smaken har med dømmekraft å gjøre, men er vanskelig definerbar og har opphav i kontekst og i det sosiale.

Et historisk fotografi er et komplekst dokument med utstrakt informasjon som kan betraktes i lys av ulike tolkningsperspektiv. Fotografen, den avfotograferte, eventuelle opplysninger som ledsager fotografiet, den tekniske og fotografiske prosessen, komposisjonen, det visuelle og samfunnets eller datidens sosiale prosesser og påvirkning. Fotografiet danner et avtrykk av et passert øyeblikk og innehar konkret informasjon. Allikevel skaper fotografi rom for tolkning, på samme tid som det kan betraktes som en isenesettelse. «De fleste er enige om at fotografi ikke er et vindu mot 'virkeligheten', men noe skapt, at fotografi primært forholder seg til andre bilder, og ikke til virkeligheten».²⁰ Legges de analytiske fortolkninger til grunn for studier av et fotografi og plateomslagets estetikk, vil arbeidet inneha både det åpenbare og det skjulte. Videre skal produktet eksponeres, og et spørsmål om kvalitet, eventuelt popularitet, blir relevant i denne sammenhengen. Kvalitetsparameterne er allikevel konstant i endring. «Den felles standarden, det felles språket, eller forståelsen av kunst og kvalitet, har i dag spaltet seg i et mangfold av kvalitetsforståelser».²¹ Videre vil smakens natur spille inn samtidig som det er mange måter å tilnærme seg estetikken knyttet til fotografiene på.

Som substantiv brukes estetikk om kunstfilosofi som disiplin, men også i forbindelse med kunsthistorie som film, kunsthistorie, litteratur, musikk og teater, både i en mer praktisk betydning, om de enkelte kunststartenes virkemidler, – som litterær estetikk, eller filmestetikk – og om teori knyttet til de enkelte kunststartene.²²

Så om vi reflekterer over fotografiene som har prydet mange plateomslag, eller som blir valgt ut og benyttet i forbindelse med folkemusikken, hvordan bestemmes denne smaken og hvordan bedømmes den? Som Hume og Kant er inne på, er smaken vanskelig definer- eller målbar, men har opphav i den sosiale konteksten eller forståelsesrammen, og smaksfornuften påvirkes deretter. Et retorisk dilemma blir derfor i dette tilfellet: Hvilken visuell forståelsesramme ønsker man å formidle med musikken og hvilken forståelsesramme blir mottatt og forstått av den enkelte? Til sist samsvarer dette med utøverens valg som kanskje har en bestemt oppfatning og smak, og som i mange tilfeller kanskje også velger sine egne omslagsfotografier?

Som et eksempel på hvordan utøvere selv kanskje har valgt sine egne plateomslag og hvordan deres egen smaksevaluering og forståelsesramme kan påvirke et omslagsfotografi, skal jeg her vise et eksempel på et relevant plateomslag. I omslagsfotografiet for utgivelsen *Tussegården* har vokalistene Ragnar Haugstøl hentet frem en artig rekvisitt, nemlig fotoapparatet (foto 5). Hvordan smakens natur har blitt evaluert her, er vanskelig å si, men det kan være at uteblivelsen av et synlig instrument ble erstattet med noe handfast som hadde betydning for den utøvende og den avfotograferte kvederen. Kanskje var det også fotografens påfunn.

Plateomslag, popularitet, kvalitet og tanker om bruk

I kulturforskning igjennom tidene har kvalitet, smaksoppfatninger, kulturell elite og popularitet vært diskutert av mange og ofte flittig siterte antropologer igjennom 1900-tallet, som antropologen Clifford Geertz, sosiologen Pierre Bourdieu, filosof og semiotiker Roland Barthes, historiker Benedict Anderson samt antropologene Thomas Hylland Eriksen og Fredrik Barth. I diskursen omkring begrepet tradisjon blir ofte akademiker Bertil Rolf og historiker Eric Hobsbawms tanker belyst, og de analytiske aspektene angripes ulikt. Vi skal her belyse enkelte kilder og betraktninger som kan være relevante for kulturproduksjonen, herunder plateomslagets popularitet og kvalitet.

Kunnskap om tidligere forskning og sosiale strukturer i samfunnet er i rask endring og utvikling. I diskursen omkring popularitet og kvalitet er allikevel den ulike vektleggingen av marked og kvalitet i det kunstneriske produktet et viktig tema. «På den ene side succes på markedet og gjennomslagskraft overfor et stort publikum, på den anden side kvalitet som definert af en kulturell elite», som Frederik Tygstrup beskriver det.²³ Som han argumenterer for, påvirkes og vektlegges kvalitet svært ulikt. Håkon Larsen belyser òg flere interessante betraktninger om kulturproduksjon i sin publikasjon *Den nye kultursosiologien* (2019) som er relevante for refleksjon knyttet til plateomslagets produksjon, og legger særlig vekt på musikkens kjennere.

Når komponister, forfattere og kunstnere har produsert sine respektive arbeider, vil ulike portvoktere innen de respektive kunstverdenene vurdere om de skal anta verket. Eksempler på portvoktere i kunstmusikken er musikkforleggere og de kunstneriske lederne i symfoniorkestre, i litteraturverden vil det være redaktører og forleggere, og i den visuelle kunsten, kuratorer og gallerister.²⁴

Det kan også i denne sammenhengen tilføyes at det som kanskje gjør enhver kunstproduksjon særlig kompleks, er at når den med sine primære kjennere eller «portvoktere» er antatt eller godtatt som kunstform, skal det tilføyes et ytterligere aspekt med formidling av kunstproduksjonen. Et eksempel på slik primær og sekundær kulturproduksjon er musikk som har blitt besluttet fremført eller utgitt av et plateselskap, og som i tillegg skal eksponeres visuelt i form at et plateomslag. Det opprinnelige kunstneriske produktet, herunder musikken, skal formes av et nytt og helt annet kunstnerisk produkt. Her kan det ofte være uklart i hvilket ledd smaken eller estetikkens natur tilhører og skapes: «I ulike konstarter finns det et ofta oklart förhållande mellan 1: konstnaren, 2: handverkaren och 3: mottagaren. Var skapas smaken/estetiken?».²⁵ Kulturproduksjonen er allikevel uløselig knyttet til hverandre, og en kan anta at enda flere og andre kulturelle og kunstneriske portvoktere blir relevante for den sekundære produksjonen/ kulturformidlingen.

I kunst- og kulturlivet er det et komplisert forhold mellom kvalitet og popularitet. Plateomslag knyttet til norsk folkemusikk, fra perioden etter 1900 og frem til i dag, vil være et teknisk objekt som speiler teknikk, tradisjon, tid, rom og kulturhistorie, samtidig som de estetiske og fotografiske kvalitetsparametere har endret seg igjennom det siste århundret. Den kulturelle konteksten har virket inn til ulike tider og gitt musikken og fotografiene et estetisk uttrykk. Kommunikasjonen eller dialogen i det estetiske, visuelle og musikken som helhet har sitt utspring i konteksten. Videre er både kontekst og persepsjon pågående prosesser, og budskapet når på mange måter ingen ende og forandrer seg konstant med tiden og betrakteren. «The photographic message, is a continuous message», hevder Barthes.²⁶ Så skal et produkt selges og eksponeres, og kvaliteten skal være god. En kompleks kulturproduksjon skapes og konsumeres i det kulturelle systemet. Som Hylland og Mangset påpeker: «Både kulturproduksjon, -distribusjon og -bruk foregår innenfor det vi kan kalle det kulturelle systemet».²⁷ Slik kan også alle ledd i en fotografisk prosess og plateomslagets estetikk analyseres eller vektlegges ulikt. Fotografen har komponert og utformet bevisst eller ubevisst og har kanskje hatt en ambisjon om å skildre en stemning

og skape en visuell balanse og helhet som til sist utgjorde et kunstnerisk uttrykk som formidlet musikken på best mulig måte til mottakeren. Likevel angår dette hva og hvordan det visuelle blir formidlet og fotografiets bruk. Men hva er fotografisk kvalitet i denne sammenhengen? «Kvalitet muliggjør en æstetisk erfaring. Den æstetiske erfaring udpreger kvalitetsbegrepets sociale dimensjon». ²⁸ Frederik Tygestrup skriver om den sosiale konteksten som en viktig del av kvalitetsoppfatningen, men som vi har vært inne på tidligere, er kvalitetsoppfatningen flyktig og ikke et resultat av definerte kriterier. Tygestrup poengterer også i sin artikkel «*kultur, kvalitet og menneskelig tid*» som særlig berører kvalitetsevaluering, at endringen av anerkjennelse av kvalitet er en viktig faktor i vår tids sammenheng. Han påpeker at kreativitet i den kulturelle praksisen i moderne sammenheng ofte er forstått og har med brytningen av vaner å gjøre: «I den modernistiske avantgardistiske tradisjon er kunstnerisk kvalitet ofte blevet betragtet som evnen til at bryde med denne vane». ²⁹ Ved at en utfordrer og bryter med sine vaner, utvikler kulturen seg.

Heidi Stavrum har arbeidet med en annen musikktradisjon, dansebandsjangeren, og tar også for seg popularitet og kvalitet i forbindelse med intervjuer og feltarbeid gjort i forbindelse med dansebandmiljøet over flere år. Stavrum belyser flere mulige målbare parametere for hvordan kvalitet knyttet til miljøet kan måles. «I tillegg til de handfaste eksemplene på kvalitet knyttet til platesalg og priser, kan kvalitet også vurderes med utgangspunkt i hvordan dansebandmusikken fungerer som estetisk uttrykk i den sosiale konteksten som den fremføres i». ³⁰ Stavrum tar i sin forskning både det konkrete (salgstall, eksport med mer) og i god tråd med den bourdieuske tradisjonen den sosiale konteksten og estetikken knyttet til miljøet med i betraktningen for sine studier. Som omtalt tidligere vil den sosiale konteksten også være vesentlig dersom en skal gjøre utvidede analyser av kvaliteten som er å finne i plateomslagets estetikk. Så vil det bli et spørsmål om hvor en skal vektlegge den enkelte kvalitetsparameteren, og i hvilken grad de faktiske parameterne har noe å si for den enkelte kvalitetsevalueringen.

Eksemplene med omslagsfotografi vist i slutten av dette avsnittet er typiske eksempler på at den fotografiske tradisjonen gjentas og at den fotografiske komposisjonen har liten brytning til fotohistorien. Gruppeportrettet fra Susendal, fotografert omkring 1910, og oppstillingen på LP-utgivelsen *Dans på Romsdalstunet* med Bjarne Liens Kvartett skildrer i begge portrettene musikere oppstilt med instrumenter, fotografert utendørs omringet av natur (foto 6 og 7). Komposisjonen i fotografiene er gode eksempler på omslagsfotografi som i mer eller mindre liknende form har vært benyttet i fotografiets tradisjon knyttet til norsk folkemusikk de siste 140 år. Omslaget fra 1973 har også fått et reklamepreget «merke», «Norwegian folk music», omringet av en grafisk strek av det norske flagget formet som et vikingskip. Dette lille grafiske knepet vitner om at formidlingen tar sikte på musikkexport utenfor landets grenser.

Den fotografiske teknikken er stadig i utvikling, og rent fototeknisk står en i dag langt friere til å «skape» et uttrykk og en stemning enn det som var mulig for 100 år siden. Digitale mørkerom og teknikkens muligheter vil kunne gi visuell formidling i vid forstand. Det å forandre eller bryte med fotografiets opprinnelige formspråk er noe en særlig kan se ved formidling av fotografi i moderne tid. Allikevel kan en argumentere for at fotografiets bruk og den visuelle komposisjonen i fotografi benyttet på plateomslagene som formidler folkemusikken frem til i dag, ikke har hatt noe større brytning med fotografiets tradisjon de siste 140–150 årene. En kan samtidig påpeke at mange av fotografiene som skildrer folkemusikkens plateomslag i nyere tid, ikke er så veldig ulike de som ble fotografert før musikkproduksjonen og musikkformidlingens begynnelse.

Noen fotografiske eksempler til diskusjon

Vi skal her ta for oss noen eksempler på historiske «mer ikoniske» portrett, godt kjent blant annet fra litteratur knyttet til norsk folkemusikk, samt noen moderne omslagsfotografier. Utvalget er gjort noe tilfeldig,

Foto 6 og 7. Omslaget til *Dans på Romsdalstunet* med Bjarne Liens kvartett fra 1973. Foto: Ukjent, ikke oppgitt på omslaget. Kilde: I privat eie. Til høyre typisk oppstilt utendørs gruppeportrett fotografert i Susendal cirka 1910. Torgeir Larsen ved orgelet. Foto: Sivert Olsen Sørgård, UiT Norges arktiske universitet.

Foto 8 og 9. Portrett av Knut Dale (1834–1921) og Johannes Dale (1890–1980) samt portrett av Torkjell Haugerud (1876–1954). Foto til venstre: Ole Bakke Olsen, Norsk Industriarbeidermuseum. Foto til høyre: Øystein Olsen Kassa, Bø Museum. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

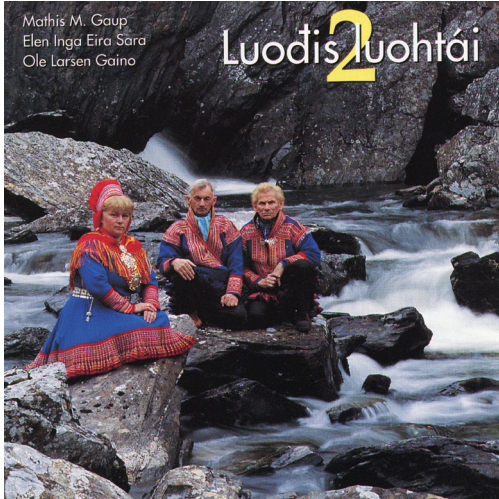

Foto 10 og 11. To ulike plateomslag fra nyere tid: utgivelsen *Luodis luohťai*, med Mathias M. Gaup, Ellen Inga Eira Sara og Ole Larsen Gaino, og utgivelsen *Tarkjell Aslakssons Minne, Setesdalsfele*, med Vidar Lande og Gunnar Stubseid, fra 1992. Foto: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 12. Ved utgivelsen *Nøringen* av Leif Rygg og Knut Hamre fra 1980 involverer handlingen på omslags fotografiet både musikk, kulturelle artefakter og mat rekonstruert nærliggende det historiske fotografiet (foto nr.14) som eksempel. Foto omslag: Kjell Erik Herheim. I privat eie.

Foto 13. Klar symbolbruk på omslaget til *Slåttestefest* med Knut Halvards fra 1986. Foto: Arne Ringen. I privat eie.

Foto 14. Grøten spilles inn. Foto: Fylkesarkivet i Sogn og Fjordane.

men representerer klare trender og tendenser, og fungerer godt som eksempler for en analytisk diskusjon. Portrettene av Knut Dale (1834–1921) og Johannes Dale (1890–1980) og av Torkjell Haugerud (1876–1954) er for mange velkjente, vakre og på mange måter ikoniske portretter i fortellingen om norsk folkemusikk. Med folkemusikken plassert i nasjonalromantiske omgivelser gis det her tydelige symbolske referanser til det norske: naturelementer og norsk folketro med en komposisjon som gir klare referanser til fossegrimen, et overnaturlig vesen som oppholdt seg ved elver og fosser, naturligvis svært dyktig til å spille fele (foto 8 og 9). Komposisjonene i de historiske fotografiene bærer preg av en gjennomtenkt oppstilling med fossen som bakteppe. Alle poserer de med sine instrumenter. Samme komposisjon og oppstilling kan sees i de to andre eksemplene på plateomslag fra nyere tid: utgivelsen *Luodis luohťái*, med Mathias M. Gaup, Ellen Inga Eira Sara og Ole Larsen Gaino, og utgivelsen *Tarkjell Aslakssons Minne, Setesdalsfele*, med Vidar Lande og Gunnar Stubseid, fra 1992 (foto 10 og 11). De vakre omslagene kan tyde på at ikonisert fotografi, bevisst eller til og med ubevisst, har vært fotografens eller de avfotograferte musikernes intensjon for omslagsfotografiene. Overføringspraksisen fra de historiske fotografiene knyttet til folkemusikkens tradisjon er lesbart i fotografiene. Siden naturelementer og fossegrimen med sine visuelle referanser til norsk folketro symbolsk trekkes inn i komposisjonen, gir dette automatisk musikerne en viss kunnskaps (makt)posisjon og bringer en historisk kredibilitet til fotografiene. Med slike grep tillegges de samtidig kunnskap om musikkens tradisjon og historie, både for den avfotograferte og fotografen.

Symbolbrukens betydning vil endres over tid, og kanskje fikk fossegrimen en sterkere posisjon i resepsjonen av fotografiet for 100 år siden. Eksempler på det kan være at betrakteren antakelig ville hatt sterkere referanser til og kanskje til og med kunnskap om fossegrimen og norsk folketro, den gang, mer enn i dag.

I omslagsfotografiet til *Nøringen* fra 1980 gir symbolbruken klare symbolske referanser til norsk kulturhistorie (foto 12). Selv om fotografiet er tatt i nyere tid, er gruppeportrettet arrangert i oppstilt karakter, preget av at den fotografiske komposisjonen er en slags rekonstruksjon med referanse til bestemte (historiske) kulturelle handlinger for festskikk. Et eksempel som kan være utgangspunkt for den fotografiske

Foto 15. Historisk fotografi gjengitt som rekonstruksjon i nyere tid (se foto 16). Omslags fotografiet med utgivelsen fra Indre Sunnfjord Spellemannslags fra 1987 er fotografert av Halvard Kvåle. I privat eie.

Foto 16. «Bruddefærd i Hardanger, til kirken», ca. 1885–1890. Foto: Knud Knudsen, Universitetsbiblioteket i Bergen.

«rekonstruksjonen», er fotografiet fra Sogn og Fjordane hvor Grøten spilles inn (foto 14). Fotografiet er antatt fotografert i forbindelse med et bryllup på 1930-tallet, og i dette fotografiet kan en argumentere for at en rekke visuelle elementer, eksempelvis felespilleren, brudefølget eller maten, viser den sosiale rollen som produkt av og knyttet til en kultur og tradisjon.

Ved utgivelsen av *Slåttestefest* fra 1986 har ikke fotografen vært spesielt opptatt av det fototekniske i omslags fotografiet med sin blitsbruk (foto 13), men Knut Halvards utgivelse gir, med fotokomposisjonens flittige bruk av rekvisitter, assosiasjoner til at på festen i Hallingdal serveres både spekemat og grøt sammen med slåttemusikken. Symbolbruken er svært klar i komposisjonen.

I eksemplet fra det nyere plateomslaget fra Indre Sunnfjord Spelemannslag (foto 15) kan en igjen se klare symbolske referanser og overføringspraksis fra fotografiet tatt av Knud Knudsen i perioden 1885–1890 og plateomslags fotografiet publisert 1987, nærmere hundre år etter. Det historiske fotografiet viser riktignok ingen utpreget oppstilt komposisjon, men bærer mer preg av et særdeles godt fotografisk handverk og dokumentasjon av folkeliv og høytid. Knudsen navnga fotografiet «Bruddefærd i Hardanger. Til Kirken» (foto 16). Spillemannen Nils Tjøflot (1865–1898) som angivelig sitter og spiller i båten, kantret trolig på veg hjem i båt fra underholdning til låvedans ved en annen anledning og døde 11. juli 1898.³¹ Plateomslags fotografiet fra 1987 virker tilsynelatende å inneha bevisste valg av komposisjon og oppstilling. Det kan således ha vært både fotografen og den avfotograferte (oppdragsgivers) intensjon. I fotografiet skildres en høytidelig festtransport med båt og spellemenn plassert foran i båtene som på det historiske fotografiet. Den storslåtte naturen og landskapet omkring er også nesten identisk i de to fotografiene. Fotografiet viser også i dette eksemplet en direkte overføringspraksis samt at enkelte kompositoriske grep vil kunne gi utøveren, fotografiet og dets bruk historisk kredibilitet. Igjen er det samtidig et eksempel på hvordan historiske fotografier kan være med på å forme fotografi og dets bruk i relasjon til plateomslag og folkemusikken i moderne tid.

Tanker om formidling av plateomslag og hva omslagsfotografi kan være for den enkelte

For kort å belyse hvordan tanker om smak, bruk og persepsjon knyttet til fotografi og plateomslag kan være hos den enkelte, ble to personer intervjuet, to ulike aktører på hver sin måte knyttet til plateomslagets kulturproduksjon. Harald Branko Knutsen er både utøver av norsk folkemusikk og til daglig leder for Agder folkemusikkarkiv. Knutsen har arbeidet med innsamling av innspilt norsk folkemusikk i nærmere tretti år. Videre ble reklameskribent, produsent og reklamebyråeier Thorbjørn Naug intervjuet. Knutsen er en representant med inngående kunnskap om folkemusikken og musikktradisjonens forståelsesramme, Naug den som igjennom flere tiår har arbeidet utelukkende med reklame og det visuelle, herunder fotografi. Slik sett har han opparbeidet seg god kunnskap om det kommersielle sluttproduktet. Han ble også valgt som intervjuobjekt fordi han kan være i stand til å evaluere plateomslagets anliggende noe mer «utenfra» folkemusikkens tradisjon og med et overordnet kommersielt blikk.

I intervju med felespiller Harald Branko Knutsen ble blant annet plateomslagets estetikk adressert. Han ble spurt om i hvilken grad han mener lytterens «smak» er relevant for det folkemusikkomlaget en musiker og eller produsent velger ut, og i så fall på hvilken måte.

Lytterens smak kan være relevant til en viss grad, for eksempel «turistproduksjon» som velges ut med motiv som er rettet mot en bestemt målgruppe. Allikevel tror jeg det er utøverens smak som former utformingen, mer enn lytteren eller mottakeren og det kommersielle aspekt. Du trenger kanskje ikke å synes så veldig i en bensinstasjonshylle fordi det kanskje ikke er så vesentlig for folkemusikkens sjanger med publikums smak.³²

Som Knutsen er inne på, er kanskje ikke plateomslagene så viktige som en sekundær kulturproduksjon, eller hva de gjør for den enkelte i relasjon til folkemusikkens kontekst for konsumentene og publikum. Videre er plateomslagene, som Knutsen påpeker, kanskje mer et resultat av utøverens egne smakspreferanser.

I intervju med Thorbjørn Naug påpeker han at smaken kan være alt mulig og at valg av plateomslagets fotografi eller visuelle smaksutforming er vanskelig å definere.³³ Naug påpeker videre at han, som erfaren reklameforfatter og av rent kommersielle aspekt, synes artisten er det mest vesentlige elementet ved et plateomslag. «Artisten er det viktigste. Det er mye mer interessant med en person på plateomlaget enn eksempelvis et fotografi av noe annet, eksempelvis natur eller lignende».³⁴

Begge de intervjuede var inne på at smaksbegrepene kunne være vanskelig å definere klart. Samtidig, tatt plateomslagene estetikk i betraktning, kan det virke vanskelig å anta eller måle hvor smakens natur finner sin plass og utformes. En kan argumentere for at det komplekse kulturproduktet plateomlaget er, vil være preget av svært mange ulike aktører ved kulturproduksjonen. Det kan være både fotografens smak med inngående kunnskap om og begrensninger preget av fotografiets produksjon, utøverens smak med intensjon om å formidle det lydlige, det estetiske produkt i seg selv, eller forbrukerens persepsjon og antatte smak som vektlegges ulikt, uten klarere definisjoner. Kanskje er det slik, som Knutsen poengterer i intervjuet, at plateomslagene ikke er av så stor viktighet når de skal formidle og selge en folkemusikkinnspilling, men at utøverens navn eller musikken som blir fremført, kanskje er langt viktigere enn det estetiske sluttprodukt. Da blir det ikke spesielt utslagsgivende hvordan plateomlaget egentlig ser ut, og en kan kanskje argumentere for at selv et uheldig (teknisk og estetisk) komponert fotografi like godt kan pryde et plateomslag som til sist selger like mye som et velkomponert plateomslag som formidlet den samme musikken. Dernest kan kanskje også et amatørmessig sammensatt plateomslag som formidler norsk folkemusikk, i ytterste betydning, motta en pris dersom musikken er spesielt god.

I intervjuet med Knutsen spør jeg om omslaget har noen funksjon for ham før han har hørt musikken på den enkelte utgivelse.

Nei, egentlig ikke. Dersom kunnskapen kommer i veien, det vil si, at omslaget viser en artist en kjenner, har det ingenting å si. Når det gjelder utøver en ikke kjenner, vil omslagsfotografiet antakelig (mer ubevisst) ha noe å si. Så er det subjektivt hva som er penest, men hvis innspillingen er veldig god, og coveret er skikkelig dårlig, får produktet allikevel en liten «skurr».³⁵

Med andre ord kan det være ekstra positivt om omslagene er noe gjennomtenkt, spesielt dersom det er en god utgivelse. Videre spurte jeg om hva han tenkte kunne være det viktigste et omslag visuelt kan fortelle noe om. «Ja, først og fremst utøver, hvem det er som spiller. Utøver/utøverne eller stemningen i det visuelle innholdet som de vil formidle, er viktig, og at det visuelle faktisk formidler innholdet».³⁶ Knutsen poengterte viktigheten av de kulturelle meningsbærerne, som eksempelvis instrumenter og kanskje utøversammensetning (oppstilling) i fotografiene. Han påpekte samtidig at det visuelle bør gjengi innholdet mest mulig korrekt. I intervjuet med Thorbjørn Naug fremhevet også han dette. Allikevel la han noe mindre vekt på musikken og utøverens kontekst (visuelle forståelsesramme), men fremhevet formidlingen av plateomslagene som svært viktig. «Budskapet i det visuelle kan også være fornuftig å forenkle så mye som mulig».³⁷

Begge de intervjuede mente at utøver og musikken innspilt på den enkelte musikkutgivelse, er det viktigste å formidle på et plateomslag. Naug påpekte at en forenkling av slikt som grafiske fonter og visuelle uttrykk kunne være viktig. Eksempelvis det å benytte få ord og enkle visuelle budskap på omslagene kan særlig være viktig i vår digitale tid hvor plateomslaget vises i veldig små format på internett, i en applikasjon eller i bilens mediepanel, som motiv på størrelse nærliggende en fyrstikkeske. Gjenkjennelighet vil også kunne være viktig.

Når vinylplateomslagene eller CD-plateomslagene tidligere ble «lest» eller gjenkjent via ryggen på omslagene, var også den en svært viktig formidlingskanal. En bestemt farge eller store bokstaver kunne være viktige element. Slik er det ikke i dag, men en ser kanskje ubevisst fortsatt etter omslag man «kjenner igjen».³⁸

Som Naug påpeker, kan vi ikke i dag lenger utelukkende tenke på det fysiske formatet med tanke på formidlingen av plateomslag, men en må legge til rette for en vid digital bruk av omslaget. I intervjuet med Knutsen spørres han avslutningsvis om hva et plateomslag betyr for ham, og i hvilken grad han anser det som verdifullt, mer på generelt grunnlag.

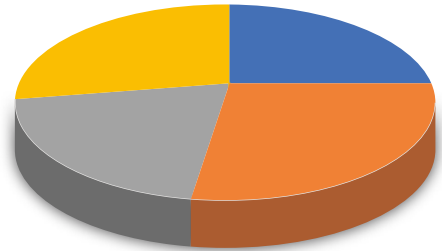
Jeg synes det er verdifullt! Det gir en del informasjon, kontekstinfo noe som særlig er verdifullt ved fysiske lydfestinger. Om innpakningen er fin, gir det en god følelse, og taktilt er det godt. Jeg strømmer lite digital musikk og vil helst kjøpe ei fysisk plate. Innpakning, det visuelle, «stemningen» omslaget gir, er like viktig som den faktiske informasjonen omslaget formidler om musikken og musikkproduksjonen.³⁹

Det er nok rett å argumentere for at plateomslag og omslagsfotografi er en viktig del knyttet til en lydfesting. Det kan samtidig trekkes frem at vi alle antakelig har ulik tilnærming og smak knyttet til omslagene, og smakens natur er vanskelig å definere. Antakelig betyr også omslagsfotografiet en del for den enkelte, både kollektivt (som del av det kulturelle) og individuelt, og lytterens persepsjon skal ikke undervurderes. At omslag og omslagsfotografi kan ha en viktig betydning, bringer samtidig på banen det faktum at det vil være svært ulike kulturelle forståelsesrammer og trender knyttet til ulike musikkjangers plateomslag som formidles. Betydningen vil preges av musikkjanger, geografi, alder og så videre. Eksempelvis kan samtidig populærmusikkultur være langt mer styrt etter kommersielle prinsipper, hvor formidlingen ret-

Foto 17. Utgivelsen Norsk folke-musikk fra selskapet RCA. Ukjent publikasjonsår. Foto: Ukjent, ikke oppgitt på omslaget. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Vinyl og kompaktplatesamling, totalt 578 stk.

- 1. Fotografi innendørs med utøver
- 2. Fotografi utendørs med utøver
- 3. Tegning, illustrasjon, kunst uten utøver
- 4. Grafikk med bruk av fotografi og annet fotografi, i hovedsak uten utøver

Ill. 18. I undersøkelsene ble materialet grovinn delt i fire kategorier.

tes direkte mot bestemte mål- og eller kjøpegrupper.

Vinylomslaget vist til slutt i dette avsnittet, antakelig utgitt på 1970-tallet, er kanskje et godt eksempel på «klar» eller enkel visuell formidling av musikken (foto 17). Som fonten klart formidler, er det her ingen tvil om at musikken er norsk folkemusikk. Videre kan en tenke seg at musikken er vakker da den symbolsk identifiserer seg med det benyttede omslagsfotografiet, i form av et spektakulært landskap som formidler barn og oppvoksende generasjoner ute i storslått norsk natur.

Formidling er en viktig grunnleggende virksomhet for musikkproduksjon, uansett kulturell, kunstnerisk eller politisk styrt musikkformidling. «Two forms of capital are particularly important in the field of cultural production», sier Pierre Bourdieu.⁴⁰ Bourdieu tar blant annet for seg ulike aspekt ved produksjon og formidling av kultur i publikasjonen *The field of cultural production* og fremhever særlig symbolsk og kulturell kapital som svært sentrale element ved enhver kulturformidling. Som Bourdieu var inne på, mente han at god «symbolsk» formidling, legitimerer, gir status og makt, blant annet som økt kulturell kapital til det brede samfunnet, noe som i seg selv er en ambisjon for musikk- og kulturformidling. Plateomslag og omslagsfotografiens utforming styres nok både bevisst og ubevisst av ulike valg ved kulturproduksjonen som formidler norsk folkemusikk. Undersøkelsene som utgangspunkt for denne artikkelen kan tyde på at valgene igjen ikke utelukkende styres av vår kulturelle bakgrunn eller god symbolsk formidling, men samtidig av vår visuelle fotohistorie. Plateomslaget som formidler og konstruksjon av det lydige, kan forstås eller utformes ulikt. Smakens forståelsesramme og den individuelle sosiale kontekst får konsekvenser for hva og hvordan fotografiene formidler folkemusikken. Allikevel vil fotografiene som «vekker» den kjente forståelsesrammen som følger folkemusikktradisjonen, ubevisst gi en «historisk visuell kredibilitet» som setter plateomslaget i en kvalitativ kulturell kontekst.

Feltarbeidets funn og bruk av fotografi knyttet til folkemusikkens plateomslag

Antropologen Thomas Hylland Eriksen omtaler begrepet *kultur* med fellestrekk, men påpeker også at individuell variasjon imellom grupper er en like essensiell grunnpilar av utforskningen av en kultur: «Når det så gjelder vårt begrep om kultur, dreier det seg uomtvistelig om noe som er felles.»⁴¹ Om en skal ta innover seg antropologiens tenkning knyttet til visuell kultur som skildrer norsk folkemusikkhistorie, vil en dermed kanskje kunne argumentere for at vår musikkultur er preget av både likhetstrekk og variasjon. Likhetstrekk som konkrete utøvende tradisjonsbærere som utøver musikken på en konkret (lik/gjenta-gende) måte, men også variasjon, og med det fornyelse som er minst like betegnende. I variasjonene finner vi eksempelvis instrumentenes plass i fotografiene, visuell komposisjon, ensemblesammensetninger, fotografisk teknikk, bruken av instrumenter, buken av rekvisitter og hvordan musikkjangeren blir eksponert og fremstilt. Samtidig skal det påpekes at i arbeidet med folkemusikkens mange spennende omslag var det mulig å finne alle slags typer fremstillinger, fra helt moderne samtidsfotografi (samtidskunst) til klare fotohistoriske rekonstruksjoner, og materialet er på ingen måte visuelt ensartet. Når CD-platen først kom på markedet i 1980, sto fotografiet sterkt i den visuelle formidlingen av musikken på dette musikkformatet. «Allerede i 1983 ble det solgt over 5,5 millioner CD-plater på verdensbasis, og dette gjør CD-platen til det mest suksessfulle lydprodukt som er lansert gjennom tidene».⁴²

Agder folkemusikkarkiv har en større samling med norsk folkemusikk bevart som digitalt materiale, men òg i form av større samlinger med fysiske lydfesting. Undersøkelsene knyttet til denne artikkelen har overordnet tatt for seg gramfonoplater, vinylplater, lydassetter, CD-er (kompaktplater) og omslagenes hovedtrekk, men i statistikken som følger, tas det her utgangspunkt i vinyl- og kompaktplatesamlingen. Samlingene som er valgt ut som utgangspunkt for denne delen av analysen, utgjør 578 objekter, og med det en omfangsrik samling. De er også de største samlingene fysiske lydfesting i arkivet.

Materialet, det vil si plateomslagene, ble grovinn delt i fire kategorier. Den første kategorien inneholdt fotografi innendørs med utøver. Plateomslagene inkluderer fotografier av fotografert enten i fotoatelier eller i et interiør, og her sees fire ulike eksempler på slike plateomslag. I denne kategorien ble det totalt funnet 142 objekt (foto 19).

Den andre kategorien inkluderte plateomslag som viste utendørs fotografi med utøver. Kategorien utgjorde 161 stykk, og med det utgjorde det den største delen av alle plateomslagene (foto 20).

Den tredje kategorien plateomslag besto av illustrerte omslag med tegning og kunst, i hovedsak uten utøver, og utgjorde den minste andelen med 116 stykk. I illustrasjonseksemplet sees omslag hvor kunstnere som Aslak Sandestølen (troll dansen), F.H Stockfleth (Myllarguten) og Halvdan Egedius (Fanitullen) har bidratt (foto 21).

Den fjerde kategorien som viste annen grafisk utforming med bruk av fotografi og andre fotografier (annen grafikk) uten utøvere (eksempelvis et objekt, interiør, tre og lignende), utgjorde den nest største kategorien med 159 stykk (foto 22).

I feltarbeidet og undersøkelsene knyttet til artikkelen ble det også gjort undersøkelser i Harald Branko Knutsens private platesamling, med utgangspunkt i hans lydassettsamling (totalt 108 stykk).

I samlingen er 76 av kassetene prydet med fotografi med utøver, og av disse cirka 25 % med bruk av historisk fotografi. Også her viser undersøkelsene nærliggende funn med de som ble gjort i forbindelse med Agder folkemusikkarkivs samlinger.

En avsluttende betraktning som følge av resultatene ved denne kartleggingen var først at fotografi står sterkt ved produksjon og utforming av plateomslaget knyttet til norsk folkemusikk. Hele 462 av de 578 plateomslagene, og med det cirka 80 % av alle omslagene, benyttet seg av fotografi. Selv om fotografiene dominerer på omslag knyttet til norsk folkemusikk, har også bruken av kunst (eksempel-

Foto 19. Eksempler fra kategori 1. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 20. Eksempler fra kategori 2. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 21. Eksempler fra kategori 3. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Foto 22. Kategori 4. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

vis maleri, akvarell) sin plass med cirka 20 % av alle omslagene gjort i forbindelse med undersøkelsene. I denne kategorien kan kunstnere som Kari Rolfsen trekkes frem. «Kari Rolfsen, som har arbeidet med mange formater, ikke minst som billedhugger, har laget omslaget til plata *Folkeviser-Bånsullar-Slåtтар og stev* med Ingebjørg Liestøl, Brita Bratland og Talleiv Røysland. Plata, kom i 1974». ⁴³ Her kan kvalitetsevalueringene ligge i kunstens visuelle formspråk som knytter de an til både musikken, tradisjonen, tradisjonskunst og kunnskapen om norsk folkemusikkultur.

Den største kategorien plateomslag viser utøvere fotografert utendørs. På mange måter er også dette et karakteristisk trekk knyttet til vår fotonhistorie som skildrer norsk folkemusikk. Når en gransker historiske

Foto 23. Lydkassetten. Foto: Cecilie Authen. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

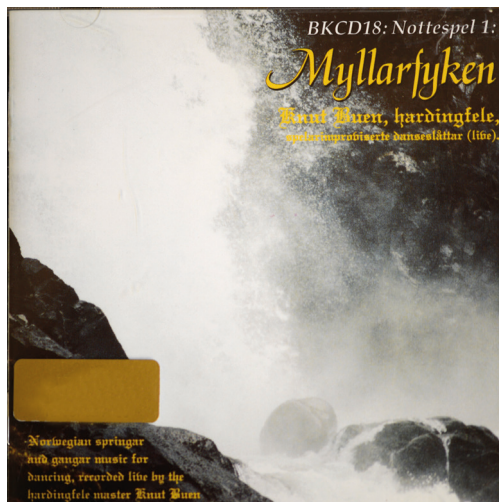

Foto 24. Eksempel på omslagsfotografi uten utøver med bruk av naturelementer. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

fotografier knyttet til norsk folkemusikk etter 1840, kan det påpekes at slike oppstilte fotografier, fotografert utendørs av utøvere med instrument, er svært godt representert i norske fotoarkiv og samlinger.⁴⁴

Allikevel viste kartleggingen at annen grafisk utforming med bruk av fotografi og andre fotografier uten utøvere (eksempelvis et objekt, interiør, tre og lignende) utgjorde den nest største samlingen omslagsfotografier. En kan derfor tenke seg at folkemusikkens publiseringer ikke bare har en sterk tradisjon med å benytte seg av fotografi, men samtidig å vise instrumenter, natur, dyr, fossefall og lignende på plateomslagene.

Konklusjon: Fotografiet som identifikasjon og formidler

Et hovedmål med artikkelen har vært å undersøke fotografiets bruk og tilknytning til norsk folkemusikk og hvordan betraktninger av fotografisk kvalitet og smak kan leses som visuell formidler av musikkulturen. Dernest søker undersøkelsene å belyse kompleksiteten ved kulturproduksjonen som følger skapelse, formidling og smaksevaluering ved en lydfesting. Artikkelen er ment å resultere i en bevisstgjøring omkring hvordan folkemusikkens lydfestinger benytter seg av fotografi som visuelt kildemateriale ved formidling, og hvordan fotografiets skapelse, bruk og persepsjon henger sammen i et komplisert forhold som påvirkes av en rekke sosiale og historiske forhold.

Feltarbeidets kartlegging viste at cirka 80 % av de nær 700 objektene i lydmaterialiet, benytter seg av fotografi på plateomslag knyttet til norsk folkemusikk, flere tiår inkludert. En kan argumentere for at fotografiets betydning for bruk er nært knyttet til folkemusikkens kulturproduksjon. Kvalitet knyttet til fotografi som preger plateomslagene i kartleggingen, kan argumenteres for på flere måter. Ikke bare er fotografi den flittigst valgte eksponeringsformen, men kvaliteten kan også være representert i selve bruken av det, eksempelvis komponert med utøvere som pryder omslagene, da denne andelen er størst.

Hvordan kvaliteten, populariteten og kvalitetsbedømmingen i plateomslaget måles og til sist hva omslagene gjør for den enkelte, kan videre være et spennende tema å rette fremtidig forskning etter.

Foto 25. Omslags fotografi på utgivelsen *Hardingfele*. Foto: Hanne Solheim. Kilde: Agder folkemusikkarkiv.

Sigrid Lien og Peter Larsen skriver i sin innledning i publikasjonen *Norsk fotohistorie* (2007) at både fotografiets historie og fotografiets antropologi har vært utforsket, riktignok internasjonalt, langt mer enn i Norge. Allikevel hevder de at moderne fototeoretikere har utelatt forskning som berører hva fotografi er for den enkelte. «Likevel er det blitt påpekt at disse fototeoretikarane har late eit fundamentalt spørsmål stå uten svar». ⁴⁵ Tidligere i artikkelen har det blitt påpekt hos de intervjuede at fotografi som viser utøvere på plateomslag og omslagsfotografi, kan foretrekkes. Allikevel pryder utøverne det estetiske med bare litt over 50 % av alle plateomslagene foretatt i denne kartleggingen. Begge de intervjuede ble engasjert når jeg intervjuet dem om plateomslag, og det kunne virke som om omslag var tema som var lett, moro og engasjerende å snakke om. De hadde begge mange personlige minner, meninger og tanker. Det kan legges til at de begge påpekte at de savnet mer av fysiske lydfestingener.

På en generaliserende måte kan en argumentere for at det til sist handler om utformingen og valget av det best egnede fotografiet til plateomslaget, og kvalitetsbedømmingen av det, kanskje først og fremst om vår ulike, komplekse og høyst umålbare smak. Det uavhengig om hva omslaget faktisk gjør for den lyttende, om det er kvalitativt eller på en god måte knytter det visuelle til musikken. Hvem som bestemmer den visuelle utformingen på plateomslagene, og bedømmelse av kvaliteten blir slik sett også viktig for den enkelte, og dermed høyst varierende og individuell. Artikkelen har belyst at det ofte er

Foto 26. Sveinung T. Innleggen i fotoatelier, fotografert omkring 1900. Foto: R. Nyblin, Bø Museum.

et uklart forhold mellom hvor fotografiernes estetikk, utforming og valg skapes, og om det er hos utøver, fotograf/grafisk formgiver eller mottager. Når det gjelder plateomslagets smaksevaluering, kan en på den ene side argumentere for at vi selv bestemmer vår egen smak, men så har smaken opphav i den sosiale konteksten eller forståelsesrammen, og smaksfornuften påvirkes deretter.

En god del av omslagsfotografiene med utøver både benytter seg av og gir en klar visuell referanse til historiske fotografier på omslagene eller rekonstruksjoner av disse. En kan samtidig fremheve det faktumet at en i flere coverfotografier kan trekke linjene til tidligere fotografers praksis og svunnen tid, kanskje for å gi utøveren en form for «historisk kredibilitet». I fotokomposisjonen benyttet på utgivelsen *Hardingfele*, med artisten Frank Rolland fra 2008 (foto 25), har fotografen nærmest rekonstruert et tidlig *Carte de Visite*-fotografi fra sent på 1800-tallet. Videre har fotografen blant annet brukt en bakgrunn og en sjeselong, som ofte sto i fotografenes fotoatelier, fra tiden omkring 1880-årene. Fotografiet av Sveinung T. Innleggen (foto 26) er et godt eksempel på *Carte de Visite*, fotografert omkring århundreskiftet 1900 i et fotoatelier som viser datidens møbelmote, artefakter og bakgrunn.

De mange fotografiske rekonstruksjonene med klare visuelle meningsbærere som refererer til historiske fotografi, kan være vanskelig målbar, kvalitet tatt i betraktning. Allikevel utgjør slike fotografier en merkbar tendens ved folkemusikkens lydfestinger. En kan derfor kanskje argumentere for at utøveren eller den som velger ut sitt plateomslagsfotografi, på den ene side selv bestemmer sin egen smak, formet av det sosiale og egne erfaringer, men som skrevet om tidligere i egen avhandling, *Norsk Folkemusikk: et fotohistorisk portrett 1840–1940*, formes kanskje smaken ubevisst idet vi later til å gjenta visuelle valg som har vært avfotografert og projisert helt siden begynnelsen av fotografiets opprinnelse og bruk igjennom 180 år.⁴⁶ Til slutt kan en allikevel med sikkerhet hevde at fotografi har vært og forblir en svært viktig kulturell del av identiteten og formidlingen av norsk folkemusikk.

Noter

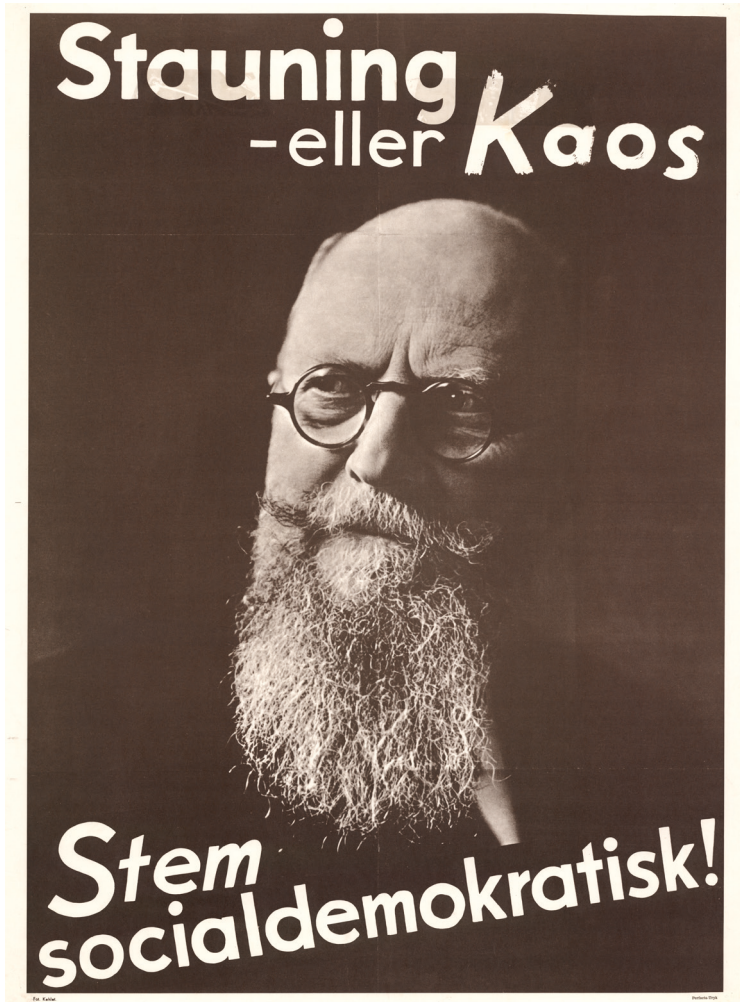
- 1 Barthes, 1980: 32
- 2 Lien, 2010: 147
- 3 Eikje, 2015
- 4 Bettum, Baggerud, Lien, Lundesgaard, 2008
- 5 Grønstad, Vågnes, 2010
- 6 Authen, 2020, 2021
- 7 Dahl, 2002
- 8 Dahl, 1997: 36
- 9 Eikje, 2015
- 10 SSB.no, Norsk mediebarometer 2019
- 11 Dahl, 1997: 24
- 12 Dahl, 2002.
- 13 Geertz, 1973: 137
- 14 Foucault, 1978: 92
- 15 Bourdieu, 1993: 131
- 16 Bale, 2009: 142
- 17 Sørensen, Høystad, Bjurström og Vike, 2008: 192
- 18 Bale, 2009: 67
- 19 Sørensen, Høystad, Bjurström og Vike, 2008: 195
- 20 Erlandsen, 2000: 16
- 21 Prytz, 2018: 10
- 22 Bale 2009: 10
- 23 Tygstrup 2016: 23
- 24 Larsen, 2019: 75
- 25 René, 1996: 10
- 26 Barthes, 1977: 17
- 27 Hylland, Mangset, 2017: 70
- 28 Tygstrup, 2016: 28
- 29 Tygstrup, 2016: 31
- 30 Stavrum, 2014: 91
- 31 Authen, 2021: 100
- 32 Knutsen, 2020
- 33 Naug, 2020
- 34 Naug, 2020
- 35 Knutsen, 2020
- 36 Knutsen, 2020
- 37 Naug, 2020
- 38 Naug, 2020
- 39 Knutsen, 2020
- 40 Bourdieu, 1993: 7
- 41 Eriksen, 2010: 51
- 42 Dahl, 1997: 39
- 43 Eikje, 2015
- 44 Authen, 2020
- 45 Larsen, Lien, 2007: 10.
- 46 Authen, 2020

Litteratur:

- Authen, Cecilie (2021). Norsk folkemusikk, et fotohistorisk portrett. Oslo: Pax Forlag.
- Authen, Cecilie (2020). Masteravhandling Norsk folkemusikk, et fotohistorisk portrett 1840–1940. Kongsberg: Universitetet i Sørøst-Norge
- Bale, K., (2009). Estetikk. Oslo: Pax Forlag AS.
- Barthes, R, (1980/2001). Det lyse rommet. Tanker om fotografi. Oslo: Pax Forlag.
- Barthes, R, (1977). Image Music Text. London: Fontana Press.
- Bourdieu, P, (1993). The field of cultural production. New York: Colombia University Press.
- Dahl, P, Hansen, I R, (1997) Norske lydfestinger, (verneplan) Nasjonalbiblioteket.
- Eliassen, KO, Prytz, Ø, og Tygstrup, F, (2016). Kvalitetsforståelser. Oslo: Norsk Kulturråd.
- Erlandsen, R, (2000). Pass nu paa! Nu tar jeg fra hullet. Våle: Inter-Wiew.
- Eriksen, T, Hylland, (2010). Små steder, store spørsmål. Oslo: Universitetsforlaget.
- Foucault, M, (1976). The will to knowledge, The history of sexuality: 1. London: Penguin Books.
- Geertz, C, (1973). The interpretation of cultures. New York: Basic Books.
- Grønstad, Vågnes (2010). Coverscaping. København: Museum Tusulanum Press.
- Larsen, H, (2019). Den nye kultursosiologien. Oslo: Universitetsforlaget.
- Larsen, P og Lien, S, (2007). Norsk fotohistorie. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Mangseth, P, Hylland og OM, (2017). Kulturpolitikk. Oslo: Universitetsforlaget.
- Prytz, Øyvind og Hovden, JF, (2018). Kvalitetsforhandlinger. Oslo: Fagbokforlaget.
- Reiakvam, Oddlaug (1997). Bilderøyndom, røyndomsbilde. Oslo: Det Norske Samlaget
- Stavrum, H, (2014). «Hvor mange gullplater henger på veggen?». Sosiologi i dag, nr. 44.
- Sørensen, Anne S, Høystad, OM, Bjurström, E og Vike, H, (2008). Nye kulturstudier. Oslo: Spartacus forlag AS.
- Valeri, Renee og Nordström, I, (1996). Tycke och Smak, sju etnologer om estetikk. Stockholm: Carlsson forlag.

Øvrige kilder:

- Dahl, Per (2002). «Hvem har ansvaret for at norske lydfestinger blir tatt vare på?» www.ballade.no
- Eikje, Ivar Håkon (2015). www.deichman/musikkavdelingen/2015
- Intervju med Harald Branko Knutsen, Setesdal 30.10. 2020.
- Intervju med Thorbjørn Naug, Säffle i Sverige 08.10. 2020.
- Statistisk sentralbyrå (2019). Norsk mediebarometer.

Plakaten med det berømte slogan "Stauning – eller kaos" blev brugt til Socialdemokratiets valgkamp i oktober 1935. Den nyoprettede propagandaorganisation HIPA bidrog aktivt til kampagnen, som resulterede i Socialdemokratiets bedste valg nogensinde. Kreditering: Arbejdermuseet.

Abstract: This article examines the agitation activities of the Danish Social Democratic Party in the 1930s, focusing on its Information- and Propaganda Institution, HIPA. This is done by combining a media historical approach with an empirical analysis of a wide and varied source material from the archive of HIPA. The aim is to clarify the scope and nature of the social democratic agitation in a time of economic crisis and the rise of new anti-democratic movements. The study shows that the Danish Social Democrats developed a professional propaganda apparatus to fight Nazi and Communist movements and to promote the party itself. The extent of the perceived threat as well as the widespread agitation are highly remarkable. Altogether, the article contributes to nuanced knowledge of the use of propaganda in the political struggle of the interwar period.

Trusselsbilleder og mobiliseringen af folket: Det danske Socialdemokratis propagandaapparat, HIPA

Kristina Krake
 Dosent ved Scandinavian Studies,
 Amsterdam Universitet
 k.krake@uva.nl

Sammendrag: Artiklen undersøger det danske Socialdemokratis agitatoriske oprustning i 1930'erne med fokus på Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling, HIPA. Det sker ved at kombinere en mediehistorisk tilgang med en empirisk analyse af et bredt og varieret kildemateriale fra HIPA's arkiv. Formålet er at belyse omfanget og karakteren af den socialdemokratiske agitation i en tid med økonomisk krise og fremvækst af nye antidemokratiske bevægelser. Undersøgelsen viser, at Socialdemokratiet opbyggede et professionelt propagandaapparat med den hensigt at bekæmpe nazistiske og kommunistiske bevægelser og for at promovere partiet. Den udtalte trusselsopfattelse og den omfattende agitatoriske virksomhed er i høj grad bemærkelsesværdigt. Med sin kildenære undersøgelse bidrager artiklen til nuanceret viden om brugen af propaganda i den politiske kamp i mellemkrigstiden.

Introduktion: Film som politisk agitation

I 1937 fik den noget mærkværdige spillefilm *Danmark for Folket* premiere. Umiddelbart kan filmen forekomme uskyldig, da den skildrer en ung mands politiske opvågning, som er flettet sammen med en kærlighedshistorie. De politiske scener med socialdemokratisk indhold er imidlertid overrepræsenterede. Desuden er det bemærkelsesværdigt, at der er klippet dokumentariske sekvenser ind i den fiktive fortælling. Blandt andet ses indslag fra avisen *Social-Demokratens* redaktion samt scener, hvor partiets daværende formand, statsminister Thorvald Stauning, holder tale på Roskilde Højskole eller ankommer til Rigsdagen. Genrehybriden og den tydelige politiske retorik fremstår besynderlig. Hensigten var dog tydeligvis, at man med et underholdende drama som mellemlid ville formidle en politisk opbyggelig historie til den brede befolkning for dermed at vinde folket for den socialdemokratiske sag. Samtidig blev Stauning castet som en landsfader, akkurat som han fremstod for samtiden uden for biografølærredet.

Filmen var instrueret af Valdemar Lauritzen, men selve ideen til filmen og dens tilrettelæggelse kom fra Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling (HIPA), som var en institution under Socialdemokratiet.¹ Det forklarer filmens politiske morale, der fremstiller partiet i et særdeles positivt lys. For eftertiden er filmen da også mest interessant, fordi den bærer vidnesbyrd om, hvordan Socialdemokratiet udnyttede tidens nye medier strategisk til at agitere for sit politiske og sociale program med henblik på at få flere medlemmer og stemmer.

Mellemkrigstiden oplevede generelt en eksplosion i nye agitationsformer, der hang sammen med udviklingen af nye kommunikationsmedier og reklamebranchen.² Det betød, at lydige, visuelle og per-

formative greb i langt højere grad blev udnyttet til at kommunikere de politiske budskaber. Også i de skandinaviske lande, og altså herunder Danmark, udviklede det sig til et alsidigt udbud af agitationsformer med farverige plakater, flyveblade, radioforedrag, talekor, højtalerbiler, smalfilm, cykeloptog, folkestævner og hus- og kolonihaveagitation. Kort sagt var der ikke grænser for opfindsomheden og de mange måder at promovere partierne på – i tæt konkurrence med de politiske modstandere.

Den intensive propaganda med brug af alverdens agitationsformer skal ses i lyset af, at demokrati var blevet et massefænomen. Med den almene og lige valgret, der var indført i adskillige europæiske lande ved indgangen til mellemkrigstiden, og i Danmark i 1915, blev politik en indædt kamp mellem partierne om at tiltrække vælgerne. Desuden blev den politiske kamp yderligere tilspidset med fremvæksten af nye systemkritiske og antidemokratiske bevægelser. For eksempel blev Danmarks Kommunistiske Parti dannet i 1919, skønt først en reel politisk faktor i 1930'erne. På den anden yderfløj blev Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti stiftet i 1930, hvilket øgede den politiske uro, selvom partiet forblev forholdsvis marginalt i perioden.³ Derudover opstod der flere antiparlamentariske bevægelser, og desuden slog Konservativ Ungdom i årene 1932–1936 ind på en højreradikal kurs, også kaldt nykonservatisme, med inspiration fra fascismen. Den højreradikale udvikling, der tiltrak mange nye medlemmer, blev imidlertid bremset, da formanden for Konservativ Ungdom blev tvunget til at forlade sin post i 1936.⁴

Formål, kilder og tidligere forskning

Hvor de mange propagandafremstød vidner om et stigende behov for politisk mobilisering, kan man dog oplagt spørge, hvad selve omfanget og karakteren af agitationen kan fortælle os om mellemkrigstidens politiske kampe og fjendebilleder. Artiklen vil give et bud på spørgsmålet ved at granske det danske Socialdemokratis agitationsformer og propagandaapparat, som blev institutionaliseret med oprettelsen af Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling i 1935, der i daglig tale blev kaldt HIPA. Der var ganske vist også andre grupper, som gjorde sig bemærkede med deres agitation. Blandt andet satte kommunisternes militante aktivisme og Konservativ Ungdoms uniformerede marchoptog deres præg på byrummet.⁵ Artiklen vil tage højde for de forskellige bevægelers fremfærd. Tyngdepunktet vil imidlertid blive lagt på Socialdemokratiet, da det som et reformistisk og regeringsbærende parti, i koalition med Det radikale Venstre fra 1929, dominerede dansk politik i 1930'erne. Desuden er den socialdemokratiske case interessant på grund af HIPA, der stod for en optrapning af partiets propaganda.

Den eksisterende forskning har undersøgt HIPA fra en organisatorisk vinkel. Navnlig har historikeren Kristian Bruhn Henriksen kortlagt oprettelsen af HIPA, og herunder drivkræfter og bevæggrunde, nemlig at bekæmpe kommunismen og fascismen.⁶ Hovedsigtet med Henriksens undersøgelse er at få afklaret, om HIPA også bedrev efterretning ved siden af sine propagandaaktiviteter. Resultatet af undersøgelsen er til dels bekræftende, da det overleverede kildemateriale viser, at HIPA indsamlede oplysninger om medlemstal for både det kommunistiske og det nazistiske parti. Det gjorde HIPA for at danne sig et billede af tilslutningen til de antidemokratiske partier i Danmark. På den baggrund konkluderer Henriksen, at HIPA fungerede som både propaganda- og efterretningsorganisation, selvom det ikke er muligt at påvise, om der fandt en systematisk udveksling af information med politiet sted.⁷

Hvor forhold omkring HIPA's oprettelse således er afdækket, ved vi mindre om institutionen set fra en mediehistorisk vinkel. Godt nok findes der en ældre udgivelse, som gennemgår agitationsmaterialet, men udgivelsen bygger ikke på HIPA's arkiv og er i øvrigt særdeles deskriptiv.⁸ Det betyder, at omfanget af agitationen, agitationsformerne samt trusselsbilledet i resten af 1930'erne fortsat er underbelyst. Desuden er det uklart, hvordan HIPA's virksomhed skal forstås i en større historisk sammenhæng – ud over at være et modtræk til de politiske modstanderes fremstød. Det er her, at nærværende artikel leverer

sit bidrag. De overordnede spørgsmål, der styrer undersøgelsen er: Hvordan og med hvilke midler blev propaganda brugt i Socialdemokratiets politiske kamp, og hvad kan agitationsvirksomheden fortælle os om Socialdemokratiets trusselsopfattelse og positionering i det politiske landskab?

Undersøgelsen tager afsæt i den antagelse, at HIPA frem for alt var en propagandaorganisation, og at oplysninger om de antidemokratiske partier primært skulle bruges til at målrette den socialdemokratiske agitation. Det betyder ikke, at artiklen ser bort fra eventuelle efterretningsaktiviteter. Imidlertid har eftertidens fokus på spørgsmål om efterretningsopgaver overskygget belysningen af HIPA's brede målsætning og arbejde og i det hele taget Socialdemokratiets omfattende propagandaapparat. Ved også at få kastet lys over den agitatoriske virksomhed og rækkevidde kan vi få mere kvalificeret viden om propagandaens funktion i 1930'ernes politiske liv.

Artiklens brug af begrebet propaganda trækker på Garth S. Jowett og Victoria O'Donnells definition, som fremgår af bogen *Propaganda and Persuasion* (2015). Deres definition lyder således: «*Propaganda is the deliberate, systematic attempt to shape perceptions, manipulate cognitions, and direct behaviour to achieve a response that furthers the desired intent of the propagandist.*»⁹ I en oversat og forkortet version kan propaganda altså defineres som et bevidst og systematisk forsøg på at påvirke og manipulere opfattelser og at styre folks adfærd for at opnå en reaktion, som fremmer ens hensigt. Det er vigtigt at bemærke, at begrebet propaganda bliver brugt neutralt, og at det også for datidens aktører var en neutral betegnelse for den målrettede politiske kommunikation. I tilfældet med førnævnte spillefilm *Danmark for Folket* blev der for eksempel ikke lagt skjul på, at filmen var tilrettelagt af propagandaorganisationen HIPA. Det fremgår af filmens indledende rulletekster.¹⁰

Derudover skal det noteres, at begrebet fascisme i artiklen bliver brugt som en samlebetegnelse for de mange forskellige fascistiske fænomener. Artiklen anvender imidlertid også begrebet nazismen. Det gør artiklen, når der sigtes til enten den tyske nationalsocialisme eller dens danske varianter, repræsenteret ved især Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti. Artiklen kunne som alternativ have brugt termen «nationalsocialisme». Da kildematerialet imidlertid hovedsageligt bruger ordene nazisme og nazistisk, har det været min vurdering, at det ville skabe for stor forvirring at anvende tre forskellige betegnelser. Begrebsbrugen er med andre ord et pragmatisk valg.

Artiklens kvalitative undersøgelse bygger på et bredt og varieret kildemateriale i form af pjecer, manifeste, slogans, aviser, plakater, film, sange, taler, beretninger, mødeprotokoller, cirkulærer, lovgivning, parlamentsdebatter samt et arbejdsprogram. De trykte publikationer er gode kilder til at bestemme de mange agitationsformer og selve indholdet af den socialdemokratiske propaganda. De fortrolige kilder som eksempelvis referater fra møder og rapporter om agitationen bærer til gengæld vidnesbyrd om Socialdemokratiets strategi for sin agitation samt partiledelsens reelle trusselsopfattelse. Det er en styrke, at undersøgelsen har haft adgang til materiale fra HIPA's arkiv, der består af otte kasser, som i dag befinder sig i Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv. Godt nok er noget af HIPA's arkivmateriale gået tabt under 2. verdenskrig, men ikke desto mindre er det overleverede materiale særdeles omfattende. Blandt andet indeholder det HIPA's mødeprotokoller, årsrapporter, korrespondancer, instrukser for agitationen og diverse agitationsmateriale samt dokumenter fra agitationsudvalgene, der eksisterede forud for HIPA. Samlet set giver materialet et godt grundlag for at analysere den socialdemokratiske propaganda. Derudover er der bevaret materiale fra den socialdemokratiske agitationsvirksomhed og valgkampagner i Socialdemokratiets arkiv, hvilket er blevet brugt til at supplere nærværende kildenære undersøgelser.

Kasserne fra HIPA's og Socialdemokratiets arkiv er blevet gennemgået systematisk, og det materiale, der efterfølgende er blevet anvendt i artiklen, er blevet udvalgt med sigte på at bestemme Socialdemokratiets trusselsbillede, agitatoriske strategi og formål samt selve karakteren, omfanget og organisere-

ringen af agitationen. Læsestrategien har fokuseret på ord som kommunisme, nazisme, demokrati og folk foruden længere ræsonnementer, men baserer sig ellers på regulære kildekritiske overvejelser som genre, ophav og tendens. For eksempel er en del af materialet udarbejdet af HIPA's ledelse, hvorfor det ikke nødvendigvis er repræsentativt for hele Socialdemokratiet, men snarere kan afspejle enkeltaktørers interesser og opfattelser. Kildekritiske overvejelser af sådan art vil imidlertid fremgå af selve artiklen.

Artiklen indleder med de agitatoriske initiativer, der blev sat i værk forud for oprettelsen af HIPA, hvorefter HIPA's institution vil blive afdækket med fokus på propagandaens organisering og rækkevidde. Dernæst følger en analyse af HIPA's trusselvurdering og agitatoriske virksomhed med henblik på at give nuanceret viden om datidens politiske kampe og deres sammenhæng med de agitatoriske strategier. Virkningen af HIPA's og Socialdemokratiets kampagnefremstød vil blive vurderet, og afslutningsvis diskuteres og perspektiveres de agitatoriske tiltag.

Det skal tilføjes, at samtlige store skandinaviske arbejderpartier optrappede deres propaganda i 1930'erne. I Norge foregik det i regi af Arbejdernes Opplysningsforbund og udmøntede sig i blandt andet hammermærke-symbolik, de omreisende teatergrupper «tramgjengene» samt produktion og distribution af talrige arbejderfilm.¹¹ I Danmark var den agitatoriske virksomhed også i første omgang knyttet til Arbejdernes Oplysningsforbund, men med dannelsen af den selvstændige propagandaorganisation HIPA, fik organisationen øgede beføjelser og formålsbestemmelser. De organisatoriske forskelle til trods er pointen i nærværende sammenhæng, at den danske case kan ses som et eksempel på en større tendens, hvor propaganda bevidst og i stigende grad blev brugt i den politiske kamp – og hvor den agitatoriske virksomhed foregik med stor kreativitet, nye medier, større professionalisering og kolossal spændvidde.¹² Mere om dette nedenfor.

Agitationen og agitatorkorps 1933-1935

I 1930'erne satsede Socialdemokratiet i hidtil uset grad på agitation som politisk kommunikation, parallelt med at partiet udbyggede sit propagandaapparat. Det skete som reaktion på tidens antidemokratiske strømninger og for at hverve nye medlemmer og i det hele taget styrke partiets stilling i faglige og politiske sammenhænge. De organisatoriske tiltag skete etapevist. I første omgang blev Hovedorganisationernes Agitationskomite oprettet med det formål at bekæmpe kommunismen. Nærmere bestemt gav Socialdemokratiet på et møde i sit forretningsudvalg den 5. januar 1933 «Bemyndigelse til at optage Forhandlinger med Fagbevægelse, Oplysningsforbund og Ungdomsfb. om Foranstaltninger til Bekæmpelse af den kommunistiske Agitation.»¹³ Forhandlingerne fandt stede to uger efter, hvor repræsentanter fra Socialdemokratiet, Arbejdernes Oplysningsforbund, De Samvirkende Fagforbund (senere LO) og Arbejdernes Fællesorganisation i København blev enige om at oprette et fællesudvalg, som resulterede i Hovedorganisationernes Agitationskomite.¹⁴ Ifølge et udkast fra den 2. februar 1933, som blev udarbejdet af Ib Kolbjørn fra Arbejdernes Oplysningsudvalg for København, skulle komitéen aktivere og hjælpe socialdemokraterne med at modvirke den kommunistiske agitation. Først og fremmest skulle der iværksættes modagitation, men partimedlemmerne blev også opfordret til at underrette om den Revolutionære Fagoppositionens aktiviteter.¹⁵ Det skal tilføjes, at den Revolutionære Fagopposition, der stod for en kommunistisk agitation inden for fagbevægelsen, var i færd med at øge sin repræsentation i flere fagforeninger. Som reaktion herpå besluttede Socialdemokratiets ledelse, at medlemskab af partiet var uforenligt med deltagelse i den Revolutionære Fagoppositionens virksomhed.¹⁶ Derudover blev der i fagligt regi dannet socialdemokratiske faglige klubber, især i København.¹⁷ Det var disse faglige klubber, som komitéen skulle bistå.

På samme møde, hvor der blev givet bemyndigelse til agitationskomitéen, den 5. januar 1933, blev

Socialdemokratisk optog med højtalervogn og blafrende faner, der bevæger sig igennem byen og et kolonihavekvarter. Fotoet stammer fra valgkampen i 1932 og er et eksempel på datidens mobilisering af masserne med brug af nye medier. Kreditering: Arbejdermuseet.

der også givet tilladelse til at udgive «en Pjece mod Kommunismen».¹⁸ Denne beslutning blev omsat til resolut handling. Således udkom skriftet *Kommunisterne splitter!* den 26. januar 1933, altså tre uger efter beslutningen. På forsiden af skriftet var anført sekretæren for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe, Hans Hansen (der kort efter tog navneforandring til Hedtoft-Hansen og generelt blev kaldt Hedtoft) som afsender på vegne af Socialdemokratiet og De Samvirkende Fagforbund. Afsenderne vidner om, at kommunisterne udgjorde en trussel i både politiske og faglige sammenhænge, som krævede et modsvar.

Selve skriftet består af tekstuddrag fra fortrinsvist Kominterns ledelse, den såkaldte eksekutivkomité, EKKI, men hvor aktstykkerne bliver kommenteret. Kommentarerne synes udelukkende at være møntet på at demaskere et kommunistisk dobbeltspil, da de fremhæver, hvorledes kommunisterne under påskud af at skabe en enhedsfront havde til hensigt at splitte arbejderbevægelsen.¹⁹ De danske kommunisters fjendebillede og angreb på landets ledelse blev også påtalt. For eksempel påpegede pjecen, at kommunisterne anså Socialdemokratiet og Stauning-regeringen for hovedfjenden på diktat fra Moskva.²⁰ Pjecens ensidige fremstilling rubricerer den genremæssigt som et propagandaskrift, der fortæller mindst lige så meget om socialdemokraternes trusselsopfattelse som kommunisternes hensigter. Således demonstrerer pjecen, at socialdemokraterne fandt det nødvendigt at iværksætte en offensiv agitation tilsvarende kommunisternes, og at i hvert fald Hedtoft fandt det hensigtsmæssigt at udlægge de kommunistiske tekster som et skoleeksempel på, hvorledes arbejderen skulle gennemskue kommunisternes motiver.

Rent retorisk blev kommunisterne desuden omtalt med en «splittelsesfigur». Denne trope anvendte socialdemokraterne gennemgående om kommunisterne, da de var af den overbevisning, at kommunisterne havde til hensigt at splitte arbejderbevægelsen.

I første omgang var de socialdemokratiske agitatoriske foranstaltninger altså motiveret af kampen mod kommunismen. Baggrunden herfor var den voksende tilslutning til Danmarks Kommunistiske Parti. Denne fremgang hang sammen kommunisternes agitatoriske fremstød med appel til de mange arbejdsløse som følge af den økonomiske krise, der for alvor kunne mærkes bredt i samfundet fra 1932. Det resulterede ikke kun i flere partimedlemmer og tillidsposter i fagforeningerne, men også at der blev valgt to kommunister ind i Folketinget ved valget i november 1932. Forud for valget var der blevet ført en særdeles aggressiv valgkamp, som havde udviklet sig til en decideret plakatkrig mellem de politiske modstandere, der rev hinandens plakater ned fra mure og rækværk.²¹ Ofte udartede det sig til slagsmål, og ved en enkelt lejlighed fik det tragiske konsekvenser, idet en ung socialdemokrat mistede livet fra slag med et kosteskafte efter sammenstød med en gruppe kommunister under en plakatoafhængning.²²

Som reaktion på kommunisternes fremfærd og med udsigten til, at de to nye kommunistiske rigsdagsmedlemmer kunne bruge Folketingets talerstol som platform for deres agitation, kritiserede statsminister Stauning i kraftige vendinger kommunisternes brutale metoder under en folketingsdebat i december 1933, idet han udtalte: «Vi tror ikke, siger jeg, at Samfundet omdannes og forbedres ved Tvang og Raahed. Vi har ikke mindste Tillid til Brosten, Knipler og Kosteskafter som Midler i politisk Virksomhed [...]»²³ Udtalelsen blev en måned efter fulgt op af blandt andet iværksættelse af den førnævnte agitativkomité og agitationsmateriale.

Selvom institutionalisering af Socialdemokratiets agitation i første etape var rettet imod den kommunistiske fjende, blev der også iværksat agitatoriske tiltag vendt imod fascismen. For eksempel blev der dannet Arbejdernes Aktionsudvalg i Sønderjylland som reaktion på den nazistiske aktivitet i grænseegnen.²⁴ Etableringen af et nazistisk regime i Tyskland i foråret 1933 havde bevirket en øget politisk uro i Sønderjylland. Det skyldtes både nazificering af det tyske mindretal, samt at tyske nazister krydsede grænsen og foretog propagandaaktioner på dansk grund med krav om en revision af grænsen, der var blevet fastsat i 1920.²⁵ Dertil kom, at Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti havde sit hovedsæde i Sønderjylland, hvor partiet også havde flest tilhængere.²⁶ De urolige politiske forhold i grænseegnen gav incitament til oprettelsen af aktionsudvalgene. Konkret havde udvalgene til opgave at orientere regeringen om, hvordan navnlig nazismen udviklede sig i den sønderjyske landsdel. Desuden skulle udvalgene stå for forskellige antinazistiske aktiviteter, så nazismen ikke fik tag i for eksempel ungdommen.²⁷

Ud over aktionsudvalgenes agitatoriske virksomhed foregik et antifascistisk arbejde inden for blandt andet Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU). For eksempel iværksatte ungdomsorganisationen en landsagitation i den første uge af oktober 1933 som reaktion på Konservativ Ungdoms højreradikale offensiv og mere konkret for at øge ungdomsorganisationens medlemstal. Kampagnen indbefattede husagitation, hvor de unge socialdemokrater gik fra dør til dør og uddelte tryksager. I den anledning havde DSU's formand H.C. Hansen skrevet pjecen *Marcher med os*, mens Ib Kolbjørn fra Arbejdernes Oplysningsudvalg havde forfattet pjecen *Hagekors eller Socialisme*.²⁸ Desuden gennemkrydsede de såkaldte røde biler landet, mens de fra højtalere agiterede for den socialdemokratiske ungdomsbevægelse, og endelig blev der afholdt kæmpemøde på Aarhus stadion med prominente talere og afsluttende fakkeloptog.²⁹

Den socialdemokratiske ungdom bidrog i det hele taget særdeles aktivt til partiets agitatoriske virksomhed, dels ved at være løst tilknyttet Hovedorganisationernes Agitationskomite, som skulle imødegå kommunisterne, dels i kampen mod ethvert tilløb til fascismen. I praksis blev dette arbejde blandet sammen, og i øvrigt holdt ikke alle unge socialdemokrater sig til retoriske manifestationer, men blev

involveret i militant aktivisme og fysiske gadekampe.³⁰

Den politiske uro, som opstod i forbindelse med propagandamanifestationer som for eksempel fri-luftsmøder og marchoptog, blev i første omgang forsøgt inddæmmet med uniformsforbuddet af april 1933.³¹ Det satte en stopper for den voksende mode med militaristiske beklædningsdele og symboler, der på det ydre agiterede for et politisk tilhørsforhold. Da de politiske gadeslagsmål imidlertid fortsatte, vedtog Rigsdagen de såkaldte urolove året efter. Sidstnævnte lovpakke indeholdt blandt andet bestemmelser vendt imod private militaristiske korpsdannelser og en slagsmålsparagraf, som skærpede straffen for forstyrrelse af den offentlige orden.³² Selvom de repressive love især var møntet på kommunisterne og nazisterne og til dels den konservative ungdom, skal det tilføjes, at Socialdemokratiet vanskeligt kunne acceptere, at også dets egen ungdom var involveret i voldsbetonede handlinger, der lå milevidt fra partiets reformistiske socialismestrategi. Med andre ord skulle de politiske modstandere bekæmpes med ordet og ikke med næven.

Socialdemokratiet var i den henseende selv aktivt med foredrag, taler, manifeste og kampagner. I forlængelse af DSU's agitationsuge i oktober 1933, iværksatte partiet en landsomfattende agitation vendt imod reaktionære kræfter og fascismen.³³ Og i november 1933 fulgte kampagnen «Mod Fascisme og Diktatur, for Demokrati og Socialisme», på forslag fra Hedtoft, der ud over sin post som sekretær for den socialdemokratiske rigsdagsgruppe var repræsenteret i Hovedorganisationernes Agitationskomité.³⁴ I partiets cirkulære til de socialdemokratiske foreninger blev kampagnen lanceret som et aktivt demokrativærn, der var foranlediget af udviklingen både i udlandet og indenrigspolitisk. Blandt andet blev det anført:

«Vi maa gøre en Kæmpe-Indsats for at klargøre for den store Offentlighed, at Socialdemokratiet er Demokratiets sande Beskytter, og vi maa mobilisere Arbejderbevægelsens Titusinder for at pege paa den Lære, der kan indhøstes af den tyske arbejderklassens tragiske Skæbne: *Sammenholdet* i Arbejderbevægelsen maa bevares, og *Demokratiet*, der er en Forudsætning for den socialistiske Arbejderbevægelses eksistens, maa beskyttes, om nødvendig forsvares.»³⁵

Udtalelsen var blot ét af utallige eksempler. Socialdemokratiet promoverede sig konsekvent som demokratiets vogter 1930'erne igennem. Skræmmebilledet var Tyskland, hvor arbejderbevægelsens organisationer var blevet opløst med Adolf Hitlers magtovertagelse. For ikke at lide samme skæbne appellerede Socialdemokratiet til arbejderne om at holde sammen i et forsvar for demokratiet, som sikrede arbejderbevægelsens ret til at eksistere.

Oprettelsen af Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling

Socialdemokratiets propaganda blev dog først reelt institutionaliseret med oprettelsen af Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling, HIPA. Det skete på initiativ af Hedtoft, som var dybt engageret i Socialdemokratiets agitationsvirksomhed. Således motiverede Hedtoft på Socialdemokratiets kongres i juni 1935 et forslag om oprettelse af en institution, der havde til opgave at bekæmpe kommunistiske og nazistiske bevægelser i landet.³⁶ Dette forslag fik kongressens enstemmige tilslutning. Ganske vist udgjorde kommunismen og især nazismen ikke en udpræget trussel mod det danske samfund. Imidlertid argumenterede Hedtoft for, at Socialdemokratiet skulle handle præventivt og imødegå de antidemokratiske bevægelser, inden det var for sent. For som han metaforisk udtrykte sig, så var det nødvendigt «*systematisk og grundigt*» at immunisere befolkningen «*mod politiske Infektioner*».³⁷

Lignende præventivt argument var blevet fremført af blandt andre det socialdemokratiske folketingsmedlem og næstformand for partiets rigsggruppe, Alsing Andersen, da Rigsdagen indførte henholdsvis

uniformsforbuddet i 1933 og urolovene i 1934. Dengang var argumentet, at man skulle handle *i tide* og iværksætte foranstaltninger for at forhindre, at politiske grupper kunne bruge voldsmidler for at fremme en politisk målsætning.³⁸ Den repressive lovgivning skulle altså betragtes som forholdsregler, der var rettet imod antidemokratiske metoder. Denne gang, i juni 1935, var der ikke tale om at stoppe tilløb til politisk vold, der jo tydeligvis var i modstrid med en demokratisk samfundsorden. Derimod var hensigten, at Socialdemokratiet *med agitation* imødegik henholdsvis det kommunistiske og nazistiske parti, der begge havde en grundlovfæstet ret til at eksistere.

Efterfølgende blev Hedtoft valgt som leder af HIPA på et møde i Socialdemokratiets forretningsudvalg i september 1935, hvor De samvirkende Fagforbund og Arbejdernes Fællesorganisation også deltog. De nævnte forbund blev sammen med Arbejdernes Oplysningsudvalg, Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU) og avisen *Social-Demokraten* repræsenteret i HIPA's bestyrelse. På samme møde blev Hedtofts forslag til HIPA's opgaver godkendt. Opgaverne gik i hovedtræk ud på at producere og distribuere «antinazistisk og antikommunistisk Materiale», uddanne agitatorer og reorganisere partiets agitatorkorps.³⁹ Agitationen skulle altså vende sig mod begge yderfløje, men alt efter behov. Således blev det anført om HIPA's kursusaktivitet, at hensigten var at igangsætte «et systematisk og instruktivt anti-kommunistisk og – hvor det eventuelt skønnes fornødent – antinazistisk Kursusarbejde».⁴⁰

Centralt for reorganiseringen af agitatorkorpsset stod Hedtofts plan om aktivgrupper, der var inspireret af hollandske agitatorkorps af lignende art.⁴¹ Med godkendelse fra HIPA's bestyrelse fik Hedtoft konkretiseret, at grupperne skulle varetage agitationen og visse efterretningsopgaver. Efterretningen bestod i at kortlægge vælgerpotentialet og oprette medlemskartotek samt overvære politiske modstanderes møder med indberetningspligt til HIPA gennem lederne af aktivgrupperne.⁴² Da planen blev forelagt for Socialdemokratiets forretningsudvalg i december 1935, udspandt der sig imidlertid en diskussion, som tilsyneladende bundede i uenighed om magtbeføjelser. I den forbindelse henstillede partiets formand og statsminister, Stauning, at aktivgrupperne blev underlagt de enkelte partiforeningers bestyrelse for at undgå «Kompetencestrid».⁴³ På trods af forbeholdet støttede Stauning dog HIPA, der efterfølgende fik bemyndigelse til at oprette grupperne, som efter et par år nåede op på cirka 135 enheder.⁴⁴

Som led i reorganiseringen af agitatorkorpsene forsøgte Hedtoft også at koordinere og intensivere fagforeningernes antikommunistiske kamp. Dette igen med en hensigt om at gøre arbejderne uimodtagelige over for kommunismen. Planen var, at der skulle oprettes socialdemokratiske klubber i samtlige fagforeninger med reference til HIPA. Denne plan blev aldrig fuldt ud realiseret. For det første blev HIPA's bestyrelse alene enig om en mere reduceret udgave af Hedtofts plan, der gik ud på at tilvejebringe kontakt til klubberne samt at yde hjælp, hvor det var påkrævet, men uden at «forcere Oprettelsen af faglige Klubber».⁴⁵ For det andet, og for så vidt afgørende, udviste fagbevægelsen en modstræbende indstilling.⁴⁶ Hedtoft var tydeligvis frustreret over fagbevægelsens manglende stillingtagen til spørgsmålet om faglige klubber. Med begrundelse om, at han ikke var i stand til at lede HIPA på en måde, som tilfredsstillede ham selv, valgte Hedtoft derfor i april 1937 at overlade sin post til partifælle og folketingsmedlem H.C. Hansen, der kort tid forinden havde været formand for DSU og i øvrigt var repræsentant i HIPA.⁴⁷ H.C. Hansen videreførte HIPA efter de vedtagne direktiver.

Trusselsvurderingen

De organisatoriske ændringer betød, at HIPA's virkefelt i praksis blev todelt. På den ene side bearbejdede organisationen avismateriale og modtog oplysninger, der dannede grundlag for en trusselsvurdering. På den anden side varetog organisationen en udadrettet propagandavirksomhed. Hvad angår trusselsvurderingen, viser en række beretninger, at HIPA var yderst årvågen over for kommunisterne og de danske

nazister. For eksempel advarede Hedtoft om kommunisternes falske imødekommenhed, da han gjorde status i april 1937. I samme forbindelse anbefalede han, at der skulle «et langt mere dybtgående Propagandaarbejde til i Fagorganisationerne».⁴⁸ Dette udsagn skal dog ses i lyset af hans utilfredshed med den manglende iværksættelse af hans plan om de socialdemokratiske faglige klubber, idet beretningen blev afgivet i forbindelse med hans fratrædelse som leder af HIPA. En tilsvarende vurdering blev dog gentaget året efter af hans efterfølger på posten, H.C. Hansen, idet denne fremdrog, at det var blevet vanskeligere at modarbejde kommunisterne, efter at de havde skiftet strategi til folkefrontspolitikken – eller som det forlyder i hans beretning, var slået ind på en retning, «der hyklede Venskab med de socialdemokratiske Arbejdermasser».⁴⁹ Til gengæld nævnte Hansen, i overensstemmelse med de faktiske forhold, at der i Konservativ Ungdom var «sket en mærkbar Afvikling af de mest yderliggående Nazi-Tendenser». Modsat måtte han dog meddele, at de nazistiske organisationers aktivitet var tiltaget «navnlig i udprægede Landomraader». Derfor skønnede Hansen, at nazismen fortsat udgjorde en trusselsfaktor – jævnfør hans udsagn, at «Nazismen i Danmark paany er ved at aktualiseres».⁵⁰

Forinden havde HIPA i en skrivelse fra marts 1937 pålagt aktivgrupperne at oplyse om nazisternes aktivitet og at rette «Opmærksomhed paa Yderpartiernes Arbejde», hvilket indbefattede «Nazister, Kommuniste og andre sekteriske Bevægelser».⁵¹ I et cirkulære fra april 1937 blev formændene for Socialdemokratiets kredsorganisationer desuden anmodet om at indberette om nazisternes aktiviteter på grund af deres fremgang ved kommunalvalget marts samme år.⁵² På baggrund af indberetningerne og stemmetal udarbejdede HIPA en rapport i august 1937, som pegede på, at nazisterne var aktive i flere valgkredse. I rapporten blev det i øvrigt nævnt, at der frem for at være risiko for at overvurdere nazisterne snarere var tale om det modsatte, og at indberetningerne gav «et ret ufuldstændigt Billede af Nazismens Virksomhed og Fremtidsmuligheder».⁵³

Selvom kildematerialet fra HIPA om de antidemokratiske bevægelser ikke er komplet og i øvrigt må vurderes med forbehold, afspejler det de involverede aktørers agtpågivenhed og ihærdige forsøg på at mobilisere hele partiorganisationen og fagbevægelsen i kampen mod bevægelser i særligt kommunistisk eller fascistisk farvning.⁵⁴ Dette lykkedes til dels med aktivgrupperne, men var mindre vellykket, når det gjaldt fagbevægelsen. I hvert fald omfavnede fagbevægelsen ikke Hedtofts plan om at iværksætte en systematisk antikommunistisk agitation via socialdemokratiske faglige klubber med HIPA som kommandocentral. Imidlertid blev HIPA's planer og virksomhed i overvejende grad bakket op af Socialdemokratiets ledelse. Stauning betonedede for eksempel på et møde i partiets hovedbestyrelse i oktober 1937 vigtigheden af at være på vagt overfor både nazisterne og kommunisterne og at informere HIPA om deres aktiviteter i lokalområderne. Som det fremgår af referatet:

«Stauning nævnte Nazisternes Virksomhed, som vi vel ikke skulde overvurdere, men dog stadig bør være paa Vagt overfor. Det vil være nødvendigt, at man lokalt følger Bevægelsens Virksomhed og holder H.I.P.A. informeret om Forholdene. Det samme gælder Kommunisterne, overfor hvilke det er nødvendigt at være paa Vagt i højere Grad end tidligere paa Grund af dens ændrede Taktik.»⁵⁵

Agitationsvirksomheden

Hvad angår HIPA's udadrettede virksomhed, var hovedopgaven – via agitationsmateriale og partisoldaterne – at rekruttere nye partimedlemmer og tilbagevise de politiske modstanderes verbale angreb. Kompromitteringen af navnlig de antidemokratiske bevægelser måtte dog ikke frastøde potentielle vælgere, da strategien gik ud på at tiltrække de grupper, der ellers kunne have tilsluttet sig eksempelvis nazisterne. Således blev det indprentet i førnævnte skrivelse til aktivgrupperne fra marts 1937, at nazisternes tilhæn-

Framegrab fra den indledende rulletekst til propagandafilmen *Danmark for Folket*, 1937, der var instrueret af Valdemar Lauritzen, men efter ide af Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling, HIPA. Bemærk fanerne i baggrunden, som var fast agitatorisk udstyr ved de Socialdemokratiske arrangementer. Kreditering: Instruktør Valdemar Lauritzen.

gere måtte «drages bort fra Nazismen», men at dette ikke skulle ske «ved at haane og forfølge dem, men kun ved at man søger at gøre dem begribeligt, at Nazismen i sit Væsen er folke- og frihedsfjendsk, og at vort Parti er det eneste, der kan føre nogen virkningsfuld Kamp for den brede Befolknings Interesser».⁵⁶

Tilsvarende strategi lå også til grund for flere af HIPA's propagandaskrifter. For eksempel påpegede de to pjecer *Saadan er Nazismen* (1938) og *Det kommunistiske Bedrag* (1938) de danske kommunisters og nazisters diktaturbestræbelse. Samtidig fremstillede pjecerne, med delvis enslydende tekst, Socialdemokratiet som svaret på samfundsindretningen, idet partiet stod som garant for folkestyret og kunne fremvise politiske resultater til gavn for både bonde og arbejder. I pjecen *Det kommunistiske Bedrag* argumenteres i øvrigt for, at kommunisternes reformvilje og påståede tilslutning til demokratiet – med pjecens ord «Læbebekendelse til Demokrati og Aandsfrihed» – var ren forstillelse.⁵⁷ Dette foregik konkret ved, at pjecen gennemgik og kommenterede Kominterns udtalelser i forbindelse med skiftet til enhedsfrontslinjen. Udtalelserne skulle tydeliggøre kommunisternes kyniske strategi, som ifølge pjecen udelukkende havde til formål at splitte arbejderbevægelsen og udradere Socialdemokratiet.⁵⁸

Pjecerne skulle ifølge en instruks deles ud efter de politiske modstanderes parti-møder og i beboelsesområder, der blev anset «for at være kommunistisk eller nazistisk inficeret» foruden i fagforeninger for den kommunistiske pjeces vedkommende.⁵⁹ Pjecernes reelle effekt er dog vanskelig at vurdere. Her skal det

medtages, at HIPA i 1936 måtte indstille udgivelsen af agitationsavisen *Vor Kamp* efter fire numre i erkendelse af, at de i forhold til kommunisterne ikke virkede efter hensigten.⁶⁰ Imidlertid vidner pjecernes betragtelige oplagstal – og udgiftstunge poster – om, at tryksagerne blev betragtet som et væsentligt antifascistisk og især antikommunistisk agitationsmiddel. Således blev pjecen *Det kommunistiske Bedrag* optrykt i 150.000 eksemplarer, hvilket var tre gange så stort som den anti-nazistiske pjece på 50.000 eksemplarer.⁶¹

HIPA benyttede sig af stort set samtlige tidens massemedier som radio, presse, og plakater. Hertil kom politiske sange, skuespil, revyer og smalfilm, som indgik i partiets valgkampagner. Det vil føre for vidt at analysere de mange forskellige genrer. Imidlertid skal det påpeges, at HIPA var yderst bevidst om brugen af moderne propagandamidler, men også at den retoriske kamp mod antidemokratiske strømninger var tæt forbundet med en profilering af Socialdemokratiet. Hvor profileringen især var møntet på at hverve nye medlemmer og dermed mindske tilgangen til de såkaldte yderpartier, satte HIPA også ind over for medlemmer af Socialdemokratiet. For eksempel skulle aktivgrupperne vise både potentielle vælgere og partimedlemmerne interesse ved opsøgende arbejde, der i henhold til ekstremt detaljerede instrukser kunne spænde lige fra bedriftsagitation til husagitation til kolonihaveagitation.⁶² Derudover fik HIPA også til opgave at styre den generelle informationsstrøm til partiets tillidsmænd med udgivelsen af *Socialdemokratiske Noter*. Hermed fik HIPA's arbejde en bredere målgruppe og karakter, hvilket ledelsen erkendte, for som det lød i Hedtofts evaluering efter halvandet års virksomhed:

Det stod straks klart for H.I.P.A.s Bestyrelse, at Virksomheden faktisk maatte lægges saadan til Rette, at Institutionen – i Overensstemmelse med det Navn, vi gav den – kunde tjene som Arbejderbevægelsens almindelige Informations- og Propaganda - Afdeling. Det vil sige, at vi ikke kunde begrænse Arbejdet til kun at være anti-nazistisk og anti-kommunistisk. Vort Arbejde matte fra første Færd – ikke mindst med Henblik paa Udsendelse af «Socialdemokratiske Noter» o.lign. – faa en bredere Basis, selv om der stadig lægges stor Vægt paa de særlige Opgaver med Hensyn til Bekæmpelse af Yderpartierne.⁶³

Citatet viser, at ledelsen i HIPA udmærket var klar over, at propagandaorganisationens arbejde ikke kun gik ud på at bekæmpe fjender af demokratiet, men at det i høj grad også handlede om at kommunikere partiets politik til eksisterende medlemmer. I det hele tage skulle agitationen være bredt funderet for at få hele befolkningen i tale. Kernen i HIPA's virksomhed forblev dog den antifascistiske og antikommunistiske agitation. I den forbindelse syntes indsatsområdet at gå fra at modvirke kommunisterne i faglige sammenhænge til i stigende grad at sætte målrettet ind over for de danske nazister i landområderne. På et fælles forretningsudvalgsmøde med Socialdemokratiet, De samvirkende Forbund og Arbejdernes Fællesorganisationer den 4. maj 1938 fremdrog lederen af HIPA, H.C. Hansen, som kommentar til organisationens årsberetning, at HIPA's opgaver havde været:

«at bekæmpe Yderpartierne baade direkte og ved Institution og Agitation i Almindelighed. I den senere tid havde Opmærksomheden ikke mindst været henledt paa Nazisternes Virksomhed, og der var givet en betydelig Indsats paa de mest udsatte Steder for at imødegaa Nazisternes Agitation.»⁶⁴

I den konkrete sammenhæng uddybede H.C. Hansen ikke den antinazistiske indsats på de særligt udsatte steder, men som et eksempel kan nævnes Arbejderbevægelsens Sønderjydske Landsforening, der blev oprettet i april 1938. Foreningen var tænkt som et centralt organ for de indsatser, som var igangsat af aktionsudvalgene i Sønderjylland i 1933.⁶⁵ Landsforeningen var i øvrigt ikke direkte underlagt HIPA, men samarbejdede tæt med propagandacentralen, idet den varetog arbejderbevægelsens interesser

Forsiden til det socialdemokratiske arbejdsprogram *Danmark for Folket* (1934) illustrerer Socialdemokratiets politiske omlægning fra et rent arbejderklasseparti til et bredt favnende folkeparti. Tilsvarende kursændring fandt også sted hos de norske og svenske søsterpartier i 1930'erne. Kreditering: Socialdemokratiet.

var forfattet af Stauning, men havde Socialdemokratiets hovedbestyrelse som afsender.⁶⁸ I programmet gjorde Stauning rede for partiets politiske målsætninger og sociale og økonomiske reformpolitik, der skulle afbøde de negative virkninger af den økonomiske krise. Det skete med en eksplicit henvendelse «Til det danske Folk!»,⁶⁹ I øvrigt opfordrede programmet hele folket, og ikke kun arbejderklassen, til at skabe et «Folke-Fællesskab» med sigte på at opbygge fremtidens samfund.⁷⁰ Hermed var en væsentlig bevæggrund for omlægningen til et folkeparti i øvrigt antydnet. Partiet havde brug for befolkningens opbakning og ikke mindst stemmer for at realisere sit reformprojekt.⁷¹

Staunings brug af folkebegrebet indbefattede, at kommunismen og nazismen blev udstillet som både fremmede og ufolkelige elementer. For samtidig med at arbejdsprogrammet positionerede Socialdemokratiet som varetager af folkets interesser og som demokratiets vogter, pointerede det, at diktaturbevægelserne var i modstrid med den nationale folkesjæl og arbejdende befolkning; som det forlød:

«Vi bekæmper den Diktaturbevægelse, der bærer Navnet Kommunismen, og vi bekæmper de forskellige Former for Fascisme, som nu ogsaa er dukket op her i Landet. En af Forudsætningerne for Tilslutning til Fascismen og dermed beslægtede Bevægelser er her, som andet Sted, den fra Rusland udgaaede Agitation og Bevægelse, der er i Strid med det danske Folks Væsen og i Strid med det arbejdende Folks Interesser.»⁷²

i spørgsmål, der vedrørte det tyske mindretal og grænsepolitikken.⁶⁶

Den folkelige appel

Det skal understreges, at HIPA's propaganda ikke stod alene, men at den indtog en central plads i Socialdemokratiets omfattende agitatoriske virksomhed. Hertil bidrog også Arbejdernes Oplysningsforbund, Danmarks Socialdemokratiske Ungdom (DSU) og Socialdemokratiets rigsdagsgruppe og partiforeninger. Gennemgående var strategien at udstille yderpartiernes diktatoriske hensigter, parallelt med at Socialdemokratiet appellerede til befolkningen for støtte til sine reformer, der skulle gennemføres på demokratisk grund.

Det folkelige sigte var en nyordning. Oprindeligt havde Socialdemokratiet talt arbejderklassens sag. Imidlertid foretog partiet i 1930'erne en omlægning fra et rendyrket arbejderparti til et bredt favnende folkeparti – i øvrigt i lighed med sine svenske og norske søsterpartier. For eksempel førte Det norske Arbejderparti 1933 en valgkampagne under sloganet «hele folket i arbejde».⁶⁷ Kampagnen viste, at Arbejderpartiet ikke længere profilerede sig som et eksklusivt klasseparti. I Danmark blev skiftet markeret i 1934 med det ambitiøse arbejdsprogram *Danmark for Folket*, der

Socialdemokratiets arbejdsprogram blev efterfølgende suppleret med oplysningsarbejde og mere underholdende agitationsformer – alt sammen under samme fængende parole: Danmark for Folket. For eksempel udsendte Arbejdernes Oplysningsforbund en antologi i 1936 med bidrag af indflydelsesrige socialdemokrater, som behandlede tidens politiske, sociale og kulturelle problemer. Desuden digtede Oskar Hansen en sang om folkeligt fællesskab, som kom på gaden i 1934 og efterfølgende blev arbejderbevægelsens «nationalsang».⁷³ Og endelig fik propagandaorganisationen HIPA produceret en spillefilm forud for kommunalvalget i marts 1937, der, som nævnt, handler om en ung mand, der via et møde med en ung socialdemokratisk kvinde bliver vakt politisk. Udviklingen betyder i øvrigt, at hans forældre også melder sig ind i Socialdemokratiet.⁷⁴

Hvor arbejdsprogrammet og antologien på saglig vis skulle overbevise læseren om, at Socialdemokratiet havde løsningen på tidens problemer, skulle de populærkulturelle medier på suggestiv vis appellere til danskerne. Det er i øvrigt kendetegnede for sangteksten og spillefilmen, at de er holdt i en let tone uden aggressive angreb på de politiske modstandere. For eksempel fremgår det af Oskar Hansens sangtekst, at der er plads til alle, som vil være med til at opbygge samfundet, og kun i en enkelt verselinje omtales en «Kamp mod dem, der vil storme og slaa».⁷⁵ Tilsvarende folkelige udtryk præger filmen *Danmark for Folket* (1937). Ganske vist indgår der en scene, hvor en socialdemokratisk chauffør diskuterer med sin kommunistiske kollega – i øvrigt spillet af tidens kendte skuespillere Ib Schønberg og Arthur Jensen.⁷⁶ Modsat den hårde retorik, der ellers blev givet til kende i politiske sammenhænge, er uenigheden imellem de to politiske modstandere i filmen fremstillet godmodigt. Tydeligvis forsøgte man at tilpasse konflikten til filmformatet og publikum. I den konkrete sammenhæng handlede det om ikke at frastøde seerne, men med positive budskaber at tiltrække potentielle vælgere.

Spørgsmålet er så, om propagandaen virkede. Det er selvfølgelig vanskeligt at måle den reelle effekt af de mange forskellige agitoriske tiltag, som i øvrigt også indbefattede transnationale propagandafremstød med de andre nordiske socialdemokratiske partier med det sigte at promovere en fælles vision om et særligt socialt nordisk demokrati.⁷⁷ Desuden påvirkede Socialdemokratiets konkrete parlamentariske resultater og Staunings position som statsminister i høj grad også folkeopinionen. Ikke desto mindre kan det konstateres, at Socialdemokratiet ved folketingsvalget i 1935 fik hele 46 % af stemmerne, og dermed blev det partiets bedste valg nogensinde.⁷⁸ Og året efter opnåede Socialdemokratiet for første gang at få flertal i Rigsdagens førstekammer, Landstinget, hvilket styrkede partiets stilling yderligere.

Hvad angår HIPA's andel i sejren ved folketingsvalget, må det tages i betragtning, at propaganda-institutionen først blev oprettet halvanden måned før valget den 22. oktober 1935. Imidlertid fremgår det af et møde i HIPA den 5. november 1935, at institutionen havde deltaget aktivt i Socialdemokratiets valgkamp ved at mobilisere fagforeninger, producere valgmateriale og afholde instruktionskurser for agitatorcorpserne. Dette bekræftes af det overleverede agitationsmateriale, hvor HIPA figurerer som afsender på en del opråb, småtryk, pressemeddelelser foruden cirkulærer, der var møntet på at aktivere fagforeningerne.⁷⁹ I funktion som nyvalgt leder af HIPA vurderede Hedtoft i øvrigt, at mobiliseringen af særligt de socialdemokratiske faglige klubber havde haft «en vis Betydning for Valgets Udfald».⁸⁰ Valgsuccessen skyldes dog ret beset Socialdemokratiets vellykkede kampagnefremstød under valgsloganet «Stauning eller Kaos».⁸¹ Med denne kampagne fik partiet rent retorisk – og ved brug af alskens medier som plakater, sange, manifeste og radiotaler – skabt en modsætning mellem på den ene side et velordnet demokrati under socialdemokratisk ledelse, og på den anden side kaotiske tilstande med samfundsopløsende kræfter.⁸² Modstillingen gjorde valget ganske enkelt, nemlig at stemme på Socialdemokratiet.

*Den socialdemokratiske partiformand og statsminister Thorvald Stauning ses her flankeret af HIPA's daværende leder H.C. Hansen (til venstre) og den tidligere leder af HIPA Hans Hedtoft (til højre). Fotoet er taget i forbindelse med optagelserne til propaganda-filmen *I Folkets Navn*, der havde premiere i 1938. Kreditering: Arbejdermuseet.*

Efterspil

Hovedorganisationernes Informations- og Propaganda Afdeling, HIPA, blev nedlagt i 1941 på grund af den politisk højspændte situation under den tyske nazistiske besættelsesmagt. Imidlertid blev der i 1944 oprettet en arvtager til HIPA med Arbejdernes Informations-Central (AIC), som var virksom fra 1945 og frem til 1971-1972.⁸³ Denne organisation havde ligesom HIPA til formål at styrke Socialdemokratiets stilling ved at bekæmpe politiske modstandere, men nu primært i skikkelse af kommunisterne. Trusselsopfattelsen skal ses i lyset af udfaldet af 2. verdenskrig og samtidens politiske forhold under den kolde krig. Den antikommunistiske agitation hang dog også sammen med, at de fremtrædende socialdemokrater Hedtoft og H.C. Hansen, der begge blev statsministre i efterkrigstiden, var gengangere fra mellemkrigstidens indædte kamp mod kommunisterne.⁸⁴

AIC blev i øvrigt genstand for debat i slutningen af 1990'erne, idet der blev rejst mistanke om, at AIC også havde fungeret som en slags efterretningstjeneste.⁸⁵ Debatten afstedkom flere historiske undersøgelser, men spørgsmålet forekommer fortsat at være ubesvaret.⁸⁶ Imidlertid gav debatten også anledning til studier af AIC's forgænger, HIPA. Navnlig gav Kristian Bruhn Henriksen sig i kast med at få afklaret, om HIPA havde fungeret som en efterretningstjeneste, hvor han konkluderede, at HIPA havde udført visse efterretningsopgaver, idet institutionen indsamlede oplysninger om antidemokratiske bevægel-

ser, som blev omsat til en trusselsvurdering.⁸⁷ Det kan tilføjes, at selvom denne opgave foregik i regi af Socialdemokratiet, er det ikke usandsynligt, at der fandt en udveksling af informationer sted med myndighederne, taget i betragtning at flere af de centrale aktører i HIPA også indgik i parlamentariske sammenhænge. For eksempel var Hedtoft medlem af Folketinget fra oktober 1935 og H.C. Hansen fra 1936. En systematisk udveksling af information med politiet er dog ikke blevet påvist, og spørgsmålet har da heller ikke været centralt for nærværende arbejde. Derimod har interessen samlet sig om at få belyst, hvordan Socialdemokratiet gennem sin propaganda forsøgte at påvirke befolkningen, og hvad selve agitationen kan fortælle om datidens politiske kampe og trusselsopfattelser.

Her viser undersøgelsen, at Socialdemokratiet agerede på massepolitiske præmisser, idet centralt placerede aktører fra partiets hovedorganer i stigende grad blev bevidste om propagandaens betydning og brugen af moderne kommunikationsmidler. Således intensiverede partiet sin agitation fra 1933 som modtræk til kommunisternes og de forskellige fascistiske bevægelser fremfærd. Agitationen blev dog først for alvor professionaliseret med oprettelsen af HIPA i 1935. Den massive og systematiske propagandavirksomhed viser, at ledende socialdemokrater var særdeles opmærksomme på tendenser, som kunne udvikle sig i antidemokratisk retning, og at de fandt det påkrævet at iværksætte agitatoriske modforanstaltninger. Imidlertid afspejler de mange tiltag også, at agitationen i lige så høj grad havde til formål at promovere Socialdemokratiet. Ræsonnementet synes at være, at partiet ved at appellere til den brede befolkning for støtte til sin økonomiske og sociale politik ikke kun sikrede partimedlemmernes fortsatte opbakning, men også tiltrak nye vælgere og dermed, som en ekstra gevinst, udkonkurrerede nazisternes og kommunisternes vækstgrundlag.

Det kan på en måde undre, at kommunisterne og især de danske nazister blev set som en så stor trussel, som det var tilfældet. Godt nok øgede kommunisterne deres repræsentation i fagforbundene, og de blev også repræsenteret i Folketinget, hvilket kunne true Socialdemokratiets stilling. Til forskel herfra var tilslutningen til Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderparti lav, og først ved valget i april 1939 fik partiet 1,8 % af stemmerne og dermed tre mandater i Folketinget.⁸⁸ Imidlertid skræmte erfaringerne fra Tyskland, hvor Weimarrepublikken var blevet erstattet af et nazistisk regime, der både betød opløsning af politiske partier og arbejderbevægelsens organisationer. På daværende tidspunkt vidste man i øvrigt ikke, hvordan fascismen ville udvikle sig på hjemmefronten, og derfor handlede politikerne præventivt. Ganske vist havde man en formodning om, at demokratiet stod stærkt i Danmark, og i Norden i det hele taget, men det udelukkede ikke, at antidemokratisk agitation skulle ignoreres. Desuden var politikerne opmærksomme på, at fjender af demokratiet udnyttede den demokratiske ytringsfrihed til at underminere folkestyret. For eksempel vurderede redaktøren for avisen *Social-Demokraten* i sin artikel til AOF-antologien *Danmark for Folket* fra 1936:

«Diktaturtilhængere forstaar unægtelig Agitationens Kunst, den mest hensynsløse, den mest skruppelløse, de forstaar ogsaa udmærket godt at bruge det demokratiske Styres Friheder til Fremme af deres Diktaturidéer, de forstaar ved Massepsykose, ved Løgn og Latin, at skabe kunstige Stemninger, langt bedre end kultiverede Demokrater, der ikke kan faa sig selv til at anvende slige Midler.»⁸⁹

Netop fordi de antidemokratiske bevægelser formåede at udnytte de agitatoriske virkemidler og ifølge citatet ligefrem spredte løgne, måtte man være ekstra på vagt over for deres propaganda. Socialdemokratiets reaktion i den henseende, nemlig at udbygge sit eget propagandaapparat, var, set i den historiske sammenhæng, en logisk konsekvens. Imidlertid er omfanget af propagandaen, de alsidige agitationsformer, det udtalte trusselsbillede samt kontrol med agitatorkorpsernes alias aktivgruppernes virksomhed

i høj grad bemærkelsesværdigt.

Overordnet viser den omfattende og omkostningsfulde agitation samt opbygningen af propagan-daapparatet med HIPA, at Socialdemokratiet opfattede den diskursive kamp mod antidemokratiske bestræbelser som et vigtigt middel til at befæste demokratiet såvel som partiets magtstilling. Dette udelukkede ikke den mere rationelle information samt folkeoplysning. Imidlertid blev den målrettede propagandavirksomhed anset for et nødvendigt modsvar til de politiske modstanderes fremstød. De mange agitatoriske tiltag skal vurderes på baggrund af det faktum, at antidemokratiske ytringer ikke blev kriminaliseret i mellemkrigstiden, men kun tendenser til politisk vold. Derfor kunne fascistiske og kommunistiske partier udnytte demokratiets frihedsrettigheder til retorisk at angribe landets styreform og ledelse og dermed undergrave den demokratiske samfundsindretning. Som modtræk omtalte Socialdemokratiet konsekvent yderpartierne som fjender af demokratiet, og i tilfældet med kommunisterne også som en splittelsesorganisation. Den konsekvente fordømmelse af diktaturstræbende partier stod dog ikke alene, men blev modstillet en positiv fortælling om, hvordan Socialdemokratiet sikrede folkestyret. Man skal da heller ikke glemme, at profileringen som demokratiets vogter gavnede partiet, der bejlede til befolkningen for dens opbakning.

Noter

- 1 Lauritzen 1937: 00:30 minut
- 2 Jowett og O' Donnell 2015: 105–106
- 3 For et studie af Danmarks Nationalsocialistiske Arbejderpartis manglende succes, se Ravn 2007.
- 4 Christmas-Møller 1993: 175–189; Skov 2016: 235–236
- 5 Krautwald 2017: 114–115; Krautwald 2021. Bemærk, at Krautwald også knytter den militante aktivisme til en gruppe unge socialdemokrater i København.
- 6 Henriksen 2007; Henriksen 2009. For HIPA's relation til fagforeningerne se også Nielsen 2004: 49–52.
- 7 Henriksen 2007: 16–18
- 8 Brandt, Graulund og Wendt 1979. Bogen er et bearbejdet speciale.
- 9 Jowett og O'Donnell, 2015: 7 (forfatterens kursivering)
- 10 Lauritzen 1937: 00:30
- 11 Jensen 2002; Pryser 1988: 158–166; Gripsrud 1982: 135–138; Sørensen 1980: 317–375
- 12 For pointen om bevidst brug af propaganda, se Pryser 1988: 159.
- 13 Se mødereferat den 5. januar 1933, Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 14 Se hæftet «Forhandlinger om den kommunistiske Agitation, fredag den 20. januar 1933», HIPA's arkiv, kasse 5, læg 1 (ABA). Se også Henriksen 2007: 4.
- 15 Se «Forslag», dateret 2. februar, 1933 HIPA's arkiv, kasse 5, læg 1 (ABA).
- 16 Se forretningsudvalgsmødet den 10. februar 1933, Protokol for Socialdemokratisk Forbund, Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 17 Henriksen 2007: 5
- 18 Se mødereferat af 5. januar 1933, Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 19 For detaljeret analyse af skriftet, se Nielsen 2004: 36–40.
- 20 Hansen, 1933: 26
- 21 Andersen 1968: 75–77
- 22 Se beretningen i Socialdemokratiets Haandbog: Rigsdagssamlingen 1932–1933, 1933: 111.
- 23 Finanslovsdebatten den 6. december 1932 i Rigsdagstidende 1932–33, Folketinget, spalte 1305.
- 24 Henriksen 2007: 6; Henriksen 2009: 67–68
- 25 Hopp 2010; Becker-Christensen 2010
- 26 Det fremgår af opgørelse over stemmefordelingen per amter ved folketingsvalgene i 1935 og 1939, at nazisterne havde flest tilhængere i de sønderjyske amter. Det statistiske Department 1935: 90–95; Det statistiske Department 1939: 94–99
- 27 Henriksen 2007: 6

- 28 For notits om pjecerne, inklusive en tredje pjece, se «Tre nye Pjecer», *Demokraten Aarhus*, den 1. oktober 1933, s. 7. Bemærk i øvrigt, at Socialdemokratiet først godkendte H.C. Hansen som DSU's formand på et møde i forretningsudvalget den 2. oktober 1933, se mødereferat i Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 29 Se for eksempel avisartiklen «I Dag begynder D.s.U.s store Agitation», der blev bragt i den socialdemokratiske avis *Demokraten Aarhus*, den 1. oktober 1933, s. 2.
- 30 Krautwald 2019; Krautwald 2021
- 31 Lov om forbud mod at bære uniform m.v., Lov nr. 120 af 12/04/1933, *Lovtidende* 1933, 691. Se også Krake 2019.
- 32 Lov om Forbud mod visse Sammenslutninger m.m., Lov nr. 123 af 28/04/1934, *Lovtidende* 1934, 568. Lov vedtaget 20. marts 1934, se *Rigsdagstidende* 1933-34, tillæg C, spalte 315-6.
- 33 Se skrivelsen «Klar til Landsagitation», dateret den 12. august 1933. Socialdemokratiets arkiv, kasse 64, læg «Efteraarsagitationen 1933».
- 34 Se referaterne fra møde i henholdsvis forretningsudvalget og hovedbestyrelsen den 2. oktober 1933, Protokol for Socialdemokratisk Forbund, Socialdemokratiets arkiv, kasse 5.
- 35 Cirkulæret er optrykt i *Socialdemokratiske Noter* den 27. oktober 1933, s. 52-53. I forbindelse med cirkulæret blev partiets agitatorer i øvrigt gjort opmærksomme på nazificering af de ungkonservative samt de nazistiske tendenser inden for den agrare bevægelse, *Landbrugerens Sammenslutning*, *ibid.* s. 54-55.
- 36 Et uddrag af Hedtofts tale på kongressen blev optrykt under rubrikken «Hans Hedtoft om den kommende Tids Agitationsvirksomhed» i *Social-Demokraten*, den 26. juni 1935, s. 1 og 7.
- 37 *Ibid.* s. 7 (avisens kursivering). For uddybning af Hedtofts argumentation, se Henriksen 2007: 8-9.
- 38 Se folketingsdebatten henholdsvis den 11. april 1933 og 19. januar 1934, *Rigsdagstidende* 1932-33, *Folketinget*, spalte 5146 og *Rigsdagstidende* 1933-34, *Folketinget*, spalte 2318.
- 39 Se mødereferat den 2. september 1935, Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 40 *Ibid.*
- 41 Henriksen 2007: 8. Henriksen omtaler en redegørelse for de hollandske aktivgrupper, der er vedlagt et udkast til reorganiseringen af den danske socialdemokratiske agitation, som efterfølgende blev vedtaget på kongressen i juni. Dette udkast samt redegørelse befinder sig ifølge Henriksen i LO's arkiv. Nærværende undersøgelse kan oplyse, at en redegørelse for de hollandske aktivgrupper også befinder sig i Socialdemokratiet arkiv i et hæfte, der vedrører kongressen i 1935. Se «De hollandske Aktivgrupper», Socialdemokratiets arkiv, kasse 65, læg «Kongressen 1935 og Agitationen» (ABA).
- 42 For bestyrelsens godkendelse af vedtægterne om aktivgrupperne, se HIPA's Protokol, 5. november 1935, HIPA's arkiv, kasse 1 (ABA). For konkretisering af aktivgruppernes opgaver se Henriksen 2007: 10-11.
- 43 Se referat fra møde i Socialdemokratiets forretningsudvalg den 17. december 1935, Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA). Bemærk at noget af referatet vedrørende diskussionens enkeltheder er overstreget.
- 44 For antal aktivgrupper, se H.C. Hansens «BERETNING for Tiden 1.4.1937-31.3.1938», som blev fremlagt ved et fællesmøde for forretningsudvalgene for Socialdemokratiet, De samvirkende Fagforbund og Arbejdernes Fællesorganisation i København den 4. maj 1938, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
Det bør tilføjes, at antallet ikke reflekterer den reelle aktivitet. Beretningen omtaler for eksempel, at ikke alle grupper gjorde en aktiv indsats. Se *ibid.*
- 45 Se referat fra HIPA's bestyrelsesmøde den 5. november 1935, HIPA's Protokol. HIPA's arkiv, kasse 1.
- 46 Henriksen 2007: 12-13 (ABA).
- 47 Se HIPA's bestyrelsesmøde den 16. april 1937 og møde med Socialdemokratiets forretningsudvalg, De Samvirkende Forbund og Arbejdernes Fællesorganisation den 27. april, HIPA's Protokol, HIPA's arkiv, kasse 1 (ABA).
- 48 Se Hedtofts beretning «H. I. P. A. HALVANDET AARS VIRKSOMHED», som blev fremlagt den 27. april 1937 til fællesmøde med forretningsudvalgene for Socialdemokratiet, De samvirkende Forbund og Arbejdernes Fællesorganisation, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
- 49 Se H.C. Hansens «BERETNING for Tiden 1.4.1937-31.3.1938», der blev aflagt til fællesmødet den 4. maj 1938, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
- 50 *Ibid.*
- 51 Se «Til Socialdemokratiets Aktivgrupper», den 3. marts 1937, HIPA's arkiv, kasse 8, læg 3 (ABA).
- 52 Se cirkulæret «Ærede Partifæller», dateret den 27. april 1937. HIPA's arkiv kasse 8, læg 3. Cirkulærets anmodning gentages i et brev «Ærede Partifæller» fra den 12. juni 1937. HIPA's arkiv kasse 8, læg 3 (ABA).
- 53 Se «REDEGØRELSE VEDRØRENDE NAZISTERNES VIRKSOMHED» med følgebrev, dateret den 27. august 1937, HIPA's arkiv, kasse 8, læg 3 (ABA).

- 54 Ifølge Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv er dele af HIPA's informationsmateriale gået tabt, formodentlig er det blevet destrueret under besættelsen.
- 55 Se referat fra hovedbestyrelsesmødet den 4. oktober 1937, Protokol for Socialdemokratisk Forbund. Socialdemokratiets arkiv, kasse 5 (ABA).
- 56 Se «Til Socialdemokratiets Aktivgrupper», den 3. marts 1937. HIPA's arkiv, kasse 8, læg 3 (ABA).
- 57 HIPA, Det kommunistiske bedrag, 1938: 13. HIPA's arkiv, kasse 7 (ABA).
- 58 HIPA, Det kommunistiske bedrag, 1938: 3. HIPA's arkiv, kasse 7 (ABA).
- 59 Instruks «Til De socialdemokratiske Foreninger», den 29. november 1938, HIPA's arkiv, kasse 8, læg 4.
- 60 Hedtoft, H. I. P. A. HALVANDET AARS VIRKSOMHED, den 27. april 1937, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
- 61 Jævnfør «H.I.P.A.s Budget for Aaret 1939», forelagt den 1. marts 1939, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 1 (ABA). Af Hedtofts beretning, H. I. P. A. HALVANDET AARS VIRKSOMHED, april 1937, fremgår det, at Vor Kamps oplag varierede fra 75.000 til 166.000 eksemplarer. HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
- 62 Se pjecen «Agitationen 1936-1937», som bl.a. gav instrukser for, hvordan agitatorcorpene skulle sætte ind over for nøje udvalgte husstande forud kommunalvalget i marts 1937, HIPA's arkiv, kasse 7. Se også skrivelsen «Til Socialdemokratiets Aktivgrupper», den 3. marts 1937, s. 4, HIPA's arkiv, kasse 8, læg 3 (ABA).
- 63 Hedtofts beretning, H. I. P. A. HALVANDET AARS VIRKSOMHED, den 27. april 1937, HIPA's arkiv, kasse 1, læg 3 (ABA).
- 64 Se referat fra den 4. maj 1938, HIPA's Protokol, HIPA's arkiv, kasse 1 (ABA).
- 65 Se «Forslag fra det nedsatte Udvalg angaaende det sønderjydske Spørgsmål», der blev forelagt den 13. juli 1938. HIPA's arkiv, kasse 7, læg 2 (ABA).
- 66 For den tætte kontakt til HIPA, se ibid. Se også Henriksen 2007: 6.
- 67 Maurice 1987: 568-569; Kjeldstadli 1994: 222; Jensen 2002: 102.
- 68 Grelle 2008: 328-329
- 69 Socialdemokratiet 1934: 3 (Arbejdsprogrammets kursivering)
- 70 Socialdemokratiet 1934: 23
- 71 Tolkningen ligger i tråd med Henning Grelles forståelse, se Grelle 2008: 332.
- 72 Socialdemokratiet 1934: 21-22
- 73 Grelle 2008: 333
- 74 Lignende socialdemokratisk bevidstgørelse via en kærlighedshistorie skildres også i propagandafilmen I Folkets navn, 1938, som blev instrueret af Birger von Cotta-Schönberg for Socialdemokratiet.
- 75 Hansen og Gyldmark 1934: tredje strofe, verselinje 5. Efternavnet Gyldmark henviser til komponisten Oskar Gyldmark, der satte melodi til sangteksten.
- 76 Lauritzen 1937, 10:55-11:25; 11:42-12:05. Se også Brandt, Graulund og Wendt 1979: 312-320.
- 77 Hemstad 2023. For uddybning af begrebet det nordiske demokrati, se Kurunmäki og Strang 2010.
- 78 Det statistiske Departement 1935: 21.
- 79 Se hæftet «Folketingsvalget 1935», HIPA's arkiv, kasse 7, læg 3.
- 80 Referat fra møde den 5. november 1933, HIPA's Protokol. HIPA's arkiv, kasse 1 (ABA).
- 81 Grelle 2008: 371 og 380
- 82 Sloganet figurerede på en ikonisk valgplakat med portræt af Stauning. For valgsangen «Stauning igen» (1935), skrevet af Oskar Hansen, se Grelle 2008: 378. For manifest, se Socialdemokratiets rigsdagsgruppes opråb «Til danske Kvinder og Mænd!», som blev trykt i Social-Demokraten, 2. oktober 1935, s. 9, samt Staunings radiotale «Hvad Valget Gælder», optrykt i Social-Demokraten, 22. oktober 1935, s. 13-15.
- 83 For oplysning om oprettelse og lukning af HIPA og AIC, jf. Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv.
- 84 Mariager og Petersen 2004: 58
- 85 Grelle 2003; Mariager og Petersen 2004: 55
- 86 Hverken den daværende seniorforsker ved Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv, Henning Grelle, eller historikerne Rasmus Mariager og Klaus Petersen har fundet tydeligt bevis for, at AIC fungerede som en efterretningstjeneste. Til forskel herfra konkluderer Iben Bjørnson, at der foregik en sammenblanding af politik og efterretningstjeneste i regi af AIC. Se Grelle 2003; Mariager og Petersen 2004 og Bjørnson 2012: 230-232.
- 87 For konklusionen, at HIPA fungerede som efterretningstjeneste, se Henriksen 2007: 16-18.
- 88 Det statistiske Departement 1939: 23-24
- 89 AOF 1936: 34

Litteratur

- Andersen, R. (1968). *Danmark i 30'erne: En historisk mosaik*. København: Gyldendal.
- AOF. (1936). *Danmark for Folket: En Materialesamling til brug i Oplysningsarbejdet*. København: Arbejdernes Oplysningsforbund.
- Becker-Christensen, H. (2010). Nazificeringen af det tyske mindretal i 1933. *Sønderjylland i 1933*, 48–56. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Bjørnsson, I. (2012). *Arbejderbevægelsens Informations Central. Socialdemokratiets kamp mod kommunismen 1944-1973*. København: Selskabet til Forskning i Arbejderbevægelsens Historie.
- Brandt, M., Graulund, J og Wendt, D. (1979). *Socialdemokratisk agitation og propaganda i mellemkrigstiden*. Aarhus: Forlaget Skansen. (Redigeret kandidatspeciale.)
- Christmas-Møller, W. (1993). *Christmas: Christmas Møller og Det konservative Folkeparti*. Bind 1. København: Gyldendal.
- Cotta-Schønberg, B. von. (1939). *I Folkets navn*.
- Demokraten Aarhus (1933, 1. oktober). I Dag begynder D.s.U.s store Agitation, s. 2.
- Demokraten Aarhus (1933, 1. oktober). Tre nye Pjecer, s. 7.
- Det statistiske Department. (1935). Folketingsvalget den 22. oktober 1935. København.
- Det statistiske Department. (1939). Rigsdagsvalgene og Folkeafstemningen i April og Maj 1939. København.
- Grelle, H. (2003). *AIC – propaganda- eller efterretningsorganisation?* Arbejdermuseet og Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkivs webarkiv (oprindeligt trykt i *Årsskrift for Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv*, 1998). Link: https://web.archive.org/web/20160701174735/http://www.arbejdermuseet.dk/index.php?option=com_content&view=article&id=265:aic-propaganda-eller-efterretningsorganisation&catid=73:om-emner-og-personer&Itemid=13
- Grelle, H. (2008). *Thorvald Stauning: Demokrati eller kaos. En biografi*. København: Jyllands-Postens Forlag.
- Gripsrud, J. (1982). Arbeiderbevegelsens teatervirksomhet i Norge i 30-åra – og dens begrensninger. *Tidsskrift for arbeiderbevegelsens historie* (1), 131–146.
- Hansen, H. (1933). *Kommunisterne splitter -!* København: Forlaget Fremad.
- Hansen, H.C. (1933). *Marcher med os*. København: Arbejderungdommens Forlag.
- Hansen, O. og Gyldmark, O. (1934). *Danmark for Folket*. København: Forlaget Fremad.
- Hedtoft, H. *Social-Demokraten* (1935, 26. juni). Hans Hedtoft om den kommende Tids Agitationsvirksomhed, s. 1 og 7.
- Hemstad, Ruth. (2023). Promoting Norden and Nordic Cooperation in the 1930s: Social Democratic Visions and Transmedial Manifestations. *Nordic Media Histories of Propaganda and Persuasion*, 31–54. London: Pelgrave Macmillan.
- Henriksen, K. B. (2007). HIPA – propaganda- eller efterretningsorganisation? *Arbejderhistorie* (1), 1-19.
- Henriksen, K. B. (2009). Demokraten – en politisk-ideologisk biografi om den unge Hans Hedtoft. Kandidatspeciale. Københavns Universitet.
- Hopp, P. (2010). Påskeblæsten 1933 – forløb, reaktioner og betydning. *Sønderjylland i 1933*, 29–47. Aabenraa: Historisk Samfund for Sønderjylland.
- Jensen, L.-A. (2002). I hammarens tegn: Nye agitasjons- og propagandaformer i norsk arbeiderbevegelse på 1930-tallet. *Arbejderhistorie*, 101–119.
- Jowett, G. S. og O' Donnell, V. (2015). *Propaganda & Persuasion*. Sixth edition. Los Angeles: SAGE Publication.
- Kjeldstadli, K. (1994). *Et splittet samfunn 1905–35. Aschehougs Norges historie*. Bind 10. Oslo: Aschehoug.
- Kolbjørn, I. (1933). *Hagekors eller socialisme*. København: Arbejderungdommens Forlag.

- Krake, K. (2019). Militant demokrati: Mellemligstidens svar på politisk vold. *Arbejderhistorie* (1), 5–31.
- Krautwald, C. (2017). Kampklar! Militant antifascistisk mobilisering i Danmark 1930–1936. *Historisk Tidskrift för Finland* 102 (1), 114–148.
- Krautwald, C. (2019). Three arrows against the swastika: Militant social democracy and the radical opposition to fascism in Denmark, 1932–1934. *Anti-fascism in the Nordic Countries: New perspectives, comparisons and transnational connections*, s. 91–110. Abingdon; New York: Routledge.
- Krautwald, C. (2021). Kampen om gaderne: Gadepolitik og rumlige krav i 1930'ernes politiske kultur. Ph.d.-afhandling. Universitetet i Agder.
- Kurunmäki, J. og Strang, J. (2010). *Rhetoric of Nordic Democracy*. Helsinki: Finish Literature Society.
- Lauritzen, V. (1937). *Danmark for Folket*. København: Palladium.
- Mariager, R. og Petersen, K. (2004). Socialdemokratiet og forholdet til DKP under den første kolde krig. *Arbejderhistorie* (4), 55–76.
- Maurseth, P. (1987). *Gjennom kriser til makt (1920–1935)*. *Arbejderbevegelsens historie i Norge*. Bind 3. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Nielsen, N.J. (2004). *Mellem storpolitik og værkstedsgulv: Den danske arbejder – før, under og efter Den kolde krig*. København: Museum Tusulanum.
- Pryser, T. (1988). *Klasse og nasjonen (1935–1946)*. *Arbejderbevegelsens historie i Norge*. Bind 4. Oslo: Tiden Norsk Forlag.
- Ravn, O. (2007). *Fører uden folk: Frits Clausen og Danmarks National Socialistiske Arbejder-parti*. Odense: Syddansk Universitetsforlag
- Rigsdagen. (1933). *Lovtidende*. København.
- Rigsdagen. (1934). *Lovtidende*. København.
- Rigsdagen. *Rigsdagstidende 1932–33*, Folketinget.
- Rigsdagen. *Rigsdagstidende 1933–34*, Folketinget.
- Rigsdagen. *Rigsdagstidende 1933–34*, tillæg C.
- Skov, C.E. (2016). *Konservatisme i mellemligstiden*. Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.
- Social-Demokraten* (1935, 26. juni). Hans Hedtoft om den kommende Tids Agitationsvirksomhed, s. 1 og 7.
- Socialdemokratiet. (1934). *Danmark for Folket: for Arbejde, Brød og Frihed*. København: Fremad.
- Socialdemokratiet (1933). *Socialdemokratiets Haandbog: Rigsdagssamlingen 1932–1933*. København: Forlaget Fremad.
- Socialdemokratiet. *Socialdemokratiske Noter*, den 27. oktober 1933.
- Socialdemokratiet. (1935). Stauning eller Kaos. Plakat.
- Socialdemokratiets rigsdagsgruppe. *Social-Demokraten* (1935, 2. oktober). Til danske Kvinder og Mænd!, s. 9.
- Stauning, T. *Social-Demokraten* (1935, 22. oktober). Hvad valget Gælder, s. 13–15.
- Sørensen, B. (1980). *Gry i Norden: Norsk arbejderfilm 1928–1940 i internasjonalt perspektiv*. Doktorafhandling. Universitetet i Trondheim.

Arbejderbevægelsens Bibliotek og Arkiv (ABA)

- Arbejderbevægelsens Sønderjydske Landsforening. Forslag fra det nedsatte Udvalg angaaende det sønderjydske Spørgsmål, den 13. juli 1938. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 7, læg 2.
- Hansen, H. (1937). H. I. P. A. HALVANDET AARS VIRKSOMHED. Beretning til Fællesmødet den 27. april 1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 1, læg 3.
- Hansen, H.C. BERETNING for Tiden 1.–4.1937–31.–3.1938, HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 1, læg 3.

- HIPA. (1936–1937). Agitationen 1936–1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 7.
- HIPA. (1938). *Det kommunistiske Bedrag*. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 7.
- HIPA. Forhandlinger om den kommunistiske Agitation, fredag den 20. januar 1933. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 5, læg 1 (ABA).
- HIPA. Forslag, den 2. februar 1933. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 5, læg 1 (ABA).
- HIPA. Folketingsvalget 1935. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 7, læg 3 (ABA).
- HIPA. H.I.P.A.s Budget for Aaret 1939, den 1. marts 1939. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 1, læg 1.
- HIPA. Protokol. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 1 (ABA).
- HIPA. REDEGØRELSE VEDRØRENDE NAZISTERNES VIRKSOMHED med følgebrev, dateret den 27. august 1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 8, læg 3.
- HIPA. (1938). *Saadan er Nazismen*. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 7 (ABA).
- HIPA. Til De socialdemokratiske Foreninger, den 29. november 1938. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 8, læg 4.
- HIPA. Til Socialdemokratiets Aktivgrupper, den 3. marts 1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 8, læg 3.
- HIPA. Ærede Partifæller, den 27. april 1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 8, læg 3.
- HIPA. Ærede Partifæller, den 12. juni 1937. HIPA's arkiv, arkivnr. 2224, kasse 8, læg 3.
- Socialdemokratiet. De hollandske Aktivgrupper. Socialdemokratiets arkiv, arkivnr. 500, kasse 65, læg «Kongressen 1935 og Agitationen».
- Socialdemokratiet. Klar til Landsagitationen! Socialdemokratiets arkiv, arkivnr. 500, kasse 64, læg «Efteraarsagitationen 1933».
- Socialdemokratiet. Protokol for Socialdemokratisk Forbund, Socialdemokratiets arkiv, arkivnr. 500, kasse 5.

Stygge blodflekker: – La oss heller sende uniformene til Hindenburg. Han renser alt! Tegning: Blix. (Dagbladet, 14. juli 1934, s. 5)

Abstract: In this article, we explore how German authorities exerted pressure on Norwegian officials to influence the portrayal of Germany, German leaders, and German interests in the Norwegian public sphere from the First World War until 1940. The study reveals that Norwegian authorities actively—both informally and formally—sought to control and influence content and expressions within certain segments of Norwegian cultural life perceived as unfavorable by German authorities. This encompassed film, press, art, theater productions, and revues, as well as anti-German sentiments in general. The motives behind implementing censorship measures at various levels aimed to present Norway as neutral amid the power conflicts in Europe. The involvement of the Ministry of Foreign Affairs in film censorship throughout the period indicated numerous instances of acting without legal basis and in direct conflict with Norwegian film laws, which did not permit censorship for the sake of foreign powers. Nevertheless, systematic actions were taken. However, the Ministry of Foreign Affairs and its press office showed greater resistance towards censoring the Norwegian press. Newspapers were considerably more directly protected than other aspects of cultural life. Art galleries, theaters, and revues all fell under the informal political censorship of the Ministry of Foreign Affairs. The Ministry's press office walked a fine line between being a censoring and service entity for the Ministry while defending the freedom of the press.

Politisk sensur med silkehånd: Tysk stormaktspress og norsk politisk sensur 1914–1940

Rolf Werenskjold
Professor i medievitenskap
Avdeling for mediefag, Høgskulen i Volda
rof@hivolda.no
orcid.org/0000-0003-0473-1866

Øystein Pedersen Dahlen
Redaktør for Mediehistorisk tidsskrift
Oystein.dahlen@kristiania.no
orcid.org/0000-0002-4591-4581

Sammendrag: I denne artikkelen undersøker vi hvordan tyske myndigheter la press på norske myndigheter for påvirke omtalen av Tyskland, tyske ledere og tyske interesser i den norske offentligheten i perioden fra første verdenskrig og fram til 1940. Studien viser at norske myndigheter aktivt – både uformelt og formelt - forsøkte å kontrollere og påvirke innholdet og ytringene i deler av norsk kulturliv, som tyske myndigheter oppfattet som negative. Dette gjaldt film, presse, kunst, teateroppsetninger og revyer, men også anti-tyske holdninger generelt. Motivene for gjennomføringen av sensuriltakene på ulike nivåer var å bidra til at Norge fremsto som nøytralt i stormaktskonfliktene i Europa. Utenriksdepartementets innblanding i filmsensuren igjennom hele perioden viste at man i en rekke tilfeller handlet uten lovhjemler og i direkte strid med den norske filmloven, som ikke ga grunnlag for sensur av hensyn til fremmede makter. Det ble likevel gjort systematisk. Men Utenriksdepartementet og dets pressekontor viste større motstand mot å sensurere den norske pressen. Avisene var langt mer direkte beskyttet enn kulturlivet ellers. Kunstgallerier, teater og revyene ble alle utsatt for Utenriksdepartementets form for uformelle politisk sensur. Utenriksdepartementets pressekontor balanserte mellom å være et sensur- og serviceorgan for Utenriksdepartementet og som forsvarer av den frie pressen.

Innledning

Målene og fokuset for den norske utenrikspolitikken fra 1905 til 1940 var å holde Norge utenfor en mulig krig mellom stormaktene Tyskland, Russland, Storbritannia og Frankrike. Stormaktene på sin side forventet at nøytraliteten ikke bare omfattet statsmakten, men også hele det sivile samfunnet. For norske myndigheter var det derfor viktig å ikke provosere noen av partene på den internasjonale scenen, men heller ikke på hjemmebane. Vi vet en god del om opprettelsen av stormaktenes informasjonskontorer og statlige propaganda-apparater i andre land i tiden før den første verdenskrig. Alle de store maktene utøvet aktivt diplomati overfor Norge, men det tyske diplomatiske presset var i en særklasse gjennom hele perioden.¹ Vi vet litt om hvordan stormakten Tyskland gjennomførte sitt propaganda- og etterrettingsarbeid i Norge under den første verdenskrig.² Vi vet imidlertid langt mindre om hvordan det offisielle Norge og Utenriksdepartementet møtte det tyske stormaktspresset i tiden fra den første til den andre verdenskrig. I dette arbeidet spilte pressekontoret til Utenriksdepartementet etter hvert en viktig rolle.

Politisk sensur blir vanligvis definert som undertrykkelse eller begrensning av informasjon, ideer eller ytringer som en regjering eller annen myndighet gjør av politiske årsaker. Det innebærer ofte kontroll eller manipulasjon av innhold for å begrense uenighet, fremme en bestemt ideologi eller opprettholde myndighetenes makt og kontroll i viktige spørsmål og i kritiske situasjoner. I demokratiske samfunn er

det ofte en spenning mellom behovet for nasjonal sikkerhet og forsvaret for ytringsfrihet og den frie pressen. I Norge utøvet framveksten av partipressen den frie pressens funksjoner i denne perioden, noe som selvsagt også bidro til å utfordre forholdet til statlige myndigheter når det gjaldt omtalen av fremmede makter.

Politisk sensur kan anta mange ulike former og foregå på mange ulike nivåer over tid. Norge innførte sensur for første gang etter 1905 under den første verdenskrig, og landet samarbeidet tett med både svenske og danske myndigheter om å sensurere telegraftjenestene. Norsk Filmkontroll utøvet sensur for å sikre en nøytral framstilling av de krigførende partene i film som ble vist på kino. Også pressen gjennomførte omfattende selvsensur. Til tross for det offisielle ønsket om å være nøytral bidro norsk næringspolitikk og skipsfart til at Norge i praksis orienterte seg mot den britiske og franske siden – som en slags nøytral alliert.³ Erfaringene fra både 1905 og under den første verdenskrig viste hvor viktig det var med et systematisk arbeid med å holde departementet orientert om hvordan utenlandsk presse omtalte Norge, og for å prøve å påvirke hvordan Norge ble fremstilt i utenlandske medier.⁴ Det dannet grunnlaget for at Utenriksdepartementet opprettet et eget *pressekontor* i 1919. Pressekontoret var hovedsakelig et verktøy for utenriksministeren og hans departement, og det ble en viktig instans for henvendelser og klager fra fremmede lands diplomatiske representasjoner i landet.⁵

De sentrale spørsmålene i denne studien er knyttet til de norske myndighetenes respons på klager fra tyske diplomater angående påståtte antityske holdninger i det norske sivilsamfunnet i perioden mellom de to verdenskrigene. Vi undersøker hvordan *Utenriksdepartementet* og *pressekontoret* håndterte de tyske klagerne, og hvilke tiltak de iverksatte for å imøtegå eventuelle tyske reaksjoner. Spesielt fokuserer vi på temaer som kom til offentlig til uttrykk innen viktige kultursektorer som filmvisninger på kino, kunst, teater og revy, samt presse og kringkasting. Spørsmålet som reises, er om de tiltakene som de norske myndighetene tok for å håndtere de tyske klagerne, kan ses som former for politisk sensur og begrensninger i ytringsfriheten.

For å kunne besvare den overordnede problemstillingen har vi operasjonalisert spørsmålet i flere underproblemstillinger, som alle har som mål å kaste lys over hovedspørsmålet: For det første, hva slags klager hadde tyske diplomater i Oslo mot ulike ytringer i norske medier og kulturliv? For det andre, hvordan møtte *Utenriksdepartementet* og *pressekontoret* de tyske klagerne mot ulike kulturområder? Var virkemidlene som norske myndigheter brukte for å møte det tyske presset, i tråd med norsk lov, og var det forskjeller i måten de ble anvendt på? For det tredje, hvordan reagerte kulturlivet og mediene på Utenriksdepartementets håndtering av klagerne fra stormakten Tyskland?

Artikkelen er strukturert med en innledning og tre hoveddeler som utforsker problemstillingene sett opp mot de sentrale områdene de tyske klagerne rettet mot det sivile samfunnet: filmvisning, teater og kulturliv generelt, samt presse og kringkasting. Perioden som blir undersøkt, strekker seg fra første verdenskrig, gjennom Weimar-republikken, og omfatter tiden fra nazi-regimets maktovertakelse i Tyskland i 1933 og frem til det tyske angrepet på Norge i 1940.

Tidligere forskning på ytringsfrihet og sensur i Norge og Norden

Forskningslitteraturen som omhandler dette feltet, strekker seg over flere ulike temaområder. De inkluderer norsk utenrikspolitikk, medie- og kommunikasjonshistorie samt norsk kunst og generell ytringsfrihet.

Den mest omfattende framstillingen av norsk ytringsfrihet finnes i Hans Fredrik Dahls og Henrik Bastiansens bok om sensur og tankekontroll i Norge på 1900-tallet. Innholdet ble opprinnelig utviklet som en oversikt på oppdrag fra Ytringsfrihetskommisjonen, som presenterte den som et vedlegg til sin innstilling i 1999. Innholdet oppsummerte først og fremst forskningstilstanden om ytringsfrihet i

Norge på dette tidspunktet, med hovedvekt på sekundærkilder heller enn som egen primærforskning. Boken viste hvordan Norge allerede fra 1814 hadde en svært liberal lovgivning som i teorien sikret en grunnleggende og ubegrenset ytringsfrihet. Samtidig eksisterte det en skyggeside av sensur og menings- tvang når ytre begivenheter som krig og krigstrusler bidro til å begrense ytringene. Forfatterne viste paradoksalt nok også at statlige myndigheter også utfordret ytringsfriheten i fredstid i en langt større grad enn hva man tidligere hadde trodd. Boken antyder også at det norske utenriksdepartementet og hensynet til andre stater spilte en viktig rolle i praktiseringen av ytringsfrihet i både krigstid og i fredstid, men uten å belegge det med selvstendige empiriske studier av temaet utover enkeltbegivenheter og enkeltsaker. Det er gjort relativt få studier av politisk sensur i Norge som dekker både den første verdenskrig og hele mellomkrigsperioden.⁶ Anne Hege Simonsen og Rune Ottosen har skrevet inngående om pressesensuren under den første verdenskrig og ytringsfriheten under press i mellomkrigstiden i bokverket *Norsk presses historie*.⁷ Det som har fått mest fokus, har vært knyttet til politisk sensur av film i strid med den da eksisterende filmsensurlovgivning. Studiene har i stor grad vært viet Statens filmkontrolls sensur og i mindre grad fokusert på Utenriksdepartementets rolle i sensurbeslutningene.

Det er tidligere gjort flere enkeltstudier både av norsk filmsensur og av Statens filmkontroll. Den første studien av den norske filmkontrollen og filmsensuren ble gjennomført av den amerikanske Fullbrightstipendiaten i Norge, Gilbert Geis, som var i Norge i årene 1952–54 for å undersøke bruken av amerikansk film på norske kinoer. Han skrev i 1954 artikkelen «Film Censorship in Norway». Studien er den første og antakelig det eneste som er skrevet på engelsk om den norske filmsensuren før den andre verdenskrig. I artikkelen gjorde Geis rede for hvordan den norske filmkontrollen var organisert, og hvordan den arbeidet fra starten i 1913, og greide ut om endringene som ble gjort av filmloven i 1921, som innebar innføringen av en aldergrense for barn.⁸ Geis er den første akademiske studien som kunne dokumentere at regjeringen og flere av ministrene brukte filmkontrollen til å gjennomføre politisk og ideologisk sensur av film i strid med lovverket. Geis' artikkel ser ut til å ha vært ukjent for de senere studiene av Statens filmkontroll i årene før den andre verdenskrig.

En av de mest omfattende studiene av filmsensuren er Beate Jacobsens juridiske gjennomgang av norsk film- og videogramrett fra 1994.⁹ Tanya Pedersen Nymo har skrevet om Statens filmkontroll og den moralske ordenen knyttet til sensuren i de tre filmgenrene slapstick-komedien, kriminalfilmen og melodramaet. I den innledende delen av Nymos studie behandles også organiseringen av filmkontrollen under Justisdepartementet og kontrollorganets internasjonale forbindelser. Øistein Melands artikkel om filmsensuren fra den første verdenskrig og fram til 1933 er basert på empiriske studier av sensurkortene fra Statens filmkontroll. Meland trakk mange av de samme konklusjonene som Jacobsen – en utstrakt bruk av politisk sensur av filmer i strid med gjeldende norsk lov, men Melands studie stanset i 1933.

Det finnes også enkelte analyser av sensurmyndighetene i de øvrige nordiske landene. Den viktigste svenske studien om mellomkrigstiden og under den andre verdenskrig er Arne Svenssons doktoravhandling *Den politiska saxen. En studie i Statens biografbyrås tillämpning av den utrikspolitiska censurnormen sedan 1914*.¹⁰ Et viktig arbeid om de tyske forsøkene på å presse svenske myndigheter til å forby filmer før 1945 er Åke Thulstrups bok *Med lock och pock. Tyska försök att påverka svensk opinion 1933–1945*.¹¹ Interessant er også Lars Bergströms *Särtryck av förnyad besvärslaga til Kungl. Maj:et angående Statens Biografbyrås avslag att förevisa Edtih Cavell-filmen*, Stockholm 1930.

I Danmark er det i første rekke Lars Martin Sørensen som har skrevet om filmkontrollen og forholdet til Tyskland i 1930-årene.¹² Han gir ingen detaljert framstilling av filmsensuren, men han gir enkelte eksempler på hvordan danske myndigheter – som både norske, svenske og finske – bøyde seg for tysk press om å forby filmer, blant annet den amerikanske spionfilmen *Confession of a Nazi Spy*.¹³

Også i Finland la den tyske diplomatiske legasjonen aktivt press på myndighetene i 1920- og 1930-årene for å få dem til å forby *hetsfilmer* mot Tyskland, slik de også gjorde i de øvrige nordiske landene.¹⁴ De tyske diplomatene klaget sjeldent på sensurorganenes behandling av tyske filmer, bare på det som ble oppfattet som *hetsfilmer* mot Tyskland.¹⁵

Felles for samtlige nordiske land er at det fremdeles mangler en omfattende studie av rollen som de respektive lands utenriksdepartementer spilte i utøvingen av den politiske sensuren og i det propagandaarbeidet som foregikk i perioden før den andre verdenskrig. Ett bidrag til en slik studie er Rolf Werenskjolds analyse av hvordan den norske filmsensuren ble påvirket av tysk press og av den direkte og aktive rollen som Utenriksdepartementets pressekontor spilte ved godkjenninger av spionfilmer i mellomkrigstiden.¹⁶ Werenskjold har også vist hvor aktive utenriksdepartementets folk var på andre områder. Pressesekretæren ved pressekontoret, Arne Giverholt, var med på å forme det norske folks syn på verden gjennom sin rolle som utenrikskommentator i avisen *Dagen* fra tidlig i 1920-årene, både under pseudonym og under fullt navn som utenrikskommentator i *NRK* radio fra midten av 1930-årene og fram til han døde i 1939.¹⁷

Organiseringen av Utenriksdepartementets pressekontor

Utviklingen av det norske Utenriksdepartementets pressekontor gikk gjennom tre klart definerte faser fra 1905 til 1940. Den første fasen, som startet i 1905, innebar etableringen av et hemmelig informasjonskontor for å fremme norske synspunkter under konflikten med Sverige. Sentrale skikkelser som Halfdan Koht og Fridtjof Nansen tok ledelsen som skribenter i ulike internasjonale aviser for å påvirke opinionen internasjonalt.¹⁸ Samtidig ble et *Korrespondancebureau*, ledet av Christian L. Lange, Nobelkomiteens sekretær. Dette byrået fikk i oppdrag å overvåke både utenlandsk og innenlandsk presse.¹⁹ Verken det hemmelige informasjonskontoret eller det uoffisielle korrespondansebyrået ved Nobelinstituttet ble videreført etter 1905.

Den andre fasen i utviklingen av et pressekontor ble innledet i februar 1909. Inspirert av PR-suksessen i 1905 ønsket UD på nytt å påvirke hvordan utenlandske aviser framstilte norske interesser. Det ble argumentert med både det vellykkede initiativet i 1905 og at det nå fantes en organisatorisk presseavdeling i utenriksdepartementene i de fleste moderne stater. Etter misnøye, avsløringer og offentlig debatt ble dette pressekontoret lagt ned i 1911.²⁰ Den første verdenskrigen skapte imidlertid enda en gang et behov hos norske myndigheter for mer kontroll med pressen. Forsvarsdepartementet opprettet derfor et pressekontor med kun militært personell.²¹ Kontoret overvåket norske aviser, kommenterte og kommuniserte med journalister og redaktører. Spørsmålet om et pressekontor i Utenriksdepartementet ble tatt opp igjen av utenriksminister Nils Claus Ihlen (V) i 1917²² – denne gangen basert på erfaringer med at norske interesser var blitt skadelidende under verdenskrigen på grunn av andre makters manglende forståelse av norske forhold.²³ Heller ikke denne gangen lyktes UD. Men utenriksministeren opprettholdt nære kontakter med pressen, blant annet gjennom *konfidentielle meddelser om den utenrikspolitiske stilling* på Norsk Presseforbunds landsmøter.²⁴

Den tredje fase ble innledet etter initiativ fra utenriksminister Ihlen i 1919 i samarbeid med Presseforbundet. Målet var enda en gang å etablere et pressekontor, og denne gangen lyktes det.²⁵ Tidligere redaktør i avisen *Social-Democraten* i Kristiania, Jacob Vidnes, tiltrådte som leder for pressekontoret 22. september 1919.²⁶ Både pressen og politiske myndigheter var opptatt av hvordan de kunne bygge opp et nært og fortrolig forhold. Stortinget fremhevet også at et pressekontor ville «bli av betydning også for den norske dagspresses evne til å tjene norske interesser i forholdet til utlandet».²⁷

Med pressens stigende innflydelse ikke minst paa utenrikspolitiske områder har de forskjellige lands utenriksstyrer i stadig sterkere grad søkt å arbeide hand i hand med pressen (...) Det har i dagspressen vært pekt paa en rekke tilfelle, hvor Norges interesser har vært skadelidende ved den mangel paa kjennskap til norske forhold, som fremmede lands aviser tildels legger for dagen.²⁸

Fellesinteressene og det nære forholdet ble også støttet av styreleder Rolf Thommessen i *Norsk telegrambyrå (NTB)*. NTB var villig til å samarbeide om gjennomføringen av en slik ordning. Pressekontoret utplasserte såkalte *utsendte korrespondenter* i Berlin, London, Paris og Washington. Finansieringen av korrespondentene i utlandet ble imidlertid avsluttet av Stortinget allerede i 1924, for å kutte statlige utgifter i en tid med sterk deflasjon.²⁹ Alle stillingene i utlandet ble avsluttet og oppgavene overtatt av de andre ansatte ved de diplomatiske representasjonene. Pressekontoret ved utenriksdepartementet i Oslo, med leder og pressesekretær, fortsatte sine funksjoner. Vidnes fortsatte som sjef for UDs pressekontor inntil han flyktet til London med den norske kongen og regjeringen i 1940.³⁰

Materialet

Denne artikkelen er basert på omfattende studier av arkivene i Utenriksdepartementet, Forsvarsdepartementet og Statens filmtilsyn. Samtlige tre etatsarkiver oppbevares ved Riksarkivet i Oslo. I tillegg har vi benyttet avisartikler fra flere av Norges største aviser i den aktuelle perioden. De har til felles at de har komplekse ordningssystemer, og de er krevende å få oversikt over. Utenriksdepartementets arkiv er ikke strukturert etter kontorer eller avdelinger som arkivskapende enheter, men etter saksprinsippet. Dette innebærer at det ikke finnes et dedikert arkiv kun for Utenriksdepartementets pressekontor. Sakene som pressekontoret var involvert i, er derfor spredt utover i saksmapper som dekker hele spekteret av fagområder Utenriksdepartementet var engasjert i. På grunn av omfanget og organiseringen av Utenriksdepartementets arkiv er det utfordrende for forskere å finne det man ser etter. Selv når man finner mapper med relevant innhold, er det ikke nødvendigvis garantert at materialet er komplett. Det kan ha blitt flyttet til nye saksmapper uten å bli dokumentert i den opprinnelige mappen, eller det kan ha blitt kassert av ulike årsaker. Det er også uklart hvilke påvirkninger den tyske okkupasjonen hadde på Utenriksdepartementets arkiv, spesielt når det gjelder materiale som angår forholdet til Tyskland før 9. april 1940.

HOVEDDEL 1: POLITISK SENSUR AV FILM

Under første verdenskrig var film en viktig del av den nasjonale mobiliseringen og for å undergrave motstanderne – både i hjemlandet og i utlandet i en krig som berørte alle samfunnsområder. Film var en betydelig del av Tysklands propagandaarbeid i Norge og i de andre nordiske landene.³¹ Også den amerikanske filmindustrien ble mobilisert da USA gikk med i krigen i april 1917. Film-eksporten var derfor også en del av den pågående propagandakrigen mellom de store maktene.³² Norden befant seg i utkanten av krigen, men samtlige stormakter var nøye med å observere at de nordiske landene opprettholdt sin erklærte nøytralitet. De nordiske landene Sverige (1909), Norge og Danmark (1913) var blant de første i Europa med å opprette en egen statlig filmsensurinstans. Finland fulgte etter i 1919. Filmsensuren i alle de nordiske landene ble viktige instrumenter for å overbevise stormaktene om landenes nøytralitet på filmleerretet.

I Norge ble den statlige sensurlovgivningen håndtert av Statens filmkontroll, en uavhengig instans som administrativt var underlagt Justis- og politidirektoratet. Selv om den norske filmloven i stor grad var basert på den svenske, var den norske loven i teorien langt mer liberal på flere områder. I den svenske

filmloven fra 1911, § 6, sto det blant annet:

... Ej heller må biografbilder godkännas, vilkas förevisande kan anses olämpligt med hänsyn till rikets förhållande till främmande makt ... Biografbilder av annan beskaffenhet än nu nämnts må statens biografbyrå ej vägra godkänna ...

Den svenske filmloven inneholdt altså en lovhjemmel for å sensurere filmer av hensyn til forholdet til fremmede stater. Denne lovhjemmelen fantes ikke i den norske. Den norske filmloven av 1913 og 1921 var heller ikke så omfattende sammenlignet med den svenske. Likevel delte de en grunnleggende overbevisning om filmens innflytelse, samt en tro på at staten hadde den beste innsikten i hva som passet for kinopublikummet. Dette harmoniserte med datidens globale juridiske tankegang, som fremmet statens aktive rolle på flere samfunnsområder.³³ I en tale under landsmøtet til Kommunale Kinematografers Landsforbund i 1948 påpekte den norske filmkontrollsjefen Bernt A. Nissen en vesentlig forskjell mellom Norge og Sverige.

Vi har ikke noen politisk sensur i vårt land, i motsetning til f.eks. Sverige, som i sin filmlov uttrykkelig hadde nevnt at det skulle tas hensyn til fremmede makter når film ble vurdert.³⁴

Han la til: Norsk lov inneholder heller ingen bestemmelser som kan ramme en eventuelt fornærmende film rettet mot stater eller statsoverhoder. I utgangspunktet hadde filmkontrollsjefen rett – verken Grunnlovens paragraf 100 om yttringsfrihet, filmloven av 1913 eller endringene fra 1921 ga noen juridisk grunnlag for politisk sensur av filmer – heller ikke med tanke på Norges forhold til andre nasjoner. Det fantes ingen norsk lov som tillot forbud mot filmer som andre stater oppfattet som krenkende. Den norske filmlovens paragraf 8, som fastsatte reglene for forhåndssensur av filmer i Norge i 1913 og 1921, lød som følger:

De sakkyndige må ikke godkjenne bilder, hvis forevisning de mener vilde stride mot lov eller krænke ærbarhet eller virke forraaende eller moralsk nedbrytende. Andre bilder maa de ikke negte at godkjenne.³⁵

Men ble den norske filmlovens formuleringer og intensjoner fulgt i praksis? Tidligere forskning viser at utenlandske makter klagde på filmvisninger både under og etter første verdenskrig. Det ble vanlig at stormakter kontaktet *Utenriksdepartementet* angående filmer de ønsket å forby, noe som uformelt involverte departementet i den statlige filmsensuren.³⁶ I 1920-årene kom de fleste henvendelsene fra utenlandske stater til det norske Utenriksdepartementet fra den tyske legasjonen, primært om filmer som den tyske legasjonen i Oslo hevdet krenket Tyskland. Disse henvendelsene kan sees som en fortsettelse av tyske protester under den første verdenskrig.

Under verdenskrigen var det en rekke eksempler på tyske framstøt mot norske myndigheter om filmer de ønsket å stanse. I august 1917 tok den tyske Charge d'affaires prins von Wied kontakt med *Utenriksdepartementet* og protesterte mot den amerikanske filmen *Under nedgangens tegn*, som ble vist på *Cirkus Verdensteater* i Oslo. Filmen ble betraktet som en propagandafilm, og den var laget av Thomas Dixon, basert på D. Appletons verdenskjente roman *The Fall of a Nation*. Den tyske diplomaten betraktet filmen som sterkt propagandistisk og antitysk. Det var spesielt scener som illustrerte tyske grusomheter i Belgia og antityske slagord som *Nieder mit dem Kaiser* som skapte reaksjoner. Jurist Jens Bull i Utenriksdepartementet gjenga den tyske Chargé d'affaires prins von Wieds synspunkter:

Han vilde være takknemlig om vi kunde faa den «inhibert», da det jo var i alles interesse at undgaa enhver agitaion, og da *Cirkus Verdensteater* er et stort lokale som rummer mange mennesker, ansaa han det dobbelt uheldig at filmen ble fremvist der. Jeg svarte at det jo stemte ogsaa med vore principper at undgaa enhver agitation og jeg lovet straks at sette mig i forbindelse med vedkommende myndigheter for at høre hvad der kunde gjøres. Jeg har derefter hat en telefonsamtale med filmsensor Halgjem som lovet straks at gaa ned og se paa filmen ... Han tilføiet dog, at filmen var forbudt i Sverige. Med hensyn til spørsmålet om eventuelt forbud var han i tvil om der var lovlig adgang hertil, naar filmen en gang hadde passert censuren og selskapet hadde faat sin skriftlige tilladelse.³⁷

Sitatet viser i praksis hvordan den tyske legasjonen la press på *Utenriksdepartementet* for å få forbud mot filmer de ikke likte – og hvordan Utenriksdepartementets folk i neste omgang la direkte press på *Filmkontrollen* for enten å forby, klippe eller endre tekstplakatene i filmen for å oppnå det ønskede resultat. I dette konkrete tilfellet var det et kompliserende element at filmen allerede hadde gått igjennom sensuren og blitt tillatt vist. Etter at filmsensor Arne Halgjem hadde sett filmen på nytt, fikk utenriksdepartementet tilbakemelding om at selv om filmen kunne oppfattes som sterk og brutal, var det ingenting som hadde adresse til spesielle makter. Kinodirektøren hadde imidlertid etter samtaler med Filmkontrollen gått med på å fjerne en tekstplakat til en scene i filmen hvor en gruppe soldater skulle tvinge en gutt til å rope *hurra for keiseren* – og denne i stedet ropte: *Leve presidenten, pokkerivold med alle keisere og konger*. Utover dette fant lederen for *Filmkontrollen* at hensynet til nøytraliteten ikke ga grunnlag til å forby filmen, men at dette måtte være noe Justisdepartementet å avgjøre i siste instans.

Vikarierende argumenter

Behandlingen av den tyske protesten var interessant av flere årsaker. I den gjeldende norske filmloven var det bare to grunner som kunne brukes som begrunnelse for å forby eller klippe filmer som skulle vises offentlig på kino i Norge: vold eller uanstendighet. I dette tilfellet viste man til at man hadde vurdert filmen med hensyn til nøytralitet, men ikke funnet grunnlag for å forby den med en slik begrunnelse, og at Justisdepartementet i tilfelle måtte ta den endelige avgjørelsen. Ingen av disse momentene var imidlertid hjemlet i filmloven eller i noen annen lovgivning. Endringene av tekstplakaten i filmen hadde heller ingen lovhjemmel, men ble gjennomført etter uformelt påtrykk fra Filmkontrollen. Pressen fanget til en viss grad opp den tyske protesten og kommenterte den, men uten å reise prinsipielle innvendinger mot politisk sensur. Avisen *Verdens Gang* brakte imidlertid et intervju med lederen for Filmkontrollen, som ga uttrykk for undringer over protesten i tråd med det som ogsaa ble kommunisert til Utenriksdepartementet.³⁸ Den tyske legasjonen på sin side ga uttrykk for sterk misnøye med at saken var blitt slått opp i pressen, og at det var blitt offentlig kjent at de tyske diplomatene hadde protestert. Metodene for stormaktspropagandaen var nemlig basert på hemmelighold.³⁹ Den tyske charge d'affaires fant det spesielt uheldig at man fortsatte å vise filmen etter at det var blitt kjent at den tyske legasjonen hadde protestert. Han fryktet reaksjonene i tysk presse, og brukte det i seg selv som en grunn til forbud.

Utenriksdepartementet informerte imidlertid den tyske diplomaten om at en byråsjef i Justisdepartementet og politimesteren i hovedstaden ville se på filmen, fordi justisministeren ønsket deres uttalelse før han tok stilling til spørsmålet om å forby den.⁴⁰ Det faktum at offentligheten var blitt kjent med både den tyske protesten og Filmkontrollens synspunkter, gjorde det nok umulig for den politiske ledelsen i Justisdepartementet å forby filmen uten å framstå som at man ga etter for tysk press. Dessuten kunne ikke departementet selv forby filmer, da de manglet lovhjemler for å overprøve Filmkontrollen. Det endte

med at Filmkontrollen sendte et brev til Utenriksdepartementet, hvor de gjorde rede for de kuttene i film og tekst som Filmkontrollen hadde besluttet. Kuttene var imidlertid de samme som kinodirektør Olsen på Cirkus Verdensteater frivillig hadde gått med på.⁴¹

Det gikk knapt en måned før den tyske presseattachéen baron von Vietinghoff oppsøkte Utenriksdepartementet på nytt for å snakke om den amerikanske filmen *Civilisation*, som den tyske diplomaten framstilte som fortsettelsen av *Under nedgangens tegn*. Den tyske diplomaten mente den hadde den samme antityske tendensen som den første filmen. Jens Bull i Utenriksdepartementet oppsummerte samtalene med den tyske diplomaten i et internt notat:

V.[von Vietinghoff] (som hele tiden talte for egen regning), uttalte at der nu var saa mange vakre og underholdende filmer, som ikke hadde noget med politikk at gjøre, at man sikkert kunde undgaa de politiske, da disse altid kunde sætte sindene i bevægelse. Filmen *Civilisation* var – efter hvad han hadde hørt – forbudt i Danmark, og det vilde, mente han, være heldig om den kunne bli forbudt her ogsaa.⁴²

Saksgangen fulgte den samme framgangsmåten som ved den forrige klagen – via uformelle kontakter mellom Utenriksdepartementet, Filmkontrollen og Justisdepartementet. Jens Bull redegjorde for sine videre samtaler med filmsensor Arne Halgjem i Filmkontrollen, som fortalte at hans kollega Fernanda Nissen også hadde sett filmen.

Jeg har deretter talt med filmcensor Halgjem. Filmen var endnu ikke forevist ham, fru Nissen hadde imidlertid set den, og hadde fundet det var meget godt i den, at hun vilde motsætte sig at den blev forkastet, med mindre Utenriksdepartementet nedlagde forbud. H. spurte mig, om jeg vilde gjøre ham den tjeneste at se filmen sammen med ham. Hertil bemærket jeg, at det hadde sine ulemper at komme ind i den praxis, at Utenriksdepartementet deltok i censuren, da vilde vi nemlig være engageret paa forhaand og departementet staa mindre frit, naar der kom indsigelser fra et eller andet hold. H. skulde ialfald si mig til, naar stykket skulde passere ham. Han kjendte ikke til om filmen var forbudt i Danmark.⁴³

Utenriksdepartementet holdt seg formelt utenfor sensurprosessene, men fortsatte likevel fortløpende å agere i kulissene, både muntlig og skriftlig. På brevkonseptene i utenriksdepartementet ble kommunikasjonen både stemplet fortrolig og påført at saken hastet. I de fortrolige samtalene med både filmsensor Halgjem og med embetsmenn i Justisdepartementet ble de tyske klagene inngående drøftet på både embetsmannsnivå og på politisk nivå. Både byråsjef Enevald Borch og statsråd Otto Albert Blehr i Justisdepartementet deltok i Filmkontrollens filmvisning og i den endelige beslutningen hos Filmkontrollen. Den tyske legasjonssekretæren ble informert om beslutningen om å tillate filmen med bare to små episoder klippet vekk. Underlig nok informerte Utenriksdepartementet den tyske diplomaten om at både byråsjef Borch og statsråd Blehr hadde deltatt i visningen av filmen, og på direkte spørsmål opplyste byråsjef Jens Bull at Utenriksdepartementet ikke hadde deltatt i visningen fordi det var en sak som sorterte under Justisdepartementet. Begrunnelsen for å tillate visning var at verken Filmkontrollen eller Justisdepartementet fant grunn til å forby filmen:

Den viser vistnok krigens rædsler, men dets öiemed er at vise det godes seier over det onde og den har ikke nogen tendens rettet mot nogen enkelt av krigførende parter.⁴⁴

Men opplysningene ga imidlertid den tyske diplomaten informasjon om at det var mulig å presse den politiske ledelsen til å involvere seg i sensurprosessen i Filmkontrollen. I filmloven var det kun de tre filmsensorene som hadde myndighet til å fatte sensurbeslutninger, og hverken regjeringen eller Justisdepartementet hadde noen instruksjonsmyndighet i beslutningsprosessene – selv om Filmkontrollen organisatorisk hørte inn under Justisdepartementet.

Klager fra andre nasjoner

Det var ikke bare den tyske legasjonen som tok kontakt med Utenriksdepartementet. I april 1918 ble departementet kontaktet av den østerriksk-ungarske chargé d'affaires grev Alexander Hoyos, som reagerte på den italienske filmen *Kjæmpesoldaten Macistes* og hevdet at den var støtende for Østerrike. Filmen var allerede godkjent av Filmkontrollen, men også i dette tilfellet ble det gjort forsøk på å påvirke filmsensorene til å omgjøre tillatelsen til å vise filmen. Byråsjef Borch i Justisdepartementet ga uttrykk for at han hadde forståelse for at filmen kunne framstå som støtende for østerrikerne. Filmsensor Fernanda Nissen måtte vurdere filmen på nytt og sende en egen skriftlig redegjørelse for beslutningen om å godkjenne filmen. Hun avviste å trekke godkjenningen tilbake, men skrevet viste hvordan hensynet til fremmede makter ble praktisert i filmsensuren under den første verdenskrig:

Jeg föler mig overbevist om at det store publikum kun har tænkt *Macistes* som det kjender og beundrer fra andre filmer. Jeg behöver naturligvis ikke at betone, at jeg selvfølgelig hadde kjørt filmen for rette vedkommende, hvis det var faldt mig ind at den kunde virke saarende paa en fremmed nation. Kontrollen fjerner stadig tekster fra de forskjellige landes krigsbilleder, tar bort optrin og nægter hele dramatiske krigsfilmer som stempler det ene eller andet land som særlig grusomt eller lignende, men hvad denne film *Macistes* som soldat angaar, saa kan jeg fremdeles ikke forstaa at den gaar noget lands ære for nær. Det har fire gange blit klaget over filmer fordi de ikke skulle ha været helt neutrale, men justisministeren har alle gange været enig med kontrollen i dens bedømmelse, men da enhver misstemning fra et fremmed lands gesandt er ubehagelig skal kontrollen være endnu forsigtigere i bedømmelsen, naar krigen bare skimtes i en film. Da man paa film aldrig anvender reglementerte uniformer er det vanskelig med sikkerhet at kunne si fra hvilket land eller regiment disse filmskuespillere skal være.⁴⁵

Fernanda Nissens utredning viste at *Filmkontrollen* hadde tatt i bruk egne sensurkriterier knyttet til forholdet til fremmede stater og nøytralitet. På tross av at disse kriteriene ikke var hjemlet i filmloven av 1913, ble det heller ikke problematisert. Det var dessuten lenge et uavklart spørsmål om Filmkontrollen faktisk hadde fullmakt til å vurdere filmer på nytt eller tilbakekalle godkjenninger som allerede var gitt.

I juni 1918 gjorde den tyske legasjonssekretæren von Vietinghoff Utenriksdepartementet oppmerksom på den franske filmen *Les mères francaises* var blitt forbudt i Nederland på grunn av sin antityske tendens, og man ønsket å gjøre Filmkontrollen oppmerksom på filmen på forhånd – da man regnet med at filmen ville bli sendt til Norge. Utenriksdepartementet sendte opplysningene videre via Justisdepartementet.⁴⁶

Det tyske stormaktspresset mot norske myndigheter og den politiske filmsensuren i Norge ble videreført etter første verdenskrig under den nye demokratiske Weimar-republikken fra 1919. Allerede 20. mars 1919 sendte den tyske sendemannen i Kristiania et brev direkte til utenriksminister Nils Claus Ihlen, med klage på oppsettingen av en rekke filmer som han hevdet hadde en tyskfiendtlig tendens – og med en spesiell klage på den amerikanske filmen *Spionen fra Gibraltar*:

Herr Minister, Jeg er blitt informert om at i løpet av de siste ukene har en rekke kinofilmer fra utlandet blitt brakt til Norge for visning, som søker å fremstille Tyskland på en uvanlig hatefull måte. Noen av disse filmene har blitt vist på kinoer her i landet. Blant annet vises en slik tendensiøs film med tittelen «Spionen fra Gibraltar» for øyeblikket på det såkalte Circus Verdensteater ...⁴⁷

Den tyske sendemannen pekte ikke bare på den tyskfiendtlige tendensen i filmene. Det nye var at han appellerte til den norske regjeringens støtte til å stanse filmer fordi de bidro til å forgifte folks følelser overfor andre land. Han framholdt spesielt den norske regjeringens innsats for forsoning mellom nasjonene etter krigen:

Deres Excellence vil uten tvil dele mitt synspunkt, at det ikke kan være ønskelig at disse produktene av hat nå etterpå blir presentert for det norske folk. Dette skjer etter at de allerede har oppfylt sitt formål i land som var i krig med Tyskland. Dette skjer også på et tidspunkt hvor den generelle stemningen mellom fiendtlige nasjoner er skjør. Jeg har stor tro på at jeg kan regne med Deres Excellences støtte i denne saken, særlig ettersom disse anstrengelsene for forsoning mellom nasjoner har funnet sterkt fotfeste både hos den norske regjeringen og det norske folket generelt. Det ville bety mye for meg om Deres Excellence kunne påvirke de relevante instansene til å håndheve en strengere sensur av filmer importert fra utlandet, spesielt å ekskludere enhver film som er egnet til å ytterligere forgifte nasjoners følelser overfor hverandre. Deres Excellence ville sette meg personlig i dyp takknemlighet dersom dette kunne bli tatt i betraktning.⁴⁸

Brevet fra den tyske sendemannen ble videresendt til Justisdepartementet, som på nytt innhentet en uttalelse fra Filmkontrollen, som bekreftet at man for tiden mottok en hel del, hovedsakelig amerikanske filmer, med anti-tysk tendens til vurdering:

Næsten alle slike filmer blir uten videre forkastet, fordi Filmkontrollen deler den opfatning, at man ikke ved hjelp av kinematografene bør holde folkehødet ved like, enten det gjelder det ene eller det andet folk – trods det, at disse filmer ofte staar på høide med det beste som leveres.

Når det gjaldt vurderingene av filmen *En spion fra Gibraltar*, forsvarte Filmkontrollen godkjenningen og la til at under sensuren hadde man klippet vekk 17 meter med tekst og bilder som kunne oppfattes som fornærmende mot Tyskland. *Filmkontrollen* viste til at de lot filmen passere fordi det var et faktum at alle de krigførende partene drev med spionasje, og at det i filmen var en engelsk offiser som var skurken, og ikke en tysk. Det mest interessante ved uttalelsen kom i avslutningen:

Imidlertid skal vi som censorer ved Filmkontrollen, naar vi vet at vi har Justisdepartementets støtte, være til det yderste forsiktige med de filmer som kann tenkes aa ville saare en eller annen nasjon, selv om krigen er slutt, og selv om vi ikke helt finner aa kunne dekke oss bak kinematograflovens bestemmelser.⁴⁹

Justisdepartementet sluttet seg til Filmkontrollens vurderinger, men uten å kommentere om sensurpraksisen var innenfor gjeldende sensurlovgivning:

Departementet er enig med den ærede kontrol i, at der bør utvises streng forsiktighet med hensyn

til å godkende film, hvis motiver er hentet fra krigen eller de ved den skapte forhold og som kann virke fornærmelig overfor fremmede magter eller er egnet til å ophidse stemningen i landet mot nogen av disse.⁵⁰

Utenriksdepartementet sendte både Filmkontrollens og Justisdepartementets uttalelser videre til den tyske legasjonen. Man kunne ha tenkt at da verdenskrigen tok slutt, ville det føre til at den politiserte filmsensur-prosessen den hadde drevet frem, også opphørte, men det skjedde ikke. Praksisen med å forby eller på annen måte sensurere filmer på grunn av Norges forhold til fremmede makter fortsatte gjennom 1920-årene, men ikke alltid etter press fra den tyske legasjonen. Norske myndigheter utøvnet også proaktivt politisk sensur på eget initiativ for å ikke støte tyske interesser.

Ulovlig sensur

I 1924 ga Justisdepartementet en klar tolkning av hvordan filmloven av 1913 og 1921 skulle forstås, og den utelukket å sensurere såkalte propagandafilmer på generelt grunnlag, med mindre de brøt reglene for anstendighet eller vold. Justisdepartementet lukket åpenbart øynene når dens offisielle direktiver ikke ble fulgt i praksis.⁵¹ Faktisk deltok både utenriksministeren og høytstående embetsmenn under ham i ulovlige sensureringsprosesser i løpet av tiåret. Justisdepartementets direktiv i 1924 klargjorde imidlertid ikke forholdet mellom Filmkontrollen og Utenriksdepartementet i spørsmål om deltakelse i forhåndsvisninger av filmer som berørte fremmede stater.

Etter 1919 gikk det nærmere syv år før norske myndigheter mottok den neste protesten fra den tyske legasjonen mot filmer med en antitysk tendens. I oktober 1926 protesterte den tyske sendemannen mot oppføringen av filmen *De fire ryttere* av spanjolen Vicente Blasco Ibanez.⁵²

Spørsmålet om forholdet til fremmede stater kom opp igjen da Filmkontrollen i januar 1929 godkjente den britiske stumfilmen *Dawn*. Filmen handlet om den britiske sykepleieren Edith Louisa Cavell, som hjalp 200 britiske krigsfanger til å flykte fra tysk krigsfangenskap under den første verdenskrig. Hun ble arrestert av tyskerne og senere henrettet som spion. Mens svenske myndigheter i første omgang forbød filmen og begrunnet det med hensynet til tyske følelser,⁵³ vurderte den norske Filmkontrollen filmen som ukontroversiell og godkjente den uten klipping. De norske myndighetene reagerte sterkt på godkjenningen, men kunne ikke offisielt gjøre stort uten å forsterke et offisielt inntrykk av at de blandet seg i sensurprosessene og dermed undergrov Filmkontrollens autonome rolle. Likevel forsøkte Johan L. Mowinckel (V), som både var statsminister og utenriksminister, å hindre visning av filmen ved å legge press på kinoene gjennom lederen for felles-organisasjonen Kommunale Kinematografers Landsforbund (KKL), men uten å lykkes. Filmen var allerede godkjent.⁵⁴

Samtidig som filmen hadde sin første visning, tok man grep for å hindre å havne i en lignende situasjon i framtiden. I et eget memo til Justisdepartementet skrev Johan L. Mowinckel og en av de øverste embetsmennene i Utenriksdepartementet følgende:

I anledning av at det et par ganger har hendt at der er blitt antatt til opførelse film som det av hensyn til vårt forhold til utlandet kunde ha vært ønskelig var blitt stoppet, har jeg den ære å henstille hvorvidt der ikke kunde bli gitt en representant for Utenriksdepartementet adgang til å overvære prøveforevisning av film som vedrører omtålelige utenlandske forhold. Vedkommende representant for Utenriksdepartementet vilde da kunne ha anledning til å gjøre sine bemerkninger til filmen i dens helhet eller enkelte deler av den, mens det selvfølgelig fremdeles vilde stå filmsensuren fritt hvorvidt den vil anta vedkommende film eller ikke.⁵⁵

Memoet tok sikte på å klargjøre Utenriksdepartementets rolle som rådgivere for Filmkontrollen i sensurprosessen av filmer som kunne berøre Norges forhold til utenlandske makter. Det så ikke ut til at Filmkontrollen hadde noe imot at det deltok folk fra Utenriksdepartementet under visningene. Justisdepartementet var også positive, men de understreket at (det offisielle) sensuransvaret fremdeles lå hos Filmkontrollen, og at gjeldende lovverk satte grenser for hva som kunne forbys. Justisdepartementet la også vekt på at Filmkontrollen ikke kunne være dem som la press på filmimportørene i de tilfellene man ønsket å stanse en film, men ikke hadde lov hjemmel for det. Forhandlinger med filmimportørene måtte være Utenriksdepartements ansvar. Justisdepartementet viste til erfaringene fra diskusjonen rundt stumfilmen *Dawn* og konsekvensene av filmloven:

Efter erfaringer fra de tilfeller av denne art som hittil er forekommet, er det regelmessig ingen positiv lovbestemmelse som kan påberopes eller det er i alle fall særdeles tvilsomt om filmen i sin helhet eller enkelte deler av den kan sies å stride mot nogen bestemt gjeldende lov, selv om tendensen er av den art at den kan virke støtende for et annet land. Skal opførelse av en film, som filmkontrollen ikke har adgang til å nekte godkjennelse, kunne hindres, har man intet annet middel enn å søke øiemedet opnådd ved henvendelse til og ved forhandlinger med vedkommende filmselskap.⁵⁶

Dermed mente departementet at de hadde sitt på det tørre med hensyn til lovverket. Ordningen med å ha en representant fra Utenriksdepartementet til stede i Filmkontrollen som rådgiver når man skulle vurdere filmer som kunne berøre forholdet til fremmede makter, hadde også en svensk parallell. Svenskene hadde allerede i 1926 etablert en lignende ordning som varte fram til freden i 1945. I Sverige ser det imidlertid ut som at ordningen ble etablert etter ønske fra lederen av Statens Biografbyrå – mens den i Norge kom etter initiativ fra Utenriksdepartementet.⁵⁷

Formalisering av kontrollen

I perioden fra 1929 til 1940 engasjerte både Justisdepartementet og Utenriksdepartementet seg aktivt i beslutningsprosessen til Filmkontrollen, og fra 1929 ble det formalisert en ordning der rådgivende representanter fra Utenriksdepartementet deltok i forhåndsvisninger av filmer med utenrikspolitiske implikasjoner. Ansvar ble overlatt til pressekontoret, og både Jacob Vidnes og Arne Giverholt deltok i forhåndsvisningene. Giverholt deltok antakelig også før den nye ordningen ble etablert i 1929.⁵⁸ Pressekontoret fikk også oppgaven med å forhandle med filmprodusenter, distributører og regissører for å trekke tilbake eller klippe politisk «tvilsomme» filmer i tilfeller der Filmkontrollen ikke hadde utøvd sine fullmakter slik Utenriksdepartementet helst ønsket.⁵⁹

Antallet filmer som ble sensurert, sank i begynnelsen av 1930-årene, men politisk sensur økte igjen mot slutten av tiåret. Sammenlignet med andre land som Sverige og Luxembourg ble relativt få filmer fullstendig forbudt i Norge, selv om mange ble klippet.⁶⁰ Siden det juridiske grunnlaget for sistnevnte praksis ikke var annerledes enn for å pålegge forbud, må håndhevelsen av klipp også i mange tilfeller ha vært i konflikt med sensurlovens bokstav. Den norske regjeringen ville neppe handlet på så høyt nivå uten press fra tyske myndigheter, og vi vet at tyske diplomater gjennomførte omfattende aksjoner mot andre lands regjeringer for å få stanset filmene andre steder i Europa.⁶¹

Den norske Filmkontrollen samarbeidet i stor utstrekning med filmsensurorganene i de andre nordiske landene, utvekslet informasjon om filmer og andre lands forsøk på å hindre at filmene ble godkjent for offentlig visning på kino. Det mangler fortsatt en grundig studie av den rollen utenriksdepartementene i de nordiske landene spilte i politisk filmsensur i mellomkrigstiden. Mens ulike land protesterte mot visse

filmer, var det tyske klager som oftest førte til at filmer ble forbudt – selv om det var relativt få slike forbud totalt sett. Selv etter nazistenes maktovertakelse i 1933 tilhørte de fleste medlemmene av den tyske legasjonen i Oslo det tradisjonelle tyske diplomatiske korpset, og tonen i samtalene mellom legasjonen og Utenriksdepartementet var generelt vennlig. Det ser ut til at presset fra Tyskland for å forby filmer var mindre intens i Norge enn i andre nøytrale land. Antakelig skyldtes dette at Norge hadde et bedre forhold til Tyskland i størstedelen av perioden, og at norske distributører ikke importerte de samme filmene som utløste tyske protester i andre land. Det tyske diplomatiske presset avtok etter 1929, men økte etter at naziregimet overtok i 1933. Det førte blant annet til at den britiske filmen *The Man Who Knew too Much* av Alfred Hitchcock ble forbudt i desember 1935.⁶²

Det er ingen fri film i Norge

Det er tydelig at forbudene mot filmene *Confessions of a Nazi Spy* i 1939 og den nye traileren til *All Quiet on the Western Front* var konsekvenser av press som ble lagt på Filmkontrollen fra både Utenriksdepartementet og Justisdepartementet, som igjen var utsatt for press fra tyske diplomater i Oslo. Forbudet mot førstnevnte film ble ulovlig gjennomført da Justisdepartementet satte inn en høytstående embetsmann i sensurprosessen i Filmkontrollen for å løse uenigheten mellom de to film-sensorene som skulle avgjøre om filmer skulle sensures. Utenriksredaktøren i *Dagbladet* var kritisk til forbudet etter å ha sett filmen i en privat visning:

Hvorfor ikke si det som det er: Filmen ble forbudt av politiske grunner. [...] Om det kan anses som en krenkelse av Norges nøytralitet å vise den, er vanskelig å avgjøre. Det kan være tvil – i begge retninger. Men det er ingen tvil om at filmsensorene virkelig er hyklerske.⁶³

Dagbladet slo stort opp på førstesiden i avisen senere samme måned: «Utenriksdepartementet står ikke bak filmforbudet», og siterte utenriksministeren på at Filmkontrollen var en selvstendig institusjon som foretok sine egne selvstendige valg.⁶⁴ Vi vet nå at både utenriksminister Halvdan Koht og lederen for Filmkontrollen, Bernt A. Nissen, ga villedende uttalelser i sine avisintervjuer i juli 1939 om Utenriksdepartementets rolle i sensurprosessen og forbudet mot *Confessions of a Nazi Spy*. Det ble dannet et inntrykk av at Utenriksdepartementet ikke hadde vært involvert i sensurprosessen, men det motsatte var tilfellet: Utenriksdepartementets pressekontor var dypt involvert i hele prosessen fra den tyske klagen kom og til forbudet i Filmkontrollen forelå, og så forsøkte man å tåkelegge det etterpå. Interne dokumenter fra sensorer i Filmkontrollen bekrefter at man gjennomførte sensur som ikke var hjemlet i lovverket. Dokumentene viser samtidig hvor etablert og langvarig samrøret mellom Utenriksdepartementet og Filmkontrollen var – og hvem som var den aktive part, samt den omfattende kontakten med de andre nordiske lands sensurmyndigheter.⁶⁵

Den tyske legasjonen forsøkte i mai 1939 å presse Utenriksdepartementet til å sørge for at den franske filmen *Forrådt* enten ble forbudt eller scener i filmen klippet bort. Filmen ble vist på Ullevål kino og var allerede blitt godkjent av filmkontrollen i oktober 1937. Filmen var ett av de få eksemplene på at filmsensorene ikke var villige til å trekke filmen tilbake, av den grunn at den allerede hadde gått igjennom sensuren. Dokumentene viser imidlertid at det var en viss uenighet innad i Utenriksdepartementet i saken. I et utkast til memo til Justisdepartementet skrev en av tjenestemennene i marginen på notatet: «Noen skade er neppe skjedd om denne filmen blir inndradd eller beklippet og 'filmfrihet' har vi jo ikke i Norge.» Utkastet inneholdt også et forslag til svar til den tyske legasjonen:

U.h.t. Det tyske Rikes Leg.s. verbalnote av 3. ds. har U.deptet den ære å meddele at det har henstillet til vedkommende fagdepartement å søke utvirket at den franske spionasjefilm «Forrådt» som for tiden synes på Ullevål kino, ikke lenger blir tillat framsynt i den for Det Tyske Rikes krenkende form, som Legasjonen har beklaget seg over.⁶⁶

I margen skrev departementsledelsen: Sendes ikke. I stedet ble det tatt muntlig kontakt med Filmkontrollen, som på sedvanlig måte snakket med ledelsen for filmselskapet. Eierne av filmen kuttet så frivillig de scene som den tyske legasjonen reagerte på. I et nytt promemoria (PM) skrev utenriksråden Jens Bull at «filmsensor Bernt Nissen hadde informert Utenriksdepartementet om at «firmaet hadde straks erklært seg villig til dette og at Nissen hadde rådet firmaet til overhodet ikke å si noe, men bare foreta denne klippingen i stillhet».⁶⁷

I det samme PM-et fortalte Jens Bull om at Utenriksdepartementet hadde vært i kontakt med den tyske legasjonssjefen von Neuhaus og informert ham muntlig om resultatet.

Jeg har i dag fortalt leg.råd von Neuhaus at vi ikke hadde lovlig adgang til å skride inn med noe forbud, men at det underhånden – gjennom filmsensor – var lyktes å få de scener strøket, som vi kunde tenke os at tyskerne vilde ta anstöt av. Jeg tilføiet at vi foretrakk å svare muntlig, da vi i et skriftlig svar måtte komme inn på sakens juridiske side og ta visse forbehold. Dessuten gjorde jeg oppmerksom på at det ikke stemte med vore opplysninger, at der hösten 1937 skulde være motaget noe forbud mot denne film: jeg tilføiet at filmsensor bestemt hevdet at noe slikt forbud eller ikke kunde utferdiges uten at filmen var indkaldet til ny censur, hvilket denne film ikke var. v. Neuhaus takket meget for at det var lyktes å få filmen endret.⁶⁸

Saken dokumenterte hvordan den diplomatiske kontakten mellom den tyske legasjonen og Utenriksdepartementet foregikk, og hvordan den politiske sensuren ble gjennomført. Alle parter var best tjent med at prosessene foregikk i det stille.

I tillegg forbød Filmkontrollen samme året de britiske filmene *Lightning Conductor* og *The Lion has Wings*. Tidlig i januar 1940 forbød Filmkontrollen også den amerikanske spionfilmen *Espionage Agent*, også den uten hjemmel i lovverket. Interne dokumenter i Utenriksdepartementet og i Filmkontrollen dokumenterer den omfattende kontakten mellom representanter for Utenriksdepartementet og Filmkontrollen i tiden mellom de to verdenskrigene.

At antallet filmer som ble forbudt eller ble beskåret, økte, skjedde samtidig som krigen bröt ut i Europa. Det bidro til at Filmkontrollen alt i september 1939 forsökte å sikre seg nye fullmakter til å forby eller klippe i filmer av hensyn til rikets sikkerhet og Norges forhold til fremmede stater. Lederen for Filmkontrollen foreslo endringer i kinoloven av 1913/1921, slik at sensororganet kunne ta «politiske hensyn». Lovforslaget som regjeringen la fram, innebar at den norske filmlovens paragraf 8.1 skulle pålegge filmkontrollen å forby «billeder hvis forevisning de mener kan skade rikets interesser eller det vennskapelige forhold til fremmede makter».⁶⁹ Den norske loven ville dermed komme på linje med den svenske. Bare kort tid etterpå fremmet han også forslag om å gjøre slutt på unntaksbestemmelsene i sensurloven for nyhetsfilmer – for å kunne gripe inn overfor den stadig mer omfattende propagandaen i de internasjonale nyhetsfilmene som ble vist i Norge. De foreslåtte innstramningene i sensurloven for nyhetsfilmene foregikk parallelt i både Sverige og Norge – og lederne for sensororganene utvekslet informasjon om sine respektive forslag.

Forslaget om å endre kinoloven ble begrunnet både ut fra den spente internasjonale situasjonen og

det faktum at filmeierne i Norge hadde protestert mot filmkontrollens manglende lovhjemmel til å gjennomføre forbud, og de hadde også hadde varslet erstatningskrav.⁷⁰ Da Odelstinget stemte over lovforslaget, ble et revidert forslag vedtatt. Det tok hensyn til rikets interesser – men teksten som tok hensyn til fremmede makter, ble nedstemt. Loven skulle gjøres midlertidig fram til 1942. Den endelige voteringen i Stortinget var berammet til 8. april 1940, men møtet ble utsatt. Dagen etter ble Norge angrepet av tyske styrker, og loven kom aldri til endelig avstemning.

Nissen gjentok i 1948 at det ikke var politisk filmsensur i Norge. Men både han og utenriksminister Halvdan Koht hadde detaljert kunnskap om hvordan Filmkontrollen og Utenriksdepartementet i samarbeid hadde gjennomført politisk filmsensur gjennom mellomkrigstiden. I det arbeidet var pressekontoret bindeleddet og en aktiv, sentral aktør.⁷¹

HOVEDDEL 2: STORMAKTSPRESS MOT NORSK PRESSE

Det var ikke bare filmer som representantene fra fremmede makters legasjoner reagerte mot. De fikk også raskt sårede nasjonalfølelser av det som foregikk i avisene, i kunstgalleriene, på teatrene og ved revy scenene i og utenfor hovedstaden. Reaksjonene kom ikke bare fra den tyske legasjonen i Norge, men også fra de norske konsulatene i Tyskland, som kunne rapportere om reaksjoner blant tyskvennlige norske næringslivsrepresentanter og om oppslag i tysk presse om norske forhold.

Det norske konsulatet i Hamburg meldte 15. desember 1931 til pressekontoret i Utenriksdepartementet om reaksjoner i det norske næringslivsmiljøet mot en artikkel i *Morgenbladet* med tittelen *Frankrike–Tyskland*.⁷² Artikkelen ble oppfattet som ensidig og med en antitysk tendens, og konsulatet ba om at artikkelen ble imøtegått av Utenriksdepartementet – eventuelt at man ba *Morgenbladets* redaktør om å publisere en ny artikkel som kunne balansere den som hadde stått på trykk.⁷³

Den tyske legasjonen i Oslo var langt mer aktiv i forbindelse med en artikkel skrevet av *Dagbladets* utsendte korrespondent i Berlin, Ragnar Vold, sommeren 1932.⁷⁴ Artikkelen tok for seg den politiske utviklingen i Tyskland etter Brüningens-regjeringens fall i mai. Ifølge den tyske ministeren baron von Weizsäcker⁷⁵ fortrolige klage til Utenriksdepartementet inneholdt artikkelen flere «mindre hensynfulle uttrykk overfor Rikspresidenten».⁷⁶ Artiklene i pressen var ett av de temaene som stadig ble berørt i samtaler mellom den tyske ministeren i Oslo og den norske utenriksministeren Birger Braadland. Den tyske sendemannen hadde tidligere påpekt at den norske pressen hadde vært langt mer positiv til den tyske utviklingen enn den danske og svenske, men nå klaget han over den negative tendensen i norske aviser. Han advarte mot konsekvensene dette kunne få for handelen mellom de to landene.⁷⁷

Ragnar Volds artikler fra Berlin skapte oppmerksomhet også i Sverige, og flere fredsorganisasjoner i Stockholm hadde planer om å invitere ham til å holde foredrag. Lederen for pressekontoret i det svenske utenriksdepartementet, Otto Johansson, henvendte seg fortrolig til Jacob Vidnes og ba om konfidensiell informasjon om den norske journalisten:

Jag tar mig friheten att läta frågan gå vidare til Dig och vöre mycket tacksam, om Du helt konfidensiellt ville säga mig, om man kan rekommendera Vold. Personligen har jag ett gott intryck av hans artiklar från Berlin. Men varför har han helt plötsligt blivit alldeles tyst?⁷⁸

Vi vet ikke hva slags svar som ble sendt til det svenske utenriksdepartementet om Vold, men Vidnes utarbeidet bare noen dager senere et eget PM om norsk presse og Tyskland som blant annet ble sendt til statsministeren:

Hovedoppslaget i avisen *Fronten* 15. september 1933.

... i intet land, hvor pressen ennå er fri, har det nye tyske styre hatt en så «god presse» som i Norge. Når man ser bort fra den hel- og halvkommunistiske arbeiderpresse, er det meget få borgerblade, som har skrevet skarpt og nedsettende om det nye styre i Tyskland. I Oslo er det bare *Dagbladet* som har vært noe krasst i sine skildringer og utover landet er det bare noen få radikale blade som har fulgt i samme spor. I det store og hele har den borgerlige presse forholdt sig refererende og nøytrale overfor begivenhetene i Tyskland. Man har ikke i Norge sett noe overhodet til den «systematiske forfølgelse» av Hitlerstyret, som f.eks. den svenske presse – av alle partier – har drevet med.⁷⁹

Vidnes fant den borgerlige presses taushet merkelig – fordi norsk presse vanligvis reagerte skarpt mot regimer som undertrykket den frie presse, men også fordi det ikke var noen som egentlig forsto behovet for den politikken som ble ført mot de tyske jødene. Vidnes pekte imidlertid på at det var enkelte aviser som ga redaksjonell plass til forsvar for det nye tyske regimet – og viste til en artikkel i *Norges Handels og Sjøfartstidende* 1. mai 1933.

Tyske myndigheter var likevel stadig opptatt av hva som ble skrevet om dem i *Dagbladet*, og den norske legasjonen i Berlin var i møter med det tyske utenriksdepartementets for å forklare norske presseforhold.⁸⁰ Det norske utenriksdepartementet holdt samtidig redaktør Skavlan i *Dagbladet* fortrolig orientert, både muntlig og skriftlig, om hva som foregikk i møtene med tyske myndigheter i Berlin.⁸¹

Det var imidlertid ikke bare aviser på den politiske venstresiden som påkalte den tyske lega-

sjonens oppmerksomhet. Det gjaldt også når aviser på den politiske høyresiden trykket artikler som var kritiske til norske myndigheters forhold til utviklingen i Tyskland.⁸² Den tyske chargé d'affaires kontaktet utenriksdepartementet om den påståtte boikottaksjonen mot tyske produkter som avisen *Fronten* skrev om 15. september 1933.⁸³

Oppslaget var viet en påstått jødisk konspirasjon mot eksporten av tyske produkter internasjonalt. Avisen offentliggjorde flere dokumenter fra det norske generalkonsulatet i Antwerpen og fra det norske utenriksdepartementet i Oslo som bevis for at man i hemmelighet støttet *den jødiske konspirasjonen* mot Tyskland.

Karikaturtegninger av Hitler

Dagbladet fikk ikke bare tysk oppmerksomhet for den teksten de skrev, men også for de karikaturtegningene som avisen trykket. *Dagbladet* publiserte 7. og 14. juli 1934 to tegninger av karikaturtegneren Ragnvald Blix⁸⁴ med titlene *Førerer i fare* og *Stygge blodflekker*. Blix ble kjent for sine antinazistiske tegninger. Etter klage fra den tyske legasjonen fulgte Utenriksdepartementet vanlig prosedyre ved å kontakte og Justis- og politidepartementet. I dette tilfellet ba de departementet om at påtalemakten vurderte spørsmålet om det forelå en strafferettslig fornærmelse mot det tyske statsoverhodet.⁸⁵

Statsadvokaten vurderte de to tegningene i *Dagbladet* og ga følgende uttalelse:

Vedliggende tegninger hentet fra *Dagbladet* for 7. og 14. ds. kan muligens sies å innebære en æreskrenkelse mot rikskansler Hitler. Jeg anser det dog adskillig tvilsomt om offentliggjørelse av tegningene vil kunne rammes av vor straffelov kap. 22, særlig gjelder denne tvil tegningen *Førerer i fare*.⁸⁶

Hovedargumentene som riksadvokaten trakk fram, var at en eventuell fornærmelse i denne saken var rettet mot Hitler, som i juridisk forstand ikke var det tyske statsoverhodet. Paul von Hindenburg var fortsatt rikspresident i Tyskland. Justis- og politidepartementet fant derfor ikke noe grunnlag for forføyninger fra påtalemaktens side.

Den tyske legasjonen slapp ikke taket i *Dagbladets* karikaturtegninger. Da Hitler ble statsoverhode, kom spørsmålet opp på nytt med enda en klage på en tegning av Blix i avisen 11. august 1934 med tittelen *Revolverpresidenten*.⁸⁷ Også denne tegningen sendte Utenriksdepartementet over til Justisdepartementet og påtalemakten for uttalelse.⁸⁸ På nytt opprettholdt riksadvokaten at man ikke skulle reise tiltale – selv om det skulle foreligge juridisk grunner til at tegningen faktisk fornærmet et statsoverhode.⁸⁹ Denne gangen var det justisminister Arne Sunde selv som undertegnet brevet, sammen med ekspedisjonssjef Jørgen Scheel. Departementer advarte om at skulle en sak om æreskrenkelse prøves for retten, ville den tiltalte ha rett til fri bevisførsel om at påstandene i tegningene var sanne. Fordi det ikke var utenkelig at saken ville føre til frifinnelse, ville det etter departementets mening ikke ha noen hensikt å reise tiltale. En slik prosess ville antakelig ikke være spesielt ønskelig politisk uansett utfall. Saken ble forelagt utenriksråden, utenriksministeren og statsministeren.⁹⁰ På grunnlag av vedlagte juridiske betenkningene i saken skrev utenriksråden følgende til den tyske sendemannen:

I henhold til disse uttalelser ser Utenriksdepartementet sig ikke i stand til å foreta sig yderligere skritt i saken.⁹¹

Utenriksdepartementet ga også den tyske legasjonen støtte overfor regimet i Tyskland. 10. september

1934 oppsøkte den tyske sendemannen Heinrich Rohland Utenriksdepartementet med et akutt problem. *Tidens Tegn* hadde skrevet at det var på Justis- og politidepartementets initiativ at riksadvokaten var blitt kontaktet om legen Johan Scharffenbergs artikler, med påstand om at den tyske legasjonen «intet hadde foretatt sig». Den tyske sendemannen fryktet at dette ville etterlate et uheldig inntrykk i Tyskland. Den norske utenriksråden lovet ministeren at han ville la seg «intervjue» av *Tidens Tegn* og la det skinne igjen om hvilke roller den tyske legasjonen hadde hatt i saken – intervjuet sto på trykk dagen etter møtet.⁹² Oppslaget i avisen viste den tette kontakten mellom Utenriksdepartementet og hovedstadspressen. I et eget brev til utenriksråden bekreftet den tyske sendemannen at han hadde lest intervjuet, og at han betraktet saken som løst.⁹³

Saarland

I slutten av november ble den norske legasjonen i Berlin oppringt av lederen for pressekontoret i det tyske utenriksministerium, regjeriungrat Alexander Bogs, som klaget på en artikkel i *Morgenbladet* skrevet av cand. jur. Edvard Hambro om Saar-spørsmålet.⁹⁴ Artikkelen ble besvart i en lederartikkel i kveldnummeret av den tyske avisen *Berliner-Börsen-Zeitung* 20. november 1934.⁹⁵ Den tyske diplomaten gjorde den norske legasjonen oppmerksom på at det offisielle tyske nyhetsbyrået *Deutscher-Nachrichten-Büro* hadde sendt lederartikkelen telegrafisk til *NTB*. Underforstått signaliserte meldingen at artikkelen burde trykkes i norske aviser.⁹⁶

Norske diplomater i Berlin rapporterte hjem flere tyske klager mot norske aviser. En av gangene var etter at legasjonssekretær Ulrich Stang 19. januar 1935 ble oppringt av Regierungsrat Bogs. Bogs kom da med sterke anklager mot *Dagbladets* Axel Kiellands kritiske artikler om Saar-avstemningen. Folkeavstemningen i Saarland i januar 1935 innebar at regionen ble gjenforent med Nazi-Tyskland etter å ha vært administrert av Folkeforbundet siden den første verdenskrig. *Dagbladet* pekte blant annet på Hitler-Tysklands omfattende innblanding i valgprosessen. I en lignende avstemning i 1934 hadde flertallet stemt for å forbli et mandatområde under Folkeforbundet. I valget i 1935 stemte plutselig 90,7 prosent for en gjenforening med Tyskland. Resultatet var en stor propagandaseier for Hitler-regimets oppgjør med Versailles-traktaten.⁹⁷

Imidlertid var – fortsatte herre Bogs – den artikkelen herr Kielland hadde offentliggjort i *Dagbladet* for torsdag den 17. ds, ... så pöbelaktig, at det hadde gjort ondt å lese sådanne skrivelser i norsk presse.⁹⁸

Bogs hevdet at tyske myndigheter hadde vurdert å arrestere Kielland under hans reiste gjennom Tyskland på vei hjem til Norge. Stangs framstilling av den tyske klagen var spesiell. I deler av notatet var det vanskelig å skille mellom hva som var den tyske diplomatens synspunkter, og hva som var Stangs egne holdninger til den norske journalisten. Noe kan forklares med at Ulrich Stang selv var medlem av Nasjonal Samling (NS). Han ble etter krigen anklaget for å ha kjent til de tyske invasjonsplanene av Norge, men at han hadde latt være å rapportere hjem. Beskyldningene ble imidlertid ikke bevist – og han ble i rettsoppgjøret bare dømt for sitt NS-medlemskap. Den norske legasjonen i Berlin kunne senere rapportere at den tyske irritasjonen over oppslagene i *Dagbladet* førte til at avisen fra 9. februar 1935 ble forbudt i Tyskland.⁹⁹ *Arbeiderbladet* hadde allerede i desember 1933 blitt forbudt i landet. I mai 1939 ble også *Tidens Tegn* forbudt i Tyskland.¹⁰⁰ De tyske forbudene mot de tre norske avisene fikk lite oppmerksomhet i norsk presse, men de ble lagt merke til i Utenriksdepartementet i Oslo.

Den tyske sendemannen fulgte opp *Dagblad*-artiklene i et møte med utenriksdepartementet 22. februar i 1935. I tillegg til Axel Kiellands artikkel om Saar-avstemningen klaget han på en rekke avisoppslag i flere av hovedstadsavisene som han mente var feilaktige og satte Tyskland i et dårlig lys.¹⁰¹ Det gjaldt artikler i *Tidens Tegn* om det tyske pengesystemet og gullstandarden, en nyhetsmelding fra

NTB om indre konflikter i det tyske riksvernet med den danske avisen *Social-Demokraten* som kilde, en artikkel i *Dagbladet* om at det lå krig i luften, enda en artikkel i *Morgenbladet* om Saar og et intervju i *Aftenposten* om riksdagsbrannen.¹⁰² Selv om Utenriksdepartementet gjorde det klart for den tyske sendemannen at norske myndigheter ikke kunne gripe inn overfor pressen, og at ingen av artiklene som det ble klaget over, kom i konflikt med den norske straffeloven, orienterte departementet den tyske sendemannen om at utenriksminister Mowinckel hadde hatt møter med representanter for norsk presse. Det ble blant annet arrangert et stort pressemøte 5. februar 1935, hvor pressen generelt ble bedt om å utvise stor forsiktighet i omtalen av utenlandske forhold og spesielt hvordan de omtalte utenlandske statsoverhoder. Mellom linjene gjaldt det selvsagt hvordan man skrev om Tyskland og Hitler. Også utenriksminister Halvdan Koht (Ap) fulgte tidlig opp tradisjonene fra sine forgjengere med jevnlig møter med den norske hovedstadspressen hvor de ble orientert «off record» om den utenrikspolitiske situasjonen.

I Utanriksnemda i Stortinget, der vi tala bak stengte dører og berre var nokre få folk samla, gjekk eg ikkje lenger når eg vart spyrd, enn å seia at vi måtte syrgje for å ikkje koma «på den vrange side». I eitt av dei møta eg jamleg hadde med pressa, der alle var under streng lovnad om å teia med det dei hørte, hendte det ein gong at redaktøren for eit Oslo-blad, sterkt engelskvenleg, ville presse meg til å seie kva for side eg i tilfelle ville gå til. Eg nekta å svara på det, og da han ikkje ga seg, appellerte eg til dei andre om eg ikkje gjorde rett. Dei sa seg alle samde med meg. Da sa redaktøren: Så kan eg ikkje ha nokon tillit til Dykk.» – «Så får eg greie meg utan Dykkar tillit,» svara eg.¹⁰³

I møte med den tyske sendemannen framhevet Utenriksdepartementet at norsk presse slettes ikke var entydig negative til det tyske styret. Blant de avisene som departementet framhevet som velvillig innstilt overfor Tyskland og som ofte brakte artikler som forsvarte nazistene, var: *Nationen*, *Norges Handels og Sjøfartstidende*, *Drammens Tidende*, *Dagsposten* (Trondheim), *Adresseavisen*, *Bergens Aftenblad*, *Morgenavisen* (Bergen) og *Tønsberg blad*. *Aftenposten* var ikke blant de avisene som pressekontoret i Utenriksdepartementet framhevet som tyskvennlige. Lederen for pressekontoret slo fast at ingen norske aviser kunne sammenlignes med den systematiske og harde antinazi-kritikken i de borgerlige avisene i Sverige (*Dagens Nyheter* i Stockholm og *Göteborgs Sjöfarts- och Handels Tidning*) og i Danmark (*Politiken* og *Ekstrabladet* i København).¹⁰⁴

Det var ikke bare *Dagbladet* som var en torn i øyet på den tyske legasjonen. Etter at *Arbeiderbladet* ble forbudt i Tyskland, måtte legasjonene i Tyskland få avisen tilsendt i lukket konvolutt.¹⁰⁵ Den tyske ministeren i Oslo, H. Rohland, klaget over artiklene til overlege Johan Scharffenberg som sto på trykk i *Arbeiderbladet*, hvor det ble hevdet at både Hitler og Göring var sinnssyke.¹⁰⁶ Rohland gjorde Utenriksdepartementet spesielt oppmerksom på en sveitsisk forordning av 26. mars og en rekke andre lands lover som tok spesielt sikte på å stanse den type ytringer som *Arbeiderbladet* hadde publisert. Den tyske sendemannen mente Norge burde vurdere å innføre lignende ordninger.¹⁰⁷

Karikaturtegninger

6. april 1935 gjorde den tyske chargé d'affaires Utenriksdepartementet oppmerksom på en karikaturtegning i *Arbeiderbladet*. Den tyske diplomaten viste til at avisen var et «regjeringsorgan», og at det i Tyskland ville bli oppfattet som at avisen gir uttrykk for regjeringens politikk. Denne tyske diplomatens argumenter var de samme som var blitt brukt om *Dagbladet* overfor Venstre-regjeringen under Johan Ludwig Mowinckel. Tyskerne forsøkte å gjøre regjeringen ansvarlig for det partipressen skrev. I notatet om saken i Utenriksdepartementet ble det framholdt:

Karikaturtegning og tekst i *Arbeiderbladet* som den tyske *chargé d'affaires* klaget på: «Som et apropos til de engelsk-russiske forhandlinger gjengir vi ovenstående tegning som illustrerer tegnerens oppfatning av situasjonen: 'London er tilfreds med Edens resultater. Skal Litvinov personlig underrette Tyskland, Frankrike og Polen om forhandlingenes gang?'» (*Arbeiderbladet*, 2. april 1935, s.1.)

Jeg tror det der blitt sagt fra ofte nok både av pressekontoret og av utenriksråden (og formodentlig av Statsminister Mowinckel) om at ingen norsk regjering kan skride inn mot pressen her tillands så lenge der ikke foreligger noe som rammes av straffeloven. Dette gjelder naturligvis også de blade som politisk står regjeringen nær.¹⁰⁸

I dette tilfellet mente departementet at tegningen i *Arbeiderbladet* ikke ble rammet av straffeloven, og at det ikke ville være nødvendig å sende den til juridisk vurdering i Justis- og politidepartementet, men at man skulle innhente vurderinger fra departementets juridiske rådgiver, professor Frede Castberg ved Universitetet i Oslo.¹⁰⁹ Det er imidlertid ikke noe materiale som kan tyde på at det var noen kontakt mellom Utenriksdepartementets pressekontor og *Arbeiderbladets* redaksjon i sakens anledning.

Den tyske oppmerksomheten mot *Arbeiderbladet* og *Arbeiderbevegelsens pressebyrå* økte etter at den tidligere presseattachéen Karl Behrens ble kalt hjem til Tyskland i april 1935. Ryktene om tilbakekallingen av Behrens nådde Utenriksdepartementet fra den tyske generalkonsulen i Oslo, forretningsmannen Ellef Ringnes – en mann med gode kontakter i naziregimet i Tyskland. Han fortalte Jacob Vidnes at det tyske utenriks-

departementet mente at Behrens hadde gjort for lite med den norske pressen, og at rapportene om den var mangelfulle og utilstrekkelige. Behrens skulle midlertidig erstattes som «Pressebeirat» i Oslo av herr Alexander Bogs. Behrens bekreftet selv ryktene om at han var kalt tilbake til Berlin. Behrens hadde oppnådd respekt i norske pressekreter, og *Aftenposten*-redaktør Haakon Øverland hadde til og med talt hans sak under et opphold i Berlin, men det tyske utenriksdepartementet lot seg ikke rikke. Behrens døde imidlertid på et hospital i Oslo etter et langvarig sykeleie før han rakk å reise tilbake til Tyskland.¹¹⁰

I det danske utenriksdepartementet verserte det sommeren 1935 rykter om at den norske pressen hadde stengt dørene for Bogs, og at han av den grunn etter kort tid ble tilbakekalt til Berlin. Korrespondansen mellom de to lederne av det danske og det norske pressekontoret viste et tett samarbeid og informasjonsutveksling mellom de to nordiske utenriksdepartementene. Ryktene om hva slags person Bogs var, hadde derfor allerede nådd Utenriksdepartementets pressekontor i Oslo lenge før han kom til landet. Det var blitt opprettet en egen mappe på ham i arkivet allerede høsten 1934. Jacob Vidnes ventet seg lite godt og avsluttet et PM om den tyske diplomaten i januar 1935 på følgende måte:

Nu kommer hr. Bogs for å ta sig av den norske presse, og vi kan vente oss litt av hvert.¹¹¹

En naziaktivist som diplomat

Rieringsrat, Alexander Bogs var ingen diplomat i tradisjonell forstand. Han manglet den sosiale og faglige pondus som de hadde, de som normalt tjenestegjorde i den tyske utenriktjenesten. Han ble regnet som en av Hermann Görings protesjører og var også medlem av det tyske SS.¹¹² Han var ansett som pompøs, selvhøytidelig, ubehøvlet og ukontrollert. Bogs var opptatt av hvordan den norske pressen framstilte Tyskland, og han ga uttrykk for at han ikke var fornøyd med den norske pressedekningen.

Bogs var tidligere pianoselger i Skandinavia og snakket av den grunn flytende dansk. Han representert en form for nazistisk aktivisme i tysk utenrikspolitikk.¹¹³ Generalkonsul Ellef Ringnes hadde lenge promotert Bogs overfor både Utenriksdepartementet og store norske næringslivsaktører. Ringnes hevdet at Bogs var en voksende stjerne i det tyske utenriksdepartementet, og at han sågar var den mest innflytelsesrike når det gjaldt det nordiske området. Ringnes hadde lenge ivret for at Bogs skulle inviteres til Norge, for blant annet å hindre at Bogs satte i gang en pressekampanje mot Norge og norske interesser i om lag 3000 tyske aviser. Denne virksomheten gikk så langt at lederen for pressekontoret, Jacob Vidnes, i oktober 1934 fant grunn til å advare mot Ringnes' aktiviteter. Vidnes godtok ikke uten videre at tyske myndigheter trodde at den norske pressen var mer kritisk mot Nazi-Tyskland enn den øvrige nordiske pressen. Vidnes advarte derfor mot å invitere Bogs, og hevdet at det kunne gi feil signaler til tyske myndigheter. Det kunne gi inntrykk av at man hadde latt seg skremme av trusselen om en tysk presseaksjon mot Norge. Lederen for pressekontoret var svært tydelig i sine vurderinger av hva Ringnes drev med:

Jeg vil tilføie, at det ikke er helt ufarlig, at en privatmann optar den slags forhandlinger som hr. Ringnes utvilsomt har gjort med en embetsmann i det tyske utenriksministerium. Det gjelder her meget ømtålelige utenrikspolitiske forhold, som man ikke burde tillate én og enhver å blande sig bort i. Barn må forbys å leke med ilden.¹¹⁴

Utenriksråd August Esmarch ga redaktør Vidnes full støtte – både i spørsmålet om å invitere Bogs til Norge for å unngå en pressekampanje i Tyskland og i vurderingen av hvordan Ellef Ringnes fremmet tyske interesser:

Jeg slutter mig helt til redaktør Vidnes' standpunkt, at der ikke foreligger nogen grunn til å sende hr. Bogs en invitasjon. Påstanden om at den norske presse er mere tyskfiendtlig enn den danske og svenske er fullstendig uriktig, og det fremsatte forsök på en trussel er litet smakelig. Dessuten tror jeg ihvertfall at det vilde være uheldig om generalkonsul Ringnes' initiativ fikk offisiell støtte. Hr. Ringnes har ved forskjellige tidligere anledninger sökt å gripe personlig inn i vår utenrikspolitikk overfor Tyskland på en måte som ikke alltid synes å være vel overveiet.¹¹⁵

Både Vidnes' PM og Esmarchs notat ble på vegne av utenriksministeren sendt i kopi til de norske legasjonene i Berlin og i Stockholm til orientering. Notatene var stemplet fortrolig. Den endelige tyske bekrefteisen på at Regieringsrat Alexander Bogs skulle erstatte Behrens midlertidig for seks måneder, kom via den norske sendemannen Arne Scheel i Berlin i midten av februar i 1935. Bogs tiltrådte stillingen som presseattaché i Oslo 1. april samme året.¹¹⁶

Under Bogs første besök i Utenriksdepartementet beklaget han seg over et telegram som *Arbeidernes Pressekontor* hadde videreformidlet fra en artikkel i den engelske avisen *The Daily Mail*. Artikkelen handlet om to kvinner som var blitt drept, og hevdet at nazistene var ansvarlige. *Pressekontoret* påpekte igjen at norske myndigheter ikke kunne gripe inn overfor aviser – selv om de tilhørte regjeringspartiet.

Karikatur i *Arbeiderbladet*: *Den nye religion*. (*Arbeiderbladet*, 13. mai 1935, s. 4.)

begir sig ut i bilen for å «kjøre ut i heil-brølene».¹¹⁸

Den tyske diplomaten nedla protest mot disse pøbelaktige uttalelser om en av Tysklands ledende statsmenn, og han mente at Utenriksdepartementet måtte gripe inn overfor *Dagbladet*. Departementet avviste klagen og viste på nytt til at myndighetene ikke kunne gripe inn overfor avisene fordi de ikke hadde overskredet pressefrihetene som gjaldt i Norge. I notatet skrev Halvdan Koht i marginen at han var enig i formuleringen i tilbakemeldingen til den tyske legasjonen.¹¹⁹

Den tyske sendemannen tok på nytt kontakt med utenriksråd August Estmarch 18. mai i 1935. Den tyske diplomaten klaget da på karikaturtegningen *Den nye religion* med tilhørende tekst som sto på trykk i *Arbeiderbladet* 13. mai. Han hevdet den var egnet til å skade forholdet mellom Norge og Tyskland.¹²⁰

Politisk sensur som business

Samme dag klaget de tyske diplomatene over en karikaturtegning av Adolf Hitler i et lite butikkvindu i Rosenkrantzgate i Oslo sentrum. Den tyske sendemannen nedla en skarp protest, og henstilte om at det straks ble grepet inn mot offentlig salg av en tegning som hånet den tyske lederen.¹²¹

I notatet fra møtet skrev Koht følgende i marginen: *For ein statsmann er det ei ære og glede å bli karikert*. Koht refererte til dette spesielle møtet i en av sine bøker tjue år senere. Det viste at det også var rom for humor i møtene med de tyske diplomatene:

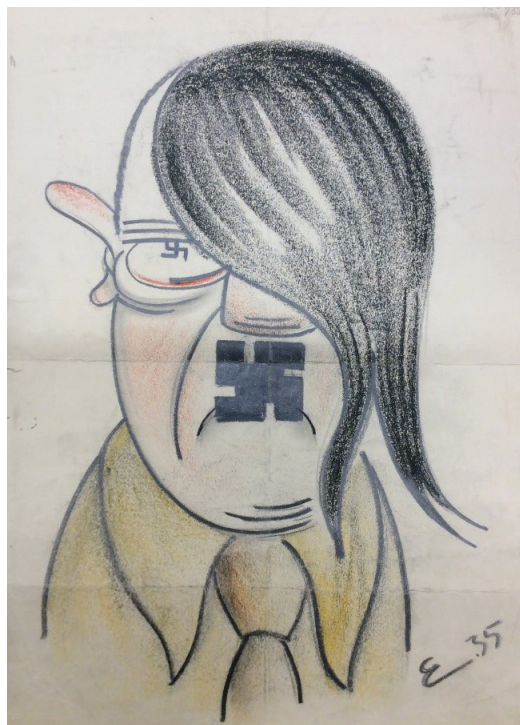
De påpekte imidlertid at ingen aviser ville nekte å ta inn rettelsers hvis påstandene viste seg å være uriktige. Bogs ønsket likevel ikke å sende noen rettelse, og han understreket at hans henvendelse ikke var noen formell klage eller *démarche* (diplomatisk henvendelse) – det var legasjonsledelsens ansvar, ikke hans. Selv om det ikke ble levert noen formell klage, ble pressekontoret likevel bekymret etter møtet med den nye presseattachéen, og pressesekretær Arne Giverholt skrev et PM som gikk til både utenriksråden og utenriksministeren.¹¹⁷

Bare to dager etter, 13. april, var det nok en gang den tyske chargé d'affairesen baron von Behr som oppsøkte Utenriksdepartementet. Klagen gjaldt et pressefoto som ble tatt under Herman Görings bryllup og publisert i *Dagbladet*. I bildeteksten skrev *Dagbladet*:

... Dagens (begivenhet) betegnes som den største i Tyskland siden verdenskrigen og fotografiene som i dag er nådd hit viser at ceremoniene for den ganske betydelige statsmann i ett og alt minner om keisertidens tomme pomp og prakt. Her ses den runde posør med sin brud på rådhustrappen, omkranset av ærbødige undersåtter, like før han

Ein annan gong kom han og klaga på at ei forretning i Rosenkrantzgata sette opp karikaturar av Hitler i vindauga til gata og hadde dei til sals. Da den tyske legasjonen såg dei, hadde han fyrst kjøpt deim opp; men det førte berre til at forretninga laga nye karikaturar. Det måtte eg få slutt på, sa Sahn. Eg lo, og sa at det var da nett eit vitnemål om kor namnfræg Hitler var, at det vart laga karikaturar av han; eg ville rekne for ei ære, sa eg, om einkvan teikna karikaturar av meg. Eg hadde ingen rett til å hindre slikt, sa eg.¹²²

Departementet ba likevel professor Frede Castberg om en ny juridisk vurdering av tegningen. Han konkluderte med at det ikke var straffbart etter norsk rett å offentliggjøre en karikaturtegning av hverken norske eller utenlandske statsoverhoder, så lenge det ikke rammes av straffelovens bestemmelser om æreskrenkelser eller noen andre bestemmelser. Castbergs juridiske betraktning konkluderte med at så lenge handlingen ikke er straffbar mot en privatperson, var den heller ikke straffbar rettet mot et statsoverhode. Tegningen av Hitler var utvilsomt ikke straffbar.¹²³ Departementet gjorde følgende vurdering i margin på Castbergs notat, og det ble med det:

Karikaturtegning opphengt i vinduet i butikken «Auto-Pose» i Rosenkrantz' gate mellom Oslo Nye Teater og Grand Hotel i Oslo.

Det synes å fremgå av redegjørelsen at den eneste mulige fremgangsmåte vilde være å rette en henstilling til vedk. forretning om ikke å utstille og selge slike bilder som det her gjelder. Jeg tror at resultatet av en slik henstilling vilde være at innehaveren sørget for at det blev offentliggjort at han var blitt gjenstand for en diplomatisk aksjon – og dermed følgende reklame. Det vilde hverken den tyske legasjon eller Utenriksdepartementet være tjent med. Jeg tør derfor ikke tilråde at nogen henstilling blir fremmet.

«Hvorledes Hitler ble mangemillionær»

Utenriksminister Halvdan Koht ble 22. mai 1935 oppsøkt av den tyske sendemannen som framførte protest mot en artikkel i *Arbeiderbladet* med overskriften «Hvorledes Hitler ble mangemillionær». Den tyske sendemannen mente artikkelen ærekrenket Hitler personlig og kritiserte at den ble publisert i en avis som ble sett på som regjeringens offisielle organ. Halvdan Koht understreket at regjeringen ikke hadde ansvar for innholdet i *Arbeiderbladet*, og han påstod at avisen var helt uavhengig av den norske regjeringen. Koht avviste tyske krav om strafferettslige tiltak mot hva avisene publiserte, tok han saken opp med pressekontorsjef Vidnes, som lovet å håndtere saken med *Arbeiderbladets* redaktør Martin Tranmæl for å unngå at utenriksministeren personlig blandet seg inn.¹²⁴

I et møte med pressesjefen i Utenriksdepartementet 11. juni 1935 klaget Bogs over det han hevdet var falske oppslag om Tyskland i *Arbeiderbladet*. Bogs holdninger var en annen enn karrierediplomaten Behrens' – han ga uttrykk for svært klare synspunkter om lederen for utenriksdepartementets pressekontor og understreket sine ord med energi og indignasjon:

Jeg kommer ikke til dem, herr pressechef, for å få Dem til å intervenere overfor *Arbeiderbladet*, men jeg kommer for å si Dem følgende: Til tross for at utenriksminister Koht har sagt til vår minister, at *Arbeiderbladet* ikke er regjeringsorgan, så anser vi tyskere det som den norske regjeringens organ, fordi det er det norske Arbeiderpartis organ, og vi anser derfor også regjeringen ansvarlig for *Arbeiderbladet*.¹²⁵

I et møte med Jacob Vidnes 13. juni 1935 ga Bogs likevel inntrykk av at han hadde akseptert Utenriksdepartementets oppfatninger om forholdet mellom regjeringen og *Arbeiderbladet*. Bogs hevdet at han var blitt rådet til å ta opp saken direkte med statsministeren, men at han i stedet ville følge det rådet Jacob Vidnes hadde gitt ham: å samtale direkte med redaktør Martin Tranmæl i *Arbeiderbladet*. Han ba Utenriksdepartementet om hjelp til å arrangere et slikt møte, noe Vidnes straks sa seg villig til. Bogs var villig til å møte *Arbeiderbladets* utenriksredaktør, Finn Moe, dersom Tranmæl ikke kunne møte. Vidnes forsøkte i det samme møtet å kartlegge hva Bogs konkret ville drøfte, og spurte om det gjaldt *Arbeiderbladets* oppslag om Göring og Göbbels' favorisering av egne brødre. Til det svarte Bogs:

Nei, de historier gir jeg fanden, slikt noget kan de skrive så meget de vil. Det er den nye streikehistorie jeg vil bevise for *Arbeiderbladet* er lögnaktig.¹²⁶

Vindnes hadde samtaler med Tranmæl og Moe, som var villige til å møte den tyske diplomaten, men Tranmæl foretrakk at Bogs møtte kun Finn Moe. Moe behersket tysk flytende. Utenriksdepartementet på sin side fant det mest formålstjenlig at møtet fant sted i *Arbeiderbladets* redaksjon. Et møte på pressekontoret i Utenriksdepartementet ville framstå som altfor offisielt. Møtet mellom Finn Moe og Alexander Bogs fant sted 14. juni i *Arbeiderbladets* lokaler, men det foreligger ikke noe referat fra møtet.

Klage på restaurantregning

Allerede 1. august tok imidlertid Bogs på nytt kontakt med Jacob Vidnes. Denne gangen var han svært opphisset over at han var blitt avkrevd restaurantskatt da han spiste middag sammen med sin kone på fjordrestauranten *Kongen* i Oslo. Han forklarte at både kelneren og hovmesteren hadde vært meget uforskammet mot ham da han hadde nektet å betale skatten fordi han mente han var fritatt for denne som medlem av corps diplomatique. Han hadde forlatt restauranten uten å betale, og han forlangte en unnskyldning. Pressekontoret sjekket opp saken, og etter kort tid kunne Jacob Vidnes rapportere om samtalen han hadde med den tyske presseattachéen i etterkant:

Det er helt sikkert, at De ikke er fritatt for restaurantskatt på hoteller og restauranter i Norge – Bogs ble meget spag i telefonen efter denne meddelelse – og på «Kongen», fortsatte jeg, sier hovmesteren at De blev höfelig og korrekt behandlet inntil De selv blev ubehagelig, da hadde vedkommende kanskje svart litt igjen.

Jeg var ikke ubehagelig, svarte Bogs, men jeg kan bli höiröstet. Hvad skal jeg så gjøre med regningen?

spurte han. – De må betale den, svarte jeg. – Men jeg går ikke på den restaurant mere, sa Bogs. – De skal slippe, sa jeg. Jeg skal sørge for at regningen blir sendt op til Dem i legasjonen. Regningen var på ca, kr. 5.00 – skatten 50 öre.¹²⁷

Episoden satte selvsagt Bogs i et dårlig lys, og det ga åpenbart lederen for pressekontoret i Utenriksdepartementet et visst overtak på diplomaten. Mellom linjene fortalte han Bogs at han hadde dummet seg ut – igjen. Det var nemlig ikke første gang Bogs hadde gjort seg bemerket med en oppførsel man ikke var vant med fra en framstående diplomat fra en stormakt. Den tyske diplomaten ble tidlig beryktet for sin oppførsel i møte med norske pressefolk. Spesielt fikk staben i utenriksavdelingen i *NTB* oppleve den tyske presseattachéens vrede når byrået brakte nyhetstelegrammer han ikke likte.

Bølleoppførsel og krav om dementier

Bogs hadde ved en rekke tilfeller fått *NTB* til å bringe dementier av det han hevdet var uriktig opplysninger. Det var spesielt oppslagene i *Arbeiderbladet* han var opptatt av, og han truet stadig med at *Arbeiderbladets* skrivelser ville bli besvart i tysk presse. I september 1935 hadde *NTB* fått nok. Direktør Per Wendelbo i *NTB* orienterte da utenriksdepartementet om Alexander Bogs oppførsel overfor ansatte i telegrambyrået. Wendelbo gjorde samtidig departementet kjent med at *NTB* hadde følt seg tvunget til å rapportere saken til den tyske sendemannen i Oslo og til *Deutsche Nachrichtenbüro* i Berlin, fordi han dels hadde opptrådt i egenskap av å være presseattaché og samtidig framstilt seg som korrespondent for *Det tyske Telegrambyrå*.¹²⁸ I flere vedlagte brev og rapporter om episoder mellom ansatte i *NTB* og den tyske presseattachéen beskrives en person som var vant til å anvende et språk med mange store bokstaver. De fleste episodene var knyttet til at Bogs troppet opp i redaksjonslokalene og forlangte at dementier av ulike oppslag om Tyskland ble tatt inn og sendt ut til alle medlemsavisene. 8. september hadde Bogs skjelt ut utenriksredaktør Jens Schive på det groveste. I et vedlagt brev til direktør Wendelbo gjorde utenriksredaktøren rede for kontraktene byrået hadde med det tyske telegrambyrået *Deutsches Nachrichtenbüro* (*DNB*). *NTB* hadde en avtale om å motta nyhetsstoff fra byrået, men hadde ingen plikt til å sende det ut til de norske avisene. Man hadde heller ingen avtaleplikt til å sende ut det stoffet som Alexander Bogs kom med i *DNBs* navn. *NTB* dementerte bare egne feilaktige meddelelser, og ikke feilaktige avismeddelelser med mindre selve dementiet hadde betydelig nyhetsverdi. Det gjaldt både i norske og utenlandske saker. *NTB* hadde praktisert denne regelen meget lempelig og i full forståelse med *DNB*. *NTB* hadde faktisk strukket seg lenger for Bogs enn det man vanligvis gjorde, men det fantes en grense som nå var nådd. Om presseattachéen hadde Schive følgende å si:

Norsk Telegrambyrå kan ikke være sekretariat for herr Bogs, eller andre utenlandske presseattacheer. Den elskverdighet som herr Bogs har møtt her, ... lønner han med uforskammethet og fornærmelser. En slik ubehersket optreden som herr Bogs viste i telefonen den 6. september, har jeg aldri vært utsatt for hverken fra norske eller utlendinger, aller minst fra en diplomat. Jeg har senere ikke hørt et ord fra ham til unnskyldning. Det forekommer mig derfor å kunne være av interesse å spørre her Bogs' overordnede, d.v.s. den tyske sendemann og *DNB*, om de er enige i at dette er passende diplomatiske omgangsformer. Saken har også sin betydning fordi herr Bogs med sitt ulikevektige temperament ynder å slå om sig med trusler om å skulle *mobilisere* den tyske presse mot Norge. Han er overordentlig følsom når det gjelder angivelige fornærmelser av Tyskland i den norske presse, men generer sig ikke for selv å fornærme den norske presse ved uttalelser som at norske aviser ikke bringer kommentarer til utenrikspolitiske begivenheter uten først å ha lyttet til London, og at *Norsk*

Telegrambyrå ikke tør utsende en meddelelse av redsel for en eller annen avis.¹²⁹

Direktøren i *NTB* sendte samme dag brev direkte til den tyske diplomaten, hvor man i klare ordelag ga uttrykk for hva man mente om hans oppførsel overfor ansatte i *telegrambyrået*:

Vi har på ingen måte tenkt å innlate oss i en tidsspillende og polemisk skriftveksel med herr regjeringsråden. De har for øvrig ikke vært bange for å spille både Deres egen og vår tid med en muntlig optreden som har satt vår tålmodighet og hensynsfullhet på den hardeste prøve. Men vi har foretrukket å tie og ikke stemple Deres optreden efter fortjeneste, inntil nu Deres siste skrivelse tvinger oss til å ta bladet fra munnen. Herr regjeringsråden får tilgi oss at vi gjenkaller i erindringen enkelte episoder, som kaster et klart lys over Deres person og Deres optreden.¹³⁰

I brevet sto de negative karakteristikkene av Bogs i kø:

Den 12. juni innfandt De Dem på kontoret og forlangte, at vi skulde sende ut et dementi av et telegram i *Arbeiderbladet* om en streik i Tyskland. Efter å ha traktert vår medarbeider herr (Paul de) Glasenapp med en del velvalgte ubehageligheter ... kom De inn på direktørens kontor i fullt krigshumør, ytterst aggressiv i tonen og i høi grad støtende ... De ble stadig mer ubehagelig i tonen. Det var Dem ganske likegyldig hvad en slik foraktelig avis som *Dagbladet* skrev eller offentliggjorde. Derimot var det Dem i særlig grad maktpåliggende å få korrigeret uriktige og tendensiøse meddelelser i *Arbeiderbladet*.¹³¹

Wendelbo refererte til at Bogs hevdet at det var blitt skrevet slik om Tyskland i den norske pressen at det vennskapelige forholdet mellom Tyskland og Norge nå var på bristepunktet, og at han ville mobilisere den tyske pressen mot den norske pressen og mot *Telegrambyrået*. I den situasjonen hadde direktøren for *NTB* avbrutt diplomaten og advarte ham mot å komme med den type trusler. Direktøren hadde lagt til:

... at han vilde føle sig forpliktet til å innberette denne deres optreden til *Deutsche Nachrichtenbüro*, til *Telegrambyråenes Centalkontor* i Paris og til styret i *Norsk Telegrambyrå*.¹³²

Ifølge Wendelbo så det et øyeblikk ut som at Bogs hadde forstått at han hadde gått for langt, og han hadde bedt om at slik rapportering ikke måtte skje. Han hadde ikke ment å mobilisere den tyske pressen mot hele den norske pressen og *Telegrambyrået*, men bare mot *Arbeiderbladet*. Han hadde fått løfte om å ikke bli rapportert, men under visse forutsetninger:

... forutsatt at saken ikke på annen måte kom fram for *Telegrambyråets* styre og at De ikke gjennom deres optreden skulde tilføie oss nye fornærmelser.¹³³

I brevet til den tyske diplomaten oppsummerte direktør Wendelbo hvordan man oppfattet situasjonen etter sammenstøtet i *NTBs* redaksjon:

Det varte imidlertid ikke mange dagene, før De på ny i Deres arrogante og hensynsløse tone gikk angrepsvis tilverks mot vår medarbeider herr Knudsen som for øvrig straks gjorde dem opmerksom på den fornærmelige tone De talte i og efter at De hadde gjenvunnet likevekten, telefonerte

De og bad en av medarbeiderne fremføre Deres unnskyldning til herr Knudsen ... I de her nevnte tilfelle, hvor De så grovelig har forgått Dem, har vi fra vår side kun gjort oppmerksom på den av oss befulgte praksis m.h.t. dementi av meddelelser i et enkelt blad. Det er disse forsøk på å forklare Dem vår praksis, som straks har satt Dem i affekt, mens De selv i samtalens løp har oparbeidet Dem i fullt raseri. Og så vover De, herr regjeringsråd å tale om mangel på loyalitet fra vår side. De har selv sterkt presisert at De i siste tilfelle har optrådt qua presseattaché. Dette tvinger oss til å sende vår redegjørelse til det tyske gesandtskap.¹³⁴

NTB-direktøren avsluttet brevet på en knusende måte som levnet den tyske presseattachéen liten ære. Han ble målt opp mot tidligere tyske diplomater:

Vi har alltid arbeidet i den beste forståelse med *Deutsche Nachrichtbüro*. Derfor er Deres optreden også så ganske uforståelig for oss. Og den har vært oss en overmåte pinlig overraskelse så meget mere som vi hittil i de tyske menn, som vi har hatt med å gjøre, har møtt representanter for en høi kultur og dannelse, menn hvis godvilje og evne til å forstå har lettet arbeidet og ryddet vanskeligheter avveien ...¹³⁵ Oversendebrevet og klagene fra *NTB* kom ikke som en overraskelse på sjefen for pressekontoret i Utenriksdepartementet, Jacob Vidnes. Han hadde allerede 7. september blitt oppsøkt av direktør Wedelbo og var blitt informert om de gjentatte episodene med Alexander Bogs og informasjon om at *Telegrambyrået* ville sende klage på den tyske diplomaten. Møtet tok opp mange av de samme tingene som senere kom i brev form. I notatet fra møtet kom det fram at pressekontoret hadde vært den tyske diplomaten behjelpelig med å sende dementier på nyhetsoppslag de ikke likte. Samme dag hadde Vidnes sendt et dementi i korrekt form til *Dagbladet* over en artikkel om Tyskland skrevet av professor Worm-Müller, og avisen hadde lovet å ta det inn.¹³⁶ Bogs kom tilbake bare tre dager etter – med en ny meddelelse som han ønsket tatt inn i *Dagbladet*, med dementi av en artikkel om tyske erobningsplaner i Østersjøen. Dementiet sto på trykk i *Dagbladet* samme dag. Enda en gang ordnet pressekontoret dementiet direkte med redaktør Gunnar Larsen i *Dagbladet*. Denne gangen fikk man imidlertid en tilbakemelding:

Redaktør Larsen bad mig si til Bogs, at han gjerne kunde sende sine meddelelser direkte til redaksjonen – de skulde få en fair behandling. Dette meddelte jeg i telefonen til Bogs, som var tilfreds.¹³⁷

Dagbladet så altså ikke til å like at dementier kom via pressekontoret. Utenriksdepartementet fulgte likevel opp kontakten med Alexander Bogs og representanter for den norske pressen. 11. september inviterte redaktør Jacob Vidnes den tyske diplomaten på lunsj på Grand Hotel sammen med den ledende planøkonomen Ole Colbjørnsen fra *Arbeiderbladet* og sekretær John Oscar Egeland i *Kontoret for økonomisk Oplysning*, et pressekontor for store bedrifter, inklusive Rederiforbundet. I notatet fra møtet kunne Vidnes i et internt notat berette:

Der blev ikke talt om presseaffærene. For mig var det bare frapperende å høre, hvor enige d'herr. Bogs og Colbjørnsen var, når det gjaldt statsinngrep og tvangsreguleringer av valutaen, utenriks-handelen og den industrielle produksjon.¹³⁸

Vi har få holdepunkter for å vurdere Alexander Bogs' reaksjoner på kraftsalvene fra *NTB*-redaktøren. Det siste notatet som kan spores i Utenriksdepartementets arkiver, er fra 27. september 1935. Jacob Vidnes informerte da om at han hadde deltatt i et privat bridgelag med journalisten Steinar Steinsvik i *Norges*

Handels og Sjøfartstidende. Steinsvik kunne fortelle at han et par dager før hadde vært sammen med Bogs og hans kone på en biltur:

Hr. Bogs hadde hele tiden drevet på med å fortelle om hvor dårlig pressen var i Norge, hvor fiendtlig den var innstilt mot Tyskland og hvor dårlig den hadde behandlet ham. Når han kom tilbake til Tyskland skulde de nok få beskjed dernede om alt, hvad han hadde erfaret. Den tyske presse skulde bli grundig informert.¹³⁹

Vi vet ikke riktig når Alexander Bogs forlot Norge, men antakelig skjedde det i løpet av oktober/november måned i 1935. Det var ikke blitt et opphold kronet med suksess – hverken for ham selv, den tyske legasjonen eller de nordmenn som ble utsatt for hans diplomatiske evner. I brevet til sin danske kollega sommeren ga Jacob Vidnes uttrykk for hvordan han oppfattet Bogs. Han ble veid opp mot forgjengeren Behrens:

Behrens var meget avholdt i pressekrede. Redaktørene mottok derfor med adskillig skepsis meddelelsen om Bogs utnevning, men de lukket naturligvis ikke sine dører for ham. Bogs har heller ikke, ikke engang midlertidig, været kallet tilbake. Men han har jo sine vanskeligheter her, særlig nu med *Arbeiderbladet*, som han betrakter som regjeringsalliert. Herr Bogs er ikke en enkel mann og hans arbeidsmetoder er derfor heller ikke de beste. Og jeg har prøvet aa gjøre ham begripelig. Naar det staaer en «lög» i *Arbeiderbladet* lar han *Tyske telegram byraa* sende en «riktig» fremstilling til den norske presse gjennom *Norsk telegrambyraa*. Følgen er, at alle aviser, men særlig *Arbeiderbladet* lar dementiet gaa i papirkassen. Dette har forarget vaar gode Bogs meget. Jeg forsökte aa faa i stand en personlig kontakt mellom *Arbeiderbladet* og Bogs, det har ogsaa lykkedes, resultatet er dog ennu lite tilfredsstillende. Det kan nokk hende at Bogs er blitt noe skuffet over pressen i Norge. I hvertfald har han nokk maattet bringe i erfaring, at hans metoder ikke er blitt kronet med större held enn Behrens! Imidlertid tror jeg ikke at han er ondartet. Han er freidig og paagaande, men vil gjerne gjøre noe godt for forholdet Norge-Tyskland. Men hans innstilling og mentalitet letter ham ikke arbeidet. Han gaar ikke av veien for en trussel f.eks. med den tyske presse, naar han ikke faar sin vilje med dementier. Det har været forventninger, at han bare skulde være her til oktober, men opholdet blir nok forlenget.¹⁴⁰

Ved juletider i 1935 kunne imidlertid den svenske avisen *Dagens Nyheter* sarkastisk melde fra Berlin at:

... allas vår vän, Alexander Bogs, en gång fremgångsrik pianoförsäljare på Skandinavien, senare regjeringsråd i utenriksministerium med särskilt uppgift (åtminstone anligt egen mening) att den skandinaviska presse samt på sistone press-attaché vidd tyska legationen i Oslo, kommer att förflyttas till andre breddgrader. Han uppges skall bli tysk konsul i Valparalso, Chile. Namn och nytt ber att få gratulera. Först och fremst Chile och så herr regeringsrådet. Och slutligen Oslo.¹⁴¹

I Oslo ble siste setning i utklippet av artikkelen understreket med rødt og lagt i Bogs mappe i arkivet. Det var ikke overraskende at redaktør Jacob Vidnes hadde sine meninger om ham.

Rapporter fra Berlin

17. juni 1935 hadde den tyske avisen *Berliner Börsen-Zeitung* en lederartikkel med tittelen: «Wohin, Norwegen.»¹⁴² Den norske legasjonen i Berlin rapporterte om oppslagene og samtaler med det tyske utenriksdepartementet i fortrolige notater. I samtaler som den norske chargé d'affairesen Ulrich Stang hadde med herr dr. Werner von Grundherr, lederen for avdelingen Norden i Auswärtiges Amt, framgikk det

klart at det tyske utenriksdepartementet var klar over hva den norske pressefriheten innebar. De visste at regjeringen i Norge ikke kunne beordre noen avisredaksjon til å skrive på en bestemt måte eller hindre en avis å publisere det den ønsket. Tyske myndigheter mente likevel at det var andre måter som den norske regjeringen kunne gripe inn på hvis man ønsket. Han pekte på forskjellige sanksjonsmetoder. For det første ved å unnlate å invitere en redaksjon som skrev ufordelaktige artikler, til presse møter arrangert av Utenriksdepartementets pressekontor. For det andre bruk av straffelovens paragrafer om fornærmelser mot et annet lands statsoverhode.

Herr von Grundherr tilføiet at Utenriksdepartementet i Oslo sikkert vilde være enig i ønskeligheten av å bringe *Arbeiderbladets* tyskfiendtlige artikler til ophør. Fortsatte disse skriverier på samme måte som hittil – uttalte han – kunde det ikke undgås at saken kom til å øve skade i forholdet mellom Norge og Tyskland på flere områder. De tyske myndigheter hverken kunde eller vilde finne sig i at en stor Oslo-avis som *Arbeiderbladet* fortsatte med slike artikler mot Tyskland.¹⁴³

Arne Paasche Aasens dikt *Hakekorsjul* i Utenriksdepartementets arkiv.

Det fortrolige notatet fra Berlin ble lest av både pressekontoret, departementsledelsen – og av utenriksminister Halvdan Koht, som alle kvitterte på notatet.

Det var ikke bare *Dagbladet* og *Arbeiderbladet* som påkalte den tyske legasjonens oppmerksomhet. 26. juli 1935 oppsøkte den tyske sendemannen, Heinrich Rohland, departementsråd August Estmarch og klaget på den nye avisa *Anti-Nazisten*, et organ for «Komiteen til støtte for gjenopbyggingen av de tyske fagforeninger». Redaktøren, Charles Hansen, var formann i Renovasjonsarbeiderenes forening – og han måtte i den egenskap stå regjeringen nær, ifølge den tyske diplomaten. Den tyske sendemannen påpekte spesielt at avisen betraktet seg som et organ for å motarbeide den tyske regjeringens innenrikspolitikk. Avisen brakte blant annet en artikkel av Heinrich Buhr, som da satt fengslet i Tyskland.¹⁴⁴

Julaften 1935 publiserte *Arbeiderbladet* diktet *Hakekors-jul* av Arne Paasche Aasen. Diktet ble lagt merke til i Utenriksdepartementet, men uten at det avstedkom protester hos den tyske legasjonen.¹⁴⁵ Først i juni 1936 tok den nye tyske sendemannen, dr. Heinrich Sahn, opp reaksjoner mot nye avisartikler om Tyskland. Han reagerte mot artikler i *Arbeiderbladet* skrevet av doktor Scharffenberg om *den bande av psykopater og forbrydere som nå rådde i Tyskland*, og oppslag i kommunistavisen *Arbeideren* om *Morderen Hitler*. I direkte møte med Halvdan Koht ba den tyske sendemannen om at utenriksministeren *auf de Presse einwirken* imot en slik skrivemåte. Utenriksministeren avviste at han ville *innvirke på pressen*, men la til at han mente at oppslaget i *Arbeideren* antakelig var ulovlig, og at det var mulig å reise straf-

fesak, men at det neppe var særlig klokt. Koht ville ikke legge vekt på hva den avisen skrev. Heller ikke den tyske sendemannen ønsket noen straffesak.¹⁴⁶

Utenriksdepartementet brukte taktikken med å foreslå rettslig prøving av saker – vel vitende om at tyske myndigheter i prinsippet ikke ønsket offentlig oppmerksomhet rundt sine klager til norske myndigheter. De ønsket å påvirke i det skjulte – og i hovedsak overlot de til Utenriksdepartementets folk å trekke i trådene i andre departementer eller til personer i kulturlivet for øvrig.

Anti-nazistiske flyveblader

11. august 1936 tok den nye tyske presseattachéen H. von Neuhaus opp med Utenriksdepartementets pressekontor mistanken om at tyske aviser som kom til Norge via Narvesen, var blitt utsatt for sabotasje – det vil si at det var smuglet inn antinazistiske flyveblader i avisene som ble solgt i kiosker i Oslo.¹⁴⁷ Det gjaldt avisene *Völkischer Beobachter* og *Hamburger Fremdenblatt* (Olympia-Heft) som ble solgt gjennom Narvesen. Han mente at innsmuglingen måtte ha skjedd etter at avisene hadde forlatt Tyskland – enten i Danmark eller i Norge. Utenriksdepartementet lovet å undersøke saken.

Den tyske legasjonen klaget enda en gang på *Arbeiderbladet* og doktor Scharffenbergs psykiatriske diagnoser av Hitler og de tyske nazilederne i august 1936. Tonen som ble referert i notatet fra møtet, var likevel en annen enn under Bogs:

von Neuhaus tredje og siste spørsmål var: Hva skal vi gjøre med *Arbeiderbladet*? Han ledsaget spørsmålet med et smil som visstnok skulde si så meget, at han visste det var delikat. Jeg svarte med å fortelle følgende: Da statsminister Abraham Berge blev styrtet i 1924 og Mowinckels regjering blev dannet gikk en bekymret partifelle bort til den slagne kjempe og spurte: Du Abraham, ka ska me gjera me den fryktelege regjeringa, som me har fått no? Ja, den som visste det du, svara A.B. og var både ilter og opråd. Von Neuhaus lo litt og lot spørsmålet falle. Jeg forstod det særlig var dr. Scharffenbergs siste artikkel (om Hitler) som han tenkte på.¹⁴⁸

Den diplomatiske tonen var gjenopprettet, og vanskelige spørsmål kunne håndteres med høflig diplomatisk humor mellom tyske og norske representanter.

Doktor Scharffenbergs artikkel i *Arbeiderbladet* ble imidlertid hevet opp på et høyere diplomatisk nivå. 22. august oppsøkte den tyske sendemannen fungerende utenriksminister Trygve Lie, og denne gangen overleverte han på vegne av den tyske regjeringen en formell protest med henvisning til doktor Scharffenbergs artikkel i *Arbeiderbladet* 3. august.¹⁴⁹ Artikkelen hadde tittelen *Bøddelånden i Nazi-Tyskland*.¹⁵⁰ Artikkelen inneholdt etter tysk mening en rekke fornærmelige karakteristikk rettet mot *Der Führer*, Tysklands statsoverhode og rikskansler. Den tyske sendemannen framhevet spesielt at artikkelen sto på trykk i regjeringspartiets hovedorgan – og at den ikke ville gavne vennskapelige forbindelser mellom de to regjeringene. Den tyske sendemannen forsøkte nok bevisst å formulere klagen slik at den ville kunne falle inn under § 96 i straffeloven, som gjorde det straffbart å fornærme både eget og andres statsoverhoder. Fungerende utenriksminister Trygve Lie lovet å varsle regjeringen om protesten og ta protesten opp med redaktøren for *Arbeiderbladet*, Martin Tranmæl. Lie beklaget overfor den tyske sendemannen at tyske myndigheter oppfattet artikkelen som fornærmelig, og han lovet å be riksadvokaten se nærmere på utsagnene i artikkelen og vurdere om de var straffbare etter norsk rett.¹⁵¹ Det vil si at Lie tok høyde for at selv om utsagn kunne oppfattes som teoretisk straffbare etter lov, så var det ikke sikkert at det var straffbart i henhold til rettspraksis.¹⁵² Oversendelsen av saken til riksadvokat Haakon Sund avstedkom en ny henvendelse fra den tyske sendemannen. Han var bekymret fordi avisoppslagene etterlot seg et

inntrykk av at det var Justisdepartementet som selv hadde tatt initiativ til å sende saken til riksadvokaten, og ikke den tyske legasjonens protester som hadde ført til det. Han fryktet at det ville få ham til å se dårlig ut i Berlin og ba Utenriksdepartementet om hjelp til å rette opp et slikt inntrykk. Utenriksråd August Esmarch lovet å rette opp dette i et intervju med *Tidens Tegn (TT)* – slik man også hadde gjort tidligere når tyske diplomater ønsket å bli sett i Berlin.¹⁵³

Svaret fra riksadvokaten var relativt tydelig – det var straffbart å framføre fornærmende ytringer mot et fremmed lands statsoverhode, men en straffesak kunne bare reises etter offentlig påtale hvis Kongen ga befaling om det. Saken måtte da behandles som en hvilken som helst annen æreskrenkelses sak, det vil si at den tiltalte måtte få anledning til å føre sannhetsvitner om påstanden, for kunne man føre sannhetsbevis for påstander, ville straffeskyld bortfalle. Riksadvokatens konklusjon var at han frarådet å reise noen sak for norsk domstol i saken. I norske domstoler var det fri adgang til å føre sannhetsbevis, og riksadvokaten så ikke bort fra at Scharffenberg av den grunn ville bli frikjent – og uansett utfall ville en rettsak ikke tjene hverken tyske eller norske interesser.¹⁵⁴

Svaret ble lest av både utenriksråden og utenriksministeren før det ble sendt brev til den tyske sendemannen Heinrich Sahn. I brevet ble den tyske legasjonen gjort kjent med riksadvokatens konklusjoner – at Scharffenbergs artikkel etter norsk rett var beskyttet av ytringsfriheten i all hovedsak. Likevel fant utenriksministeren grunn til å beklage overfor den tyske sendemannen at Scharffenbergs artikkel inneholdt utsagn som på tysk side ble oppfattet som fornærmelig overfor Tysklands statsoverhode. Man beklaget med andre ord ikke innholdet av artikkelen – men at det ble oppfattet fornærmelig.¹⁵⁵

Stilt overfor utsiktene til en rettsak med fri bevisførsel – hvor den saksøkte kunne føre sannhetsbevis for sine påstander, trakk den tyske sendemannen kravet om å rettsforfølge doktor Scharffenberg. I rapporten til det tyske utenriksdepartementet skrev han riktignok at Scharffenberg ifølge lederen for Utenriksdepartementets pressekontor var en psykopat. Han la selv til at *Scharffenberg var en durkdreven marxist og den største skurk i norsk presse*.¹⁵⁶

Radiosensur

Den tyske legasjonen klaget også til Utenriksdepartementet på uttalelser i radio. 15. september 1934 oppsøkte den tyske ministeren Jacob Vidnes og viste til et radioprogram i *NRK* hvor fire kvinner holdt foredrag om *Kvinnens adgang til erhverv*. En av deltakerne hadde kommentert forholdene i Tyskland, og sagt følgende:

Se på Tyskland i dag! Der er det bare et slags erhverv for kvinner som ikke bare tillates, men tvert imot ønskes. Det er prostitusjon.¹⁵⁷

Den tyske sendemannen Sahn var opprørt over at noe slikt kunne framføres i en statskringkasting kontrollert av regjeringen. Selv om programlederen hadde tatt avstand fra uttalelsen, fant den tyske diplomaten reaksjonen altfor mild.¹⁵⁸

Den neste gangen den tyske sendemannen oppsøkte Utenriksdepartementet for å klage på radioen, var 15. juli 1935. Da gjaldt klagen at *NRK* planla å legge ned tyskundervisningen i radio midlertidig. Sendemannen ga uttrykk for at tyske myndigheter betraktet dette som en uvennlig handling. Utenriksdepartementet tok direkte kontakt med *NRK*, som gjorde rede for planene som var lagt for språkundervisningen i statskanalen. *NRK* hevdet at det kun var snakk om en programteknisk justering av hvordan språkopplæringen i de tre store verdensspråkene engelsk, fransk og tysk skulle foregå innenfor et trangt sendeskjema.

21. august forsikret utenriksminister Halvdan Koht (Ap) at det var programtekniske årsaker til at tysk

var tatt ut for en periode, og at regjeringen ikke hadde noen instruksjonsmyndighet til å bestemme programinnholdet i radioen. Heller ikke i denne sammenheng gikk man tjenestevei via det departementet som *NRK* sorterte under. Den programansvarlige i kringkastingen ga beskjed om at det var kun i én periode at man ikke skulle ha tyskundervisning i radio. Ingenting var enda avgjort, men behandlingen av saken var fremdeles av konfidensiell natur. Hovedårsaken til at man vurderte å foreløpig kutte i tyskundervisningen, var at man hadde begrenset sendetid – og at tysk var det fremmedspråket man regnet med at flest behersket.¹⁵⁹ Tyskundervisningssaken ble fulgt opp på nytt i september 1935 i et brev fra Utenriksdepartementet til den tyske legasjonen. Brevet inneholdt et notat fra *NRK* som gjorde rede for språkundervisningen i radioen, og som tonet ned betydningen av at man midlertidig ønsket å stanse språkkurset i tysk.¹⁶⁰ Brevet var signert av utenriksråd August Esmarch.¹⁶¹

Den tyske presseattachéen Hans Joachim von Neuhaus tok på nytt opp spørsmålet om tyskundervisningen i radio i august 1936. Han ville vite hva det ble til; skulle tyskundervisningen legges ned for godt? På nytt tok Utenriksdepartementet kontakt med *NRK*. Denne gangen kunne departementet formidle til den tyske legasjonen at språkundervisningen på nytt skulle starte opp i september måned med om lag to og en halv time med tyskopplæring. Kurset skulle vare ett år – sammen med undervisningen i engelsk. Det kommende året skulle det ikke undervises på fransk. Den tyske legasjonen var fornøyd med resultatet.¹⁶²

Den 12. desember 1936 dukket den tyske presseattachéen enda en gang opp på pressekontoret for å klage på radioprogrammer. Denne gangen var det skoleradioens program sendt 9. desember som påkalte den tyske legasjonens vrede. Klagen var rettet mot to innslag i sendingen. For det første hevdet Hans von Neuhaus at det ble gitt en omtale av fredsprisvinneren Carl van Ossietzky som var helt uriktig. For det andre ble det i programmet hevdet at den spanske borgerkrigen var satt i gang av Tyskland, og at motivet var å benytte anledningen til å ta Gibraltar fra britene. Franco ble, ifølge den tyske diplomaten, framstilt som et redskap for Tyskland. Slike påstander var bare egnet til å sette ondt blod, spesielt når de ble sendt ut av en statlig kringkaster. Jacob Vidnes lovet å ta saken opp med Undervisningsdepartementet, som kringkastingen sorterte under. Han tok også fortrolig kontakt direkte med lektor Wildhagen, som hadde hatt ansvaret for den sendingen som det ble klaget på. Wildhagen anså det som utelukket at *noe galt eller unøitralt hadde forekommet*. Det kunne imidlertid sjekkes, fordi denne sendingen var tatt opp på gramfonplate, og Utenriksdepartementet ble invitert til å høre på.¹⁶³ Saken ble ikke fulgt opp videre i arkivene, noe som må bety at den tyske legasjonen ble overbevist om at de kunne droppe saken.

Det var ikke bare pressen og kringkastingen som ble omfattet av myndighetenes årvåkenhet. Den politiske sensuren var omfattende i 1930-årene – og som under den første verdenskrig omfattet den også kontroll med telegramtjenesten til utlandet. 29. januar 1935 ringte telegrafdirektør Engeset Utenriksdepartementet og informerte om at det samme dag var blitt innlevert mange telegrammer fra forskjellige kommunistiske organisasjoner adressert til den tyske regjering. Telegrammene inneholdt protester mot angivelig terror i Tyskland og mot barbarisk behandling av politiske fanger. Telegrafdirektøren ba Utenriksdepartementet om instruks for hvordan han skulle opptre. Oppringingen fikk alarmen til å gå i departementet. Saken ble øyeblikkelig lagt fram for statsministeren, som ga ordre om at justisminister Sunde skulle kontaktes, og at Justis- og politidepartementet skulle sørge for at telegrammene ble stanset.¹⁶⁴ Det er uklart hvordan denne saken ble fulgt opp videre.

HOVEDDEL 3: POLITISK SENSUR AV KUNST, TEATER OG REVY

Det tyske stormaktspresset mot Norge omfattet imidlertid mer enn film, presse og radio. De konfronterte også norske myndigheter på andre kulturområder de ikke var fornøyd med. Også når det gjaldt kultur, startet de tyske protestene før Hitler-regimet kom til makten i 1933. I desember 1927 ble Utenriksdeparte-

Bilde: Jens Ferdinand Willumsen: *Miss Cavells henrettelse* – utstilt hos Blomqvist. Oslo Aftenavis (*Tidens Tegn*), 5. desember 1927.

mentets pressekontor kontaktet av tyske diplomater. Både den tyske ministeren og presseattachéen ved den tyske legasjonen gjorde Utenriksdepartementet oppmerksom på et illustrasjonsbilde i *Aftenpostens* omtale av juleutstillingen hos kunstgalleriet Blomqvist og i Kunstnerforbundet. De reagerte på *Miss Cavells henrettelse* av den danske maleren Jens Ferdinand Willumsen.¹⁶⁵ Tegningen illustrerte hvordan tyske soldater henretter den britiske sykepleieren Edith Louisa Cavell under første verdenskrig (som vi tidligere har omtalt under filmsensur). Jacob Vidnes tok direkte kontakt med direktøren for Blomqvist allerede dagen etter møtet med de tyske representantene. De laget underhåndsavtale der og da, og bildet ble fjernet med det samme. Det direkte møtet var ett av mange eksempler på hvordan Utenriksdepartementets folk utøvde direkte press på folk i kulturlivet etter klager fra fremmed makter representanter i Oslo:

Jeg talte i gaar med direktør Martensen (Blomquist) og nevnte at forskjellige tyskere hadde fölt sig stödt over billedet. Jeg spurte, idet jeg betonet at min henvendelse var helt privat, om det var noe i veien for at billedet kunde bli fjernet.¹⁶⁶

Vidnes' PM ble lest av utenriksminister Ivar Lykke (H), som skrev sine initialer på dokumentet. Det viser at den politiske ledelsen var godt kjent med hvordan hans embetsmenn i departementet opererte.

Tyskland hadde også diplomatisk representasjon i andre norske byer. Det tyske konsulatet i Bergen reagerte sterkt mot Vestlandsutstillingen i januar 1939 og det utstilte bildet av Signe Sivertsen med tittelen *Tysk kultur anno 1938*. Bildet forestilte Hitler som talte til en stor folkemasse, og i forgrunnen ble et jødisk par steinet av nazister med hakekors på armene. Det tyske konsulatet i Bergen protesterte og krevde at bildet ble fjernet. Lederen for Bergen kunstforening, som arrangerte utstillingen, hadde fattet vedtak om å fjerne det fra utstillingen før saken ble offentlig kjent, men juryen som hadde plukket ut bildet, protesterte, og avisene begynte å skrive om tysk sensur.¹⁶⁷

Da *Bergen Aftenblads* journalist og fotograf oppsøkte kunstforeningen der bildet ble oppbevart, ble

de også nektet å ta bilde av kunstverket. Både styret i kunstnerforeningen og juryen krevde nå at bildet ble hengt opp igjen – selv om kunstneren selv på det tidspunkt hadde fått kalde føtter og krevd å få bildet tilbake.¹⁶⁸ Også den tyske legasjonen i Oslo oppsøkte Utenriksdepartementet for at bildet ikke skulle bli hengt opp igjen. Saken ble lagt fram for utenriksminister Halvdan Koht, som ba pressekontoret om å ta underhånden kontakt med Johan L. Mowinckel, stortingsmann fra Bergen, tidligere både statsminister og utenriksminister, for å be ham som privatperson om å snakke med styreformannen i Bergens Kunstforening og på den måten påvirke ham og foreningsstyret til ikke å henge bildet opp igjen på Vestlandsutstillingen.¹⁶⁹

Styret i Kunstforeningen, som eide lokalene hvor utstillingen ble holdt, besluttet å ikke henge bildet opp bildet igjen – et vedtak fattet etter «råd fra autoritativt hold», det vil si stortingsrepresentant Mowinckel.¹⁷⁰ Journalisten i *Arbeideren* tok kontakt med Halvdan Koht med spørsmål om Utenriksdepartementet sto bak Mowinckels rolle i saken – slik ryktene ville ha det til i Bergen. Koht avkreftet dette. På direkte spørsmål om han kunne dementere om den tyske legasjonen hadde kontaktet pressekontoret om saken, svarte utenriksministeren nei. På spørsmål om han kunne dementere ryktene i Bergen, svarte Koht ja. Koht innrømmet altså at den tyske delegasjonen hadde kontaktet Utenriksdepartementets pressekontor, men han ville ikke innrømme at de hadde blandet seg inn i saken med å få fjernet bildet.

Vi kan på bakgrunn av arkivmateriale fra departementet konstatere at utenriksministeren løy.¹⁷¹ Saken fikk også oppmerksomhet i pressen. Under et møte i Studentersamfundet i Bergen noen dager senere ble det fremmet skarp kritikk mot den tyske konsulen, lederen for kunstforeningen og de norske borgerne som hadde bidratt til å sensurere norsk kulturliv:

Studentersamfundet i Bergen protesterer mot den tyske konsuls forsøk på å øve sensur overfor norsk åndsliv. Rett til fritt å uttrykke sin mening i tale, skrift og bildende kunst hører til det nødvendige grunnlag for enhver demokratisk samfundsordning. I den tid vi gjennomlever er det en av våre viktigste oppgaver og styrke og befeste denne rett. Vår protest er derfor også rettet mot de norske borgere som har bidratt til at den utenlandske sensur i dette tilfelle er blitt effektiv.¹⁷²

Sensur av teater og revyer

Også det som foregikk på teaterscenene, påkalte tysk oppmerksomhet. I februar 1927 reagerte den tyske legasjonen på en sketsj på Klingenberg teater, hvor den tyske presidenten Hindenburg ble karakterisert som en «kraftidiot» og keiser Wilhelm som «en bengel». Begge karakteristikkene gjorde at den tyske legasjonen forlangte at forestillingen ble stanset. Utenriksdepartementet, Justisdepartementet og Oslo-politiet ble alle involvert i saken – og samtlige instanser la press på teateret for å få fjerne karakteristikkene som skapte de tyske reaksjonene.

Utenriksdepartementet henvendte seg til Justisdepartementet og ba dem om å få stoppet de påklagde ytringene. Justisdepartementet brukte politimesteren i Oslo til den direkte kontakten med teatersjefen. Justisdepartementet, ved ekspedisjonssjef Carl N.S. Platou, rapporterte tilbake til Utenriksdepartementet om at eieren av teateret, teatersjef Olausen, som tidligere hadde lovet å fjerne ytringen, nå var blitt innkalt til politiet. Olausen ville da bli pålagt å etterkomme anmodningene. Han skrev ingenting om hvilke juridiske hjemler politiet ville bruke for å begrunne påleggene, og hva som ville ha skjedd hvis teateret nektet å bøye seg for dem.¹⁷³

Det Norske Teatret satte i februar 1932 opp teaterstykket *Køpenick-kapteinen*. Stykket var basert på den satiriske komedien *Der Hauptmann von Köpenick* av den tyske forfatteren Carl Zuckmayer. I forbindelse med teateroppsetningen ble det arrangert et reklameopptog med skuespillere utkledd som *Køpenick-*

kapteinen og hans prøyssiske soldater med prangende uniformer og blinkende stålhjelmer.¹⁷⁴ Utenriksdepartementets pressekontor fortalte i et *fortrolig* brev til Det Norske Teatret at den tyske chargé d'affaires dr. Haempel hadde gitt uttrykk for følgende reaksjoner overfor Utenriksdepartementet:

... uttalte at det hadde gjort et pinlig inntrykk på ham å se *Köpenick-soldatene* marsjere gjennom gatene i uniformer som de brukte i keisertiden i den hær hvori han selv hadde tjenestegjort, og på en sådan måte at det virket som en latterliggjørelse av den tyske hær.¹⁷⁵

Argumenter om at man hadde brukt de samme uniformene som var blitt brukt under oppføringene i Tyskland og i Sverige, gjorde ikke inntrykk på den tyske diplomaten. Saken lot seg imidlertid ordne etter at en direkte henvendelse fra Utenriksdepartementet til teatersjef Ingjald Haaland. Teatersjefen lovet at opptoget gjennom byen med uniformer og våpen ikke skulle gjenta seg, men nok en gang ble *private* henvendelser fulgt opp med besøk av politiet. I dette tilfellet var løsningen enkel – etter press fra den tyske sendemannen og Utenriksdepartementet trakk politiet bare tilbake tillatelsen til å marsjere i gatene. *Dagbladet* levnet Utenriksdepartements rolle i saken liten ære.¹⁷⁶

Satire med brodd mot nazismen og nazistiske symboler ble ikke tatt nådig opp. Høsten 1934 hadde Scala revyteater i oppsetningen *Fra Munn til munn* en rekke innslag med tekster som utløste tyske reaksjoner direkte til både statsministeren og utenriksministeren. Det gjaldt spesielt framføringen av tekstene *Ørnen er lenket* og *Lær av dyra* som den tyske legasjonen fant støtende.¹⁷⁷ Siste verset i *Lær av dyra* het det:

Vi ska' ha en hau' med unger, om dem så ska' fö sig sjæl – det skal vrimle av dem rundt i alle gater.
Neri Naziland der driver dem og föder sig ihjæl – der er fart i produksjonen av soldater: Med litt trening mener Hitler at en tysk madam formår å fö' fire ganger tvillinger pr. år - :/Det gjör kanin også det:/ Vi kan lære my' av dyra, hvis vi bare følger med!¹⁷⁸

Justis- og politidepartementet satte politimesteren i Oslo til å etterforske saken og ba ham om å komme med uttalelser om eventuelle forføyninger. Politiinspektøren som fikk oppdraget med å gjennomføre undersøkelsene, overvar forestillingen og rapporterte følgende:

Med den lovgivningen vi har i landet og med den opfatning vi har av det frie ord, kan jeg ikke skjønne at det er noe for politiet å blande sig op i. Formen for opførelsen var ikke på noen måte antstøtelig og publikums opførsel var nærmest under deklamasjonen av diktet *Ørnen er lenket* helt ukladerlig. Den form, hvori diktet blev fremført og dets innhold gjorde, så vidt jeg kunde skjønne på det publikum som var der et gripende inntrykk. Visen *Lær av dyra* siste vers virket humoristisk og vakte latter hos publikum, men ingen av delene gjør det efter min mening på noen måte påkrevet for politiet å gripe inn overfor denne underholdning.¹⁷⁹

Henstillingen til teaterdirektør Victor Bernau om å sløyfe de omstridte tekstene, førte i dette tilfellet ikke fram.¹⁸⁰ I første rekke skyldtes det at Oslo-politiet la saken vekk fordi de konkluderte med at de antok at det forelå noe straffbart forhold.¹⁸¹ Utenriksdepartementet informerte på vegne av utenriksministeren den tyske sendemannen om utfallet.¹⁸²

Norske kulturinstitusjoner var tidlig ute med kritikk av utviklingen i Nazi-Tyskland, og spesielt mot antisemittismen. I et internt notat i Utenriksdepartementet gjorde departementsråd August Esmarch i juli 1934 pressekontoret oppmerksom på et teaterstykke på Det Nye Teateret med tittelen *Diktatoren*, hvor det i slutningsscenen ble framstilt en karikatur av Hitler. Stykket hadde gått en stund og må åpenbart ha gått under radaren til både den tyske legasjonen og Utenriksdepartementet i Oslo. I notatet foreslo Esmarch

at man skulle prøve å få sluttrepikken fjernet.¹⁸³ Jacob Vidnes skrev følgende kommentar på notatet:

Jeg har talt med teaterchef Sissner som optok min henvendelse meget velvillig. *Jeg behöver vel bare aa ta av mig Hitlerbarten, det öieblick jeg er inne på scenen, sa han. Ja, svarte jeg, det er mest nokk – bak scenen kan De jo gaa med den saa meget de vil.*¹⁸⁴

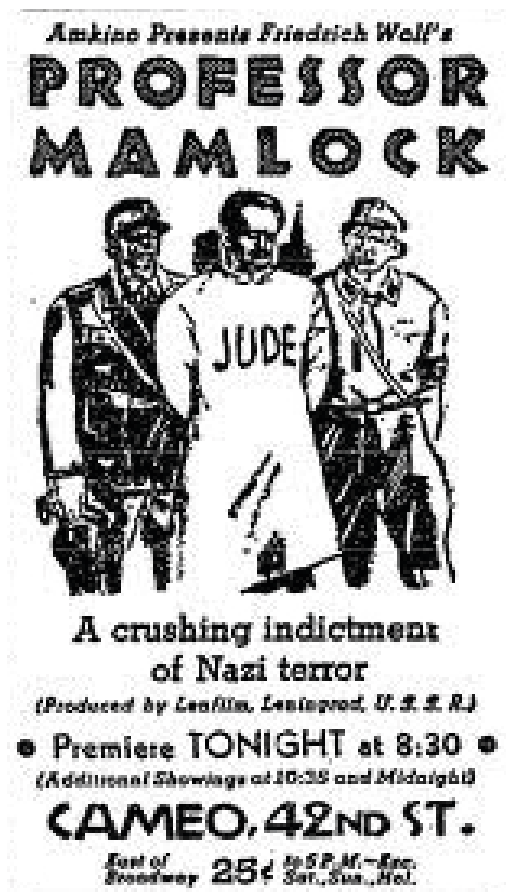
Notat og kommentarer ble vist utenriksministeren 30. juni 1934. Både notat og anmerkningene viser hvordan Utenriksdepartementet ikke alltid var avhengig av tyske protester for å reagere mot kulturlivet, men reagerte på egen hånd. I denne saken tok departementet uformell kontakt direkte med lederne av teateret og la press på dem for å få dem til å fjerne ytringene.

Nasjonalteateret ble utsatt for massiv kritikk fra NS-medlemmer som reagerte mot oppføringen av Fredrich Wolffs skuespill *Professor Mamlocks utvei* (1933) da Nasjonalteateret satte opp stykket i november 1935 som det første teateret i Norden.¹⁸⁵ Den nye lederen for *Nasjonalteateret*, Axel Otto Normann, forsvarte stykkets berettigelse i avisintervju i *Tidens Tegn*, hvor han hevdet at oppsetningen var et eksempel på at teateret under hans ledelse skulle ha en aktuell tendens i tillegg til å sette opp klassikere.¹⁸⁶ Han ønsket også å sette opp teaterstykker som hadde andre politiske tendenser, bare kvaliteten var god nok. Lederen for Den norsk-tyske-østerrikske forening i Oslo, generalkonsul Ellef Ringnes, tok kontakt med Utenriksdepartementet samme dag som intervjuet ble publisert, og formidlet *frykt for at opførelsen vil skade oss i Tyskland*.¹⁸⁷ Utenriksdepartementet hadde imidlertid allerede blitt kontaktet av Rahe Raheny, scenograf og den ansvarlige for scenedekorasjonene til teaterstykket på Nasjonalteateret, som på egen hånd oppsøkte Utenriksdepartementet og spurte om hvor langt man kunne gå med scenedekorasjonene under forestillingene; *kunne man bruke plakater med bilder av Hindenburg, Hitler eller hakekorsflagget?* Tonen i notatet som beskrev møtet med den teateransatte, var forsiktig.

Jeg sa at han fikk henvende sig til politimesteren eller Justisdepartementet i rent politimessige anliggender; hvis skuespillet var sådant at teateret vilde omtale det for oss av politiske årsaker fikk teaterchefen eventuelt henvende sig til Utenriksministeren, sa jeg; jeg kunde ikke gi mig til å diskutere et stykke jeg hverken hadde sett eller lest. Samtalen blev ... gjengitt for teaterchefen (pr. telefon).¹⁸⁸

Notatet viser hvor uvanlig det var at teaterfolk eller andre i kulturlivet på eget initiativ oppsøkte Utenriksdepartementet og ba om råd. Utenriksministeren ble orientert om samtalen, og han leste notatet.¹⁸⁹ Halvdan Koht var derfor forberedt da den tyske sendemannen Heinrich Rohland oppsøkte ham 23. oktober 1935 for å snakke om forestillingen på Nasjonalteateret. Sendemannen ga uttrykk for at han var klar over at Nasjonalteateret ikke var et statsteater, men han ba likevel om at stykket måtte tas av plakaten fordi det *ganske direkte tok sikte på tyske forhold og framstiller dem på en meget hatefull måte*. Koht avviste kravet og pekte på at det ville få store konsekvenser hvis han grep inn i et privat teaters repertoar. Den tyske diplomaten satte så fram et subsidiært krav – at enkelte scener i stykket som i særlig grad angrep den tyske staten, måtte endres.

Den tyske sendemannen formulerte de tre kravene skriftlig i et eget notat.¹⁹⁰ I kravet lå det for det første at teateret ikke skulle spille den tyske nasjonal-sosialistiske *Horst-Wessel-sangen* som akkompagnement til en meget *heslig scene*, for det andre at den nazistiske stormtroppens uniform ikke måtte brukes på scenen, og for det tredje at et påstått tendensiøst utdrag av en av Hitlers taler ikke skulle brukes. Den tyske sendemannen viste til at lignende ønsker fra den tyske legasjonen var imøtekommet tidligere ved oppsetningen av Pär Lagerkvists stykke *Böddelen* på Nationalteateret i mars 1935.¹⁹¹ Også da Lagerkvists

Kinoplakat fra oppføringen i New York i 1939.

teaterstykket hadde urpremiere på Den Nationale Scene i Bergen, ble det satt opp uten synlige nazi-symboler. Om det skjedde etter tyske krav eller press fra Utenriksdepartementet, vet vi ikke, men teatersjef Hans Jacob Nilsen ved Den Nationale Scene hevdet i et intervju i *Dagbladet* at oppsetningene i Bergen og Oslo var like.¹⁹²

To dager etter samtalen med den tyske sendemannen hadde en ledende embetsmann i Utenriksdepartementet møte med teatersjefen på Nationalteateret, Axel Otto Normann, som gjorde rede for at teaterstykket inngikk i en repertoarplan som også omfattet aktuelt nasjonalsosialistisk teater. Han hadde i utgangspunktet tenkt å oppføre stykket *Schlageter* av forfatteren Hanns Johst, men siden dette teaterstykket ikke lenger ble oppfattet som politisk korrekt av det tyske naziregimet, ønsket han å finne et annet stykke. Teatersjefen framholdt at han under oppførelsen av *Professor Mamlocks utvei* hadde vært opptatt av at det ikke skulle være noe som kunne stemples som forhånelse av den tyske regjering eller den tyske stats symboler. I dette møtet ble teatersjefen gjort kjent med de tyske kravene. Teatersjef Normann kunne ikke forstå at det skulle være sårende for den tyske nasjonalfølelsen at man brukte en av Hitlers radiotaler eller *Horst-Wessel-sangen*, men han tilbød seg å gjøre endringer i sceneoppsetningen på disse to områdene. Han motsatte seg derimot å ta vekk hakekorset og uniformene. Koht

forsøkte imidlertid å skremme teatersjefen ved å vise til at dette ikke kun var *et spørsmål om hensiktsmessighet*, men *et spørsmål om hvad der efter norsk lov var tillatt*.

Henvisningene til hva som eventuelt var forbudt etter norsk lov, var i første rekke et forsøk på å skape usikkerhet hos teatersjefen. Departementet visste allerede på bakgrunn av tidligere innhentede prinsipielle juridiske vurderinger at ingenting ved teateroppsetningen som det ble reist innvendinger mot, var ulovlig etter norsk lov. Etter teatersjefens oppfatning var heller ikke bruken av hakekors og tyske uniformer noen forhånelse av tyske nasjonalsymboler – og han mente at å bruke fantasisymboler i stedet bare ville tiltrekke seg større offentlig oppmerksomhet. Embetsmannen konkluderte med at teatersjefen ville bøye seg for kravene om å fjerne Hitlers tale og *Horst-Wessel-sangen*, men teatersjefen ville ikke å ta vekk hakekorset og uniformene uten å ha diskutert saken direkte med den tyske sendemannen. Notatet ble lest av utenriksminister Halvdan Koht, som noterte i dokumentet at han ville omtale saken muntlig direkte med den tyske sendemannen.¹⁹³ Vi vet ikke noe mer om hva som skjedde i den diplomatiske kontakten i denne saken mellom den tyske legasjonen og Utenriksdepartementet.¹⁹⁴ Vi vet heller ikke om det var mer kontakt mellom den tyske sendemannen og teatersjef Normann på Nationalteateret.

Dagbladets bilde og bildetekst til oppføringen av *Overlæge Globus* på Scala: *Dikatorer på Scala*. Et bilde fra Scala-revyens sketch «*Overlæge Globus*». De tre gale forestiller fra venstre: Stalin (Thomassen), Hitler i midten (Våge) og Mussolini til høire (Skjønberg). *Dagbladet*, 23. september 1936, s. 3.

Oppføringen i Norge utløste kritikk i tyske aviser, og norske nazister krevde endringer i stykket fordi oppføringen virket *fornærmende på en vennligsinnet stats undersåtter*.¹⁹⁵ Dette var den typen argumenter som Statens filmkontroll tidligere hadde brukt for å forby filmer. I 1935 brukte nazistene argumentene i et angrep på en teateroppsetning – en kunstform som ikke var omfattet av kinolovens sensurbestemmelser. Wolffs skuespill ble også utgangspunktet for den sovjetiske spillefilmen ved samme navn – laget av Herbert Rappaport og Adolf Minkin i 1938. Filmen var en av de første som tok et oppgjør med den tyske antisemittismen, og den hadde stor suksess i Sovjet. Filmen ble i 1939 også eksportert til Vesten. Den ble imidlertid forbudt i en rekke land, deriblant i England, Frankrike¹⁹⁶ og Kina – og i Sovjet etter at landet undertegnet den såkalte Molotov–Ribbentrop-avtalen (ikke-angrepsavtalen) med Tyskland i august 1939. Filmen ble importert til Norge, men den ble ikke vist offentlig på kino. Filmen ble derfor aldri sendt til Statens filmkontroll for sensur, da filmkontrollen kun kontrollerte og godkjente filmer som var ment for offentlig visning. Filmer som ble vist privat eller i lukkede visninger forbeholdt medlemmer i lag eller organisasjoner, var unntatt sensur. *Professor Mamlock* var en slik film. Den ble vist i organisasjoner på politiske venstresiden i 1939. I Oslo ble den vist i regi av Sosialistisk Bondeungdomslag i januar 1939.¹⁹⁷

Den tyske misnøyen rettet seg spesielt mot to teaterstykker i 1938. For det første oppføringen av Kaj Munks skuespill *Han sit ved smeltedigelen* på Det Norske Teatret. Teaterstykket handlet om jødespørs-

målet i *et antisemittisk diktaturland*.¹⁹⁸ For det andre rettet de tyske reaksjonene seg mot oppføringen av den amerikanske dramatiker Elmer Rices skuespill *Judgement Day* med den norske tittelen *Dommens dag* på Det Nye Teater.¹⁹⁹ Bakgrunnen for stykket var riksdagsbrannen i Berlin. Stykket handlet ifølge anmeldelsen i *Dagbladet* om hvordan diktaturstatene brukte den provokatoriske metoden for å arrangere offentlige mordprosesser, hvordan den nasjonale rettsbevisstheten ble utviklet og tatt i bruk i diktaturets tjeneste, hvordan enkeltindividene ble knekt ved små snedige inngrep i deres personlige hverdagsliv, og hvordan løgnen ble tillatt i diktaturstatenes tjeneste – også ved hjelp av betalte vitner.

Stykkets handling var lagt til en fantasistat på Balkan, og det tyske riket eller nazisme ble ikke nevnt med et ord. Det var likevel åpenbart at teaterstykket handlet om Hitler-Tyskland, men at det også var rettet mot andre diktaturstater – inklusive Sovjet. Den tyske legasjonen i Oslo forsøkte gjennom direkte påtrykk og forhandlinger med teaterledelsen å både stanse oppføringen og endre innholdet i forestillingen. Resultatet var imidlertid at teatersjefen, Victor Bernau, sto fast på beslutningen om å sette opp teaterstykket som planlagt uten endringer.²⁰⁰

Tyske myndigheter protesterte også mot revynummeret med tittelen *Overlæge Globus* på Scala Teater i oktober 1936.²⁰¹ Den tyske sendemannen i Oslo oppsøkte utenriksråden i Utenriksdepartementet og klaget over at Hitler i denne revyen ble framstilt som sinnssyk. Utenriksråden tok i fortrolighet kontakt med teatersjef Einar Sissener og forklarte ham om samtalene med den tyske sendemannen. Sissener erklærte seg under samtalene villig til å ta stykket av plakaten innen en uke. Vi vet ikke om stykket ble tatt av plakaten tidligere enn planlagt, men Utenriksdepartementet informerte den tyske sendemannen om at departementet hadde hatt en byråsjef til å se på forestillingen, og at teatersjefen hadde gått med på å fjerne sketsjen fra programmet.²⁰² Departementet mottok et takkebrev fra den tyske sendemannen for innsatsen, men utenriksråden vedkjente seg ikke å være enig i alle de tyske kommentarene i takkebrevet.²⁰³

Tyskerne protesterte også mot teaterstykket *Judgement Day* på Det Nye Teater i 1938.²⁰⁴ Den tyske chargé d'affaires, Heinrich Joachim von Neuhaus, oppsøkte 22. juni 1939 Utenriksdepartementet for å klage på innholdet i oppsetningen på Chat Noir-revyens premiereforestilling i Oslo. Revyen inneholdt et scenebilde med portretter av Hitler og Mussolini. Bildet av Hitler var ifølge den tyske diplomaten en grov karikatur. Dialogen på scenen handlet om man skulle henge Hitler og Mussolini opp på veggen eller stille dem opp mot veggen – med en klar understrekning av den doble betydningen. Det var også en scene hvor Einar Rose karikerte Hitler grovt både i manerer og opptreden. von Neuhaus pekte på at framstillingen av Hitler ble oppfattet som *en grov provokasjon og en fornærmelse av det tyske statsoverhodet*. Han ønsket å få revyteateret til å fjerne portrettet av Hitler.

Utenriksdepartementet ga uttrykk for at man foretrakk om mulig å få teateret til å fjerne scenen frivillig i stillhet uten å lage noe juridisk støy. Utenriksdepartementet brukte enda en gang politimesteren i Oslo som mellommann. Revysjefen på Chat Noir, Johan Wiers-Jenssen, gikk med på å stryke de scenene som den tyske diplomaten klaget på. Den myke tilnærmingen hadde nok en gang ført fram. Resultatet ble meldt den tyske legasjonen per telefon. Den tyske klagen ble tatt såpass alvorlig at PM-et stemplet *strengt fortrolig* ble lagt fram for Kongen.²⁰⁵ Selv om ledelsen ved Chat Noir gikk med på å trekke programinnslagene, besluttet den likevel å informere sitt publikum om hvorfor innslagene var blitt fjernet. Det gjorde de ved å legge et eget vedlegg inn i programmet som tydeliggjorde hvilken rolle Utenriksdepartementet og politiet hadde spilt. Vedlegget avslørte det som hadde foregått «back stage»:

Pressekontoret laget et eget notat om vedlegget til utenriksministeren, og Halfdan Koht skrev følgende merknad i marginen på notatet: «Omtala til justisministeren om vedlegget i regjeringsmøtet 11. juli 1939.»

Vedlegg lagt inn i programheftet ved Chat Noir.*

heim brukte bilder av tyske førkrigs-personligheter bak målskivene på skytebanen. Bildene som ble brukt, omfattet keiser Vilhelm II, rikskansler Otto von Bismarck, grev Friedrich von Moltke og kronprins Vilhelm, prins Ludvig av Baden, kongen av Württemberg og kongen av Sachsen – alle tidligere brukt i reklameformål i forbindelse med verving til tegning av offentlige krigslån i Tyskland under den første verdenskrig.²⁰⁹ Saken utløste en rekke oppslag i tysk presse med tilhørende krav om å boikotte Trondheim som turistmål.²¹⁰ Utenriksdepartementet fikk også bekymrede meldinger fra den norske legasjonen i Berlin, som ba om at det ble sørget for at det ble satt en stopper for bruken av skivene.²¹¹ Norske reisemyndigheter fryktet også reaksjoner fra det tyske markedet.²¹² Den tyske presseattachéen Karl Behrens oppsøkte pressekontoret og framførte den tyske klagen, og pekte på at tysk presse forlangte at noe ble gjort. Selv om det beste ville være om saken fikk dø av seg selv, ville det neppe skje så lenge norsk presse fortsatte å skrive om den. Det var spesielt oppslagene i Dagsposten den tyske diplomaten siktet til, som Jacob Vidnes kommenterte:

Jeg lover hr. Behrens at jeg skulde skrive et privatbrev til redaktør Knudsen for å forklare ham det heldige i at der nu blev stille om figurene. Han var tilfreds med det.²¹³

Pressekontorets reaksjoner på den tyske klagen fulgte et vanlig og etablert mønster. For det første ble den påklagede kontaktet direkte av Utenriksdepartementets pressekontor – først *uformelt og privat*, så formelt via Justisdepartementet og politiet. Pressekontoret ba Justisdepartementet om å gripe inn og

Reaksjoner mot generelle antityske tendenser i Norge

Tyske myndigheter la også press på norske myndigheter i forbindelse med utgivelser av bøker. Den tyske sendemannen i Oslo, Edmund Rhumbert, henvendte seg i 1928 til utenriksminister Johan Ludvig Mowinckel med krav om at Diderik Hegermann Brochmanns bok om norske skip under den første verdenskrigen skulle forbys. Boken inneholdt en detaljert og kronologisk fortegnelse over de torpederte, kaprede og prissetatte skip – med årstall og dato og opplysninger om antall døde.²⁰⁶ Det var framstillingen av den hensynsløse tyske torpederingen av norske skip som den tyske sendemannen reagerte på. Boken ble utgitt av komiteen til reisingen av minnesmerket over krigsforliste norske sjømenn, og distribuert av Steenske forlag i Oslo.²⁰⁷ Utenriksministeren sørget på en kreativ måte for å stanse boken – ved rett og slett å kjøpe opp restopplaget av boken.²⁰⁸

Også påståtte antityske tendenser i folke- og næringslivet påkalte tyske reaksjoner på høyeste diplomatisk nivå. I mars 1930 oppdaget en gruppe tyske turister at en skytesalong i Trond-

*211 Jacob Vidnes. Notat om vedlegg lagt inn i Chat Noirs programhefte. Dateret 7. juli 1939. Utenriksdepartementets arkiv: RA/S-2259/Dya/L9164, stykke 8736-9173, gruppe 47, avdeling D, Norges forhold til fremmede land i sin alminnelighet, sak 113, Norge – Det Tyske Rike (politikk), bind II (01.10.1938–19.7.1939), boks 9164.

sørge for at plakatene ble fjernet, og de kontaktet fylkesmannen og politimesteren i Trondheim. Eieren av skytesalongen ble oppsøkt av politiet i Trondheim, som *anmodet* ham om å fjerne plakatene. Eieren fulgt anmodningen, og plakatene bak målskivene fjernet.²¹⁴ Det ble skrevet en grundig politirapport som ble sendt Utenriksdepartementet tjenestevei. Departementet sendte rapporten i sin helhet til den norske legasjonen i Berlin – som så informere tyske myndigheter. I tillegg ville norske myndigheter bearbeide den tyske opinionen. Utenriksdepartementet sendte en pressemelding skrevet på tysk til *NTB* og ba om at den ble sendt til den tyske pressen på Utenriksdepartementets bekostning. Meldingen skulle vise at hele saken berodde på en misforståelse – de tyske lederne hadde aldri vært brukt som skyteskiver, men som *dekorasjoner*. Uansett hadde norske myndigheter løst problemet. Eieren hadde på oppmodning fra politiet fjernet plakatene fra lokalene. Pressemeldingen lød:

I norske og tyske aviser har det blitt publisert en melding om at en skytebod i Nidaros har satt opp figurer av kjente tyskere som mål for skyting. Politiet i Nidaros har undersøkt saken og rapporterer nå offisielt at ingen av de nevnte tyskerne faktisk ble brukt som skytemål, men kun som dekorasjon i bakgrunnen av skyteboden. Ettersom dette likevel har ført til kritikk og misforståelser, har eieren av skyteboden fjernet dem uten videre.²¹⁵

Den 27. mars 1930 rapporterte den norske legasjonen i Berlin til departementet at det tyske nyhetsbyrået *Wolf* hadde publisert *NTB*-meldingen, og så langt *Case closed* – i denne saken.

De tyske reaksjonene var langt mer alvorlige mot demonstrasjoner som var rettet direkte mot tyske nasjonale symboler. Den tyske sendemannen informerte Utenriksdepartementet 22. april 1933 om at tyske myndigheter hadde bestemt at det skulle flagges med både riksflagget og hakekorsflagget på tyske legasjoner og konsulater i utlandet på 1. mai:

Han uttrykte ønsket om at politiet måtte bli underrettet herom for det tilfelle der skulde bli tillöp til optöyer i anledningen. Da jeg uttalte at man vil ikke risikere noe slikt fra Arbeiderpartiet (og heller ikke fra borgerlig hold) av denne grunn, svarte baron von Weizsäcker at man nok ikke i Arbeiderpartiet var fornöet med at man på borgerlig hold hadde «rövet» dagen fra dem.²¹⁶

Samtalen ble fulgt opp med et brev fra den tyske sendemannen, baron von Weizsäcker, til statsminister Johan Ludwig Mowickel noen dager senere.²¹⁷

Den tyske chargé d'affaires von Behr fremmet 4. oktober 1933 en formell klage til Utenriksdepartementet etter at hakekorsflagget var blitt revet ned fra flaggstangen utenfor det tyske konsulatet i Melbo i Vesterålen av tre kommunister. Konsulatet flagget i anledning rikspresident Hindenburgs fødselsdag. Utenriksdepartementet beklaget hendelsen og lovet å etterforske og straffeforfølge de skyldige.²¹⁸ Utenriksdepartementet fikk oversendt oversikter fra Justis- og politidepartementet om hvordan rettsapparatet hadde dømt i de ulike flaggsakene som politiet hadde fremmet anklager om. Sakene var ikke mange. Det var en demonstrasjon i Narvik den 1. mai 1933 – hvor fire personer ble dømt til bøter på 50 kroner. Det var en demonstrasjon i Kristiansund 1. mai 1933 – hvor én person ble dømt til 24 dagers fengsel. En tredje demonstrasjon fant sted i Bodø den 17. mai 1933 – der ble én person dømt til en bot på 100 kroner. Flere domfellelser var det ikke.²¹⁹

I et møte i Utenriksdepartementet i august 1935 fremmet den tyske sendemannen samtidig klager mot ledere i Arbeiderpartiet og LO, Oskar Torp og Olav Hindahl, som begge hadde gått i bresjen for protestskriv til den tyske legasjonen i Oslo mot dommer i det tyske rettsvesenet. I motsetning til tidligere tilfeller var Halvdan Koht ikke villig til å ta den tyske kritikken av sin egen partileder og LO-leder videre:

Jeg sa at jeg visste intet middel til å hindre den slags meningsuttalelser, som forekom utover hele verden, og at jeg ikke akttet å påtale dem. Da sendemannen spurte om ikke den norske regjering, dersom den mottok lignende protester fra det nasjonalsosialistiske parti i Tyskland, vilde sie at «det vedkommer ikke dere», svarte jeg at det vilde vi kanskje tenke, men ikke sie.²²⁰

Utenriksdepartementet var også involvert i forebyggende tiltak for å hindre tilløp til demonstrasjoner eller uro mot tyske institusjoner. 4. november 1936 ble Utenriksdepartementet kontaktet av den tyske chargé d'affaires, baron von Behr, som i streng fortrolighet informerte norske myndigheter om at den tyske kommunisten André var blitt henrettet samme dag i Hamburg, og at han forventet forsøk på demonstrasjoner mot den tyske legasjonen og konsulater rundt om i landet når nyheten om henrettelsen ble kjent. Han regnet med at dette ville skje dagen etter. Utenriksdepartementet ga den fortrolige meldingen videre til Justisdepartementet, som ga politiet videre instruksjer.²²¹

Den saken som fikk størst oppmerksomhet og som skapte mest diplomatiske forviklinger mellom Norge og Tyskland i årene 1936 til 1939, var Den norske Nobelkomiteens beslutning om å tildele den radikale tyske pasifisten Carl von Ossietzky fredsprisen i november 1936.²²² Selv om de tyske myndighetene erkjente at den norske regjeringen ikke var ansvarlig for selve tildelingen, skapte tildelingen raseri i Berlin. 26. november i 1936 ble utenriksministeren oppsøkt av den tyske sendemannen, som avleverte en muntlig *démarche* – en forholdsvis moderat diplomatisk protest. Berlin oppfattet tildelingen som en bevisst krenking (*bewusste Beleidigung*) når en stortingsvalgt komité belønnet en *notorisk landssviker*, og den tyske regjeringen ga klar melding om at saken ville få de nødvendige konsekvenser. Koht understreket på sin side at verken den norske regjeringen eller Stortinget hadde noe ansvar for hvilke beslutninger som Nobelkomiteen fattet. Den var helt uavhengig av den norske statsmakten. Den tyske sendemannen overleverte ikke protesten skriftlig – den ble imidlertid offentliggjort i form av en pressemelding fra Berlin samme dag, og den ble kjent for den norske pressen gjennom NTB. I pressemeldingen sto det:

Fra Berlin telegraferes til NTB gjennom *Tysk Telegrambyrå* at riksutenriksminister von Neurath telegrafisk har gitt den tyske sendemann i Oslo i oppdrag å gi uttrykk for riksregjeringens største overraskelse over den beslutning som er truffet av det norske stortings Nobelkomité med hensyn til fredsprisutdelingen.

Selv om den norske regjering som sådan ikke er direkte delaktig i denne beslutning, heter det i en meddelelse som er sendt ut i saken, dreier det seg på den annen side om et vedtak som er truffet av den norske folkerepresentasjon, et vedtak som betegner en bevisst og krenkende utfordring mot Tyskland.

Den tyske sendemann har likeledes fått i oppdrag å meddele at riksregjeringen må forbeholde seg å trekke alle konsekvenser av denne episoden.

Utenriksminister Halvdan Koht gjorde i et eget notat rede for samtalen med den tyske sendemannen dr. Sahm – samt den tyske pressemeldingen. Notatet gikk ut som utenriksmelding til samtlige norske utenriksstasjoner. Notatet var stemplet fortrolig.²²³ Selv om det ble en diplomatisk reaksjon – som blant annet innebar at ingen tyske borgere lenger kunne motta nobelpriser, og at norske diplomater ble frosset ut av det gode selskap i Berlin, fikk saken egentlig mindre å si for forholdet mellom Norge og Tyskland enn man kanskje kunne forvente.²²⁴

Konklusjon

Denne studien dokumenterer rollen Utenriksdepartementet og dets pressekontor spilte i en flernivå-sensurprosess gjennom hele mellomkrigstiden, både som forsvarere av norsk nøytralitet i den internasjonale sfæren og som utøvere av ulike former for politisk sensur i over et kvart århundre. Den politiske sensuren i Norge mellom 1914 og 1940 ble gjennomført på mange områder, på mange nivåer og ved hjelp av ulike virkemidler. Utgangspunktet for arbeidet var å sørge for at Norges framsto som nøytralt i stormaktskonfliktene i Europa, spesielt overfor Tyskland. I alle disse prosessene spilte Utenriksdepartementet og pressekontoret en sentral rolle.

Ettersom den internasjonale situasjonen ble mer anstrengt utover 1930-årene, ble også de tyske klagene flere, og de omfattet ytringer på et stadig bredere område av kulturlivet. De tyske protestene handlet om det som ble definert som antityske tendenser som satte Tyskland i et dårlig lys, det som framstilte tyske grusomheter under den første verdenskrig, eller som latterliggjorde eller krenket tyske ledere. Det framstår som en naturlig forklaring at norske myndigheter ikke ønsket å utfordre tyske interesser verken under den første verdenskrig eller mot slutten av 1930-årene, da krigen var brutt ut i Europa. Men norske myndigheter grep også inn overfor ytringer i perioder av mellomkrigstiden da det ikke forelå noen internasjonale kriser som kunne true norsk sikkerhet.

Filmen var en spesielt viktig propagandaarena i denne perioden, og her var den politiske sensuren mest inngripende. Det var ingen fri film i Norge. En ting var at filmen var underlagt den sensuren som fulgte av filmloven, men det ble tatt i bruk en rekke skjulte metoder for å forhindre distribusjon og offentlig visning av filmer som utenlandske makter protesterte mot, eller som norske myndigheter trodde ville skade landets utenrikspolitiske interesser. Utenriksdepartementets innblanding i filmsensuren frem til den andre verdenskrig viste at de i en rekke tilfeller opererte uten lovhjemler og i direkte strid med den norske filmloven av 1913 og 1921, og innblandingene foregikk med kunnskap, samtykke og til og med deltakelse fra medlemmer av regjeringen. Det fantes ikke noe lovgrunnlag for å klippe eller forby filmer av hensyn til fremmede makter, men det ble gjort systematisk helt fra første verdenskrig. Praksisen foregikk heller ikke bare i krisetider – som under den første verdenskrig og etter utbruddet av den andre verdenskrig i Europa – men foregikk også i rolige perioder gjennom 1920-årene. Rollen til departementets pressekontor var først uformell og tilfeldig, men fra 1929 ble den formalisert og rutinemessig. Representanter fra pressekontoret deltok som rådgivere i sensurarbeidet i Filmkontrollen, og de forhandlet direkte med aktører i filmbransjen for å endre eller blokkere filmer når den offisielle prosedyren ikke strakk til. Sensurpraksisen som sørget for at filmer ble forbudt eller klippet uten lovhjemler, var per definisjon ulovlig, men den foregikk med kunnskap, samtykke og til og med deltakelse fra det høyeste embetsverket, helt opp til den politiske ledelsen på ministernivå. I september 1939 forsøkte regjeringen å endre sensurloven for å innrette loven i henhold til hvordan den var blitt praktisert siden første verdenskrig.

I nasjonale krisetider sto mediene lojalt opp for norske interesser. Arbeidet til pressekontoret underbygget den sterke lojaliteten pressen viste norske myndigheter før den andre verdenskrig. Redaktørene og presseforeningene var tett knyttet til det politiske systemet i denne perioden, men for regjeringen var det viktig å vise både nærhet og avstand til pressen. Avstand nok til at pressen kunne utøve ytringsfrihet – men nær nok til at regjeringen kunne formidle informasjon til mediene på en trygg måte for å ta vare på Norges sikkerhet og selvstendighet. Denne studien viser at Utenriksdepartementet og pressekontoret ikke grep inn for å sensurere pressen eller NRK, i alle fall ikke direkte. På de områdene utenriksministeren ønsket å formidle noe til redaktører eller redaksjoner, gikk det enten via pressekontorets ledelse eller gjennom egne innkalte møter mellom utenriksminister Halvdan Koht og pressen. På den

typen møter fikk pressen fortrolig bakgrunnsinformasjon om den utenrikspolitiske situasjonen som de ikke kunne sitere – og med oppfordringer om å være forsiktige med omtalen av utenlandske forhold og spesielt hvordan de skrev om utenlandske statsoverhoder. Det ga i praksis pressen signaler om hvor grensene gikk for hvordan man burde skrive om Tyskland og Hitler. Dette gjaldt imidlertid ikke i samme grad for film, teater, kunst og andre kulturuttrykk. For disse institusjonene måtte ytringsfriheten vike for press fra Tyskland og deres utsendinger. Til tross for at norsk presse var langt mer tilbakeholden i kritikken av det nye naziregimet i Tyskland enn dansk og spesielt svensk presse, skapte norske presseoppslag sterke tyske reaksjoner. De tyske diplomatene så spesielt ut til å være opptatt av *Arbeiderbladet*, i og med avisens nære relasjoner til Arbeiderpartiet, som overtok regjeringsmakten i mars 1935. Men det var også reaksjoner på artikler i *Dagbladet*, *Morgenbladet* og *Tidens Tegn*. Pressekontoret holdt redaksjonene i avisene orientert om klagene og kontaktene med de tyske diplomatene, og de tok initiativ til direkte møter mellom tyske representanter og representanter for pressen. Men pressekontoret hadde en mer prinsipiell holdning til pressesensur enn til annen sensur. Begge medarbeiderne i pressekontoret, Jacob Vidnes og Arne Giverholt, hadde bakgrunn som journalister i hovedstadspressen, og de balanserte mellom å være et sensur- og serviceorgan for Utenriksdepartementet og forsvarere av den frie pressen.

Overfor den tyske legasjonen pekte Utenriksdepartementet og pressekontoret på den norske trykkefriheten og på at ingen av de artiklene som de tyske diplomatene klaget på, ble rammet av straffeloven. Den direkte og indirekte kontakten og samtalene førte som regel fram, men ikke alltid. Metoden må kunne betegnes som en politisk sensur med silkehånd, men hadde likevel den funksjonen at den førte til selvsensur og forsiktighet. Pressen registrerte at den formen for kontakt som foregikk, men innledningsvis uten å problematisere den, protestere eller definere det som sensur.

Pressekontoret spilte også en sentral rolle i gjennomføringen av politisk sensur i andre deler av norske kulturliv som omfattet kunst, teater og revy. Det tyske presset for å endre innholdet i teater- og revyoppsetninger gjorde seg gjeldende både før og etter at nazistene kom til makten, men det ble sterkere fra midten av 1930-årene. Også på dette området foregikk pressekontorets inngripen i det skjulte, gjennom uformelle kontakter med teatersjefene og indirekte ved hjelp av polititjenestemenn. Politiet tok på Utenriksdepartementets initiativ kontakt med teatrene, med anmodning om å endre innholdet i oppsetningene. Myndighetene utredet også muligheter for å gripe inn juridisk mot uttrykk som krenket et annet lands statsledere, slik straffeloven ga rom for.

Etter press fra den tyske legasjonen i Oslo bidro pressekontorets leder Jacob Vidnes til å få fjernet bildet av *Miss Calvells henrettelse* fra kunstgalleriet Blomquist i 1927. Først i forbindelse med at Signe Sivertsens bilde *Tysk kultur anno 1938* ble fjernet fra Vestlandsutstillingen i Bergen i 1939, begynte pressen å skrive om tysk sensur av norsk kunst. Også i dette tilfellet spilte pressekontoret en sentral rolle i det som foregikk bak scenen. Bildet ble fjernet på oppdrag fra utenriksminister Halvdan Koht og ved hjelp av tidligere statsminister Johan Ludwig Mowinckels kontaktnett i Bergen. Når pressen konfronterte utenriksministeren med pressekontorets rolle i saken, gjorde han forsøk på å dekke den til, og han ville ikke innrømme at de hadde presset på for å få fjernet bildet.

Noter

- 1 Buvarp 2015
- 2 Brandal, Teige and Brazier 2010; Nævestad 2013, 375–380
- 3 Riste 1965
- 4 Dahlen 2017
- 5 Dahlen og Werenskjold 2022, 27–47
- 6 Dahl og Bastiansen 2000, 9
- 7 Simonsen 2010, 323–347; Ottosen 2010, 347–357
- 8 Geis 1954, 290–301
- 9 Jacobsen 1994, 129–137
- 10 Svensson 1976
- 11 Thulstrup 1962
- 12 Sørensen 2014, 85–95
- 13 Sørensen 2014, 14–16; 35–112
- 14 Sedergren 1999, se engelsk sammenfatning: <https://elektra.helsinki.fi/summa.pdf> – sist besøkt 4. mars 2019.
- 15 Svensson 1976, 43
- 16 Werenskjold 2019
- 17 Dahl, Werenskjold og Hagtvatn 2019, 210–56
- 18 Sørensen 1993, 83–84; Huntford and Christensen 2010, 400; Vogt 2011, 240; Koht 1947, 306; Ottosen 2010, 320–21
- 19 Hestmark 1999, 994; Knutsen, Neumann and Leira 2016, 122
- 20 Dahlen 2017
- 21 Ibid.
- 22 Saxe 1935, 84
- 23 Ibid.
- 24 Saxe 1935, 87
- 25 Saxe 1935, 84
- 26 Saxe 1935, 94
- 27 Stortingsproporsjon nr. 140, 1919, 41; Ottosen 1996: 47
- 28 Stortingsproposisjon nr. 140, 1919, 1
- 29 Saxe 1935, 119
- 30 https://nbl.snl.no/Jacob_Vidnes. Vidnes døde i London i 1940.
- 31 Nævestad 2013, se også Keilhau 1927; Riste 1965; Welch 2014, og om tysk utenlandspropaganda hos Koszyk 1968
- 32 Jowett and O'Donnell 2019, 99–104
- 33 Nymo 2003, 23
- 34 Jacobsen 1994, 137
- 35 Nymo 2003, 28
- 36 Werenskjold 2019, 371
- 37 Jens Bull, Utenriksdepartementet. PM om den tyske chargé d'affaires prins von Wieds klage på filmen Under nedgangens tegn som antitysk og samtaler med filmcensur Halgjem og Enevald Borch i Justisdepartementet. Datert 8. august 1917. Jnr. 26269 U.D./1917. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17. Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917–, boks 5781.
- 38 Verdens Gang, 9. august 1917; Norges Handels og Sjøfartstidende, 9. august 1917; Tidens Tegn, 10. august 1917; Verdens Gang, 10. august 1917
- 39 Nævestad 2013, 11
- 40 Jens Bull, Utenriksdepartementet. PM samtaler med den tyske charge d'affaires prins von Wied. Datert 9. august 1917. Jnr. 26270 U.D./1917. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: Gruppe P2. Avdeling L, sak 14/17. Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917–, boks 5.
- 41 Arne Halgjem, Statens Filmkontroll. Til Utenriksdepartementet. Brev om klipping i filmen Under nedgangens teg. Datert 11. august 1917. Jnr. 26274 U.D./1917. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17. Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917–. boks 5781.

- 42 Jens Bull, Utenriksdepartementet. Notat om samtaler med legasjonssekretær baron von Vietinghoff og tysk klage mot filmen *Civilisation*. Datert 24. september 1917. Jnr. 30581 U.D./1917. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 43 Ibid.
- 44 Jens Bull, Utenriksdepartementet. Filmen *Civilisation*. Notat om samtaler med legasjonssekretær baron von Vietinghoff. Datert 1. oktober 1917. Jnr. 30852/30857 U.D./1917. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 45 Oversendelsesbrev fra Justisdepartementet til Utenriksdepartementet. Fernanda Nissen, Statens Filmkontroll. Gjenpart av skrivelse fra Fernanda Nissen til Justisdepartementet Kjæmpesoldaten *Macistes*. Datert 30. april 1918. Jnr. 10893/108930 U.D./1918. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 46 L.D. Utenriksdepartementet. Oversendelsesbrev til Justisdepartementet med kopi av den tyske henvendelsen og ønsket om forbud mot filmen *Les mères françaises*. Datert 22. juni 1918. Jnr. 16119 U.D./1918. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917, boks 5781.
- 47 Deutsche Gesandtschaft, Kristiania. Herr Minister. Brev fra den tyske sendemannen til utenriksminister Nils Claus Ihlen. Datert 20. mars 1919. Jnr. 09863 U.D./1919. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781. Tekst oversatt fra tysk av forfatterne.
- 48 Ibid.
- 49 Statens Filmkontroll. Gjenpart av skrivelse av 1. april 1919 fra Statens Filmkontroll til Justisdepartementet. Datert 01.04.1919. Jnr. 11840 U.D./1919. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 50 Justisdepartementet. Statens Filmkontroll. Datert 05.04.1919. Jnr. 926-1919 A. J.P.D./11840 U.D./1919. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 51 Werenskjold 2019, 373
- 52 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om tysk protest mot filmen *De 4 ryttere*. Datert 13.10.1926. Jnr. 27620 U.D./1926. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 53 Svensson 1976, 36-37
- 54 Geis 1954, 294; Oslo-Kinematografer 1951, 71; Higrav 2016, 38-39
- 55 M., J.L. og F., W. Memo fra Utenriksdepartementet til Justisdepartementet, datert 14. mai 1929. RA, Oslo: Utenriksdepartementets arkiv, RA/S-2259/Dw/L7388/0001, H62-C-05/29, boks 7388.
- 56 Lund, Per, og Platou, Carl. Brev fra Justisdepartementet til Utenriksdepartementet, datert 6. juli 1929. Jnr. 703029A. RA, Oslo: Utenriksdepartementets arkiv, RA/S-2259/Dw/L7388/0001, H62-C-05/29, boks 7388; Werenskjold 2019
- 57 Svensson 1976, 35
- 58 Vidnes, Jacob. Memo datert 24. september 1930. J.nr. 14982 U.D. RA, Oslo: Utenriksdepartementets arkiv: RA/S-2259/Dw/L7388/0001, H62-C-05/29, boks 7388.
- 59 Werenskjold 2019, 371-375
- 60 Werenskjold 2019, 371
- 61 Lesch 2005, 81-82
- 62 Werenskjold 2019, 369
- 63 Dagbladet, 15. juli 1939, s. 4
- 64 Dagbladet, 28. juli 1939, s. 1
- 65 Werenskjold 2019, 379-383
- 66 C.P. R. utkast til fortrolig notat til Justisdepartementet. Tysk protest mot framsyning av fransk spionasjefilm i Norge. Datert 6. mai 1939. Besluttet ikke benyttet - signert O.T. Utenriksdepartementets arkiv: RA/S-2259/Dya/L9164, stykke 8736-9173, 47. D. Bind II, Norges forhold til fremmede land i sin alminnelighet, sak 113 Norge - Det tyske rike (politikk), boks 9164.
- 67 Jens Bull/D.P. Konsept til PM. Filmen *Forrådt*. Datert 6. mai 1939. Utenriksdepartementets arkiv: RA/S-2259/Dya/L9164, stykke 8736-9173, 47. D. Bind II, Norges forhold til fremmede land i sin alminnelighet, sak 113 Norge - Det tyske rike (politikk). Jnr. 9024 og 9152, boks 9164.
- 68 Ibid. Håndskrevet tillegg til teksten, signert Jens Bull, 9. mai 1939
- 69 Higrav 2016, 47

- 70 Higrapp 2016, 45–51
- 71 Werenskjöld 2019, 365–389; Evensmo 1992, 215–216
- 72 Morgenbladet, 15. desember 1931
- 73 Einar Moseng, Morgenbladets artikkel Frankrike–Tyskland. Brev fra det norske generalkonsulatet i Hamburg til Utenriksdepartementets pressekontor. Datert 15. desember 1931. Jnr. 11094 U.D./1931. 17. Dec. 1931. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 74 Dagbladet, 16. juli 1932, s. 3–4
- 75 Ernst Freiherr von Weizsäcker (1882–1951), tysk marineoffiser og diplomat, tysk sendemann til Norge fra 21. juni 1931–19. august 1933. Se Isphording, Keiper und Kröger 2014, 224–225.
- 76 Utenriksminister Birger Braadland. Referat fra samtale mellom utenriksministeren og den tyske sendemannen i Norge 23. juli om tyske protester mot Dagbladets dekning av tysk politikk. Datert 25. juli 1932. Jnr. 11236 U.D./1932, 25. juli 1932. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 77 Diktet referat av samtaler mellom utenriksminister Birger Braadland og den tyske ministeren i Norge, baron Weizsäcker. Datert 15. februar 1932. Jnr. 2086 U.D./1932 og 12. april 1933. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 78 Otto Johansson, Pressbyrån Kungliga Utrikes Departement. Konfidensielt brev til redaktør J. Vidnes, Utenriksdepartementet i Oslo, spørsmål om opplysninger om utenrikskorrespondent Ragnar Vold. Datert Stockholm 26. april 1933. Jnr. 06191 U.D./5761 1933. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 79 Utenriksdepartementets pressekontor. Den norsk presse om Tyskland. PM til statsminister Johan Ludwig Mowinkel, Datert 2. mai 1933.
- 80 Chargé d' affaires Jens Bull, Den norske legasjonen i Berlin. Fortrolig notat om tyske myndigheter og norsk presse. Dagbladets omtale av tyske forhold. Datert 11. september 1933. Jnr. 12867 U.D./1933 12716, 13. Sep. 1933. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 81 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet/L.S. Brev fra Utenriksdepartementet til redaktør Skavlan i Dagbladet og de tyske reaksjonene på Dagbladets tysklansartikler. Datert 26. september 1933. Brevet gradert strengt fortrolig. Jnr. 13533 U.D./1933 13217. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 82 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om tysk protest mot oppslag i avisen Fronten om norsk boikottaksjon mot tyske produkter. Datert 20. september 1933. Jnr. 11915 U.D./1933. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 83 Fronten, organ for politisk nyorientering, 15. september 1933, s. 1
- 84 Blix, Ragnvald (1882–1958)
- 85 Henvisning til brev fra Utenriksdepartementet til Justis- og politidepartementet med spørsmål om juridisk betenkning av fornærmelser mot det tyske statsoverhodet. Datert 21. juli 1934. Jnr. 9664 U.D./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 86 Ekspedisjonssjef Carl Platou, Justis- og politidepartementet. Fornærmelse mot det tyske statsoverhodet. Juridisk betenkning fra Riksadvokaten. Datert 2. august 1934. Jnr. 10472 U.D./1934/9823. 4. august 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 87 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om tysk klage i Utenriksdepartementet over karikaturtegning i Dagbladet. Datert 14. august 1934. Jnr. 10883 U.D./1934, 14. august 1934, 10472. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 88 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Fornærmelse mot det tyske statsoverhodet. Skriv fra Utenriksdepartementet til Justis- og politidepartementet. Datert 16. august 1934. Jnr. 10883 U.D./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 89 Riksadvokatens uttalelse, 28. august 1934
- 90 Justisminister Arne Sunde/ ekspedisjonssjef Jørgen Scheel, Justis- og politidepartementet. Fornærmelse av det tyske statsoverhodet. Skriv fra Justis- og politidepartementet til Utenriksdepartementet. datert 4. september 1934. Jnr. 11944 U.D./1934, 11470. Se også PM Utenriksdepartementet 7. september 1934. Jnr. 11944 U.D./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 91 PM fra Utenriksdepartementet til den tyske sendemannen om klage på Dagbladets karikaturtegninger, 16. oktober 1934.

- 92 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om den tyske sendemannen Rohland og opplysninger i Tidens Tegn (TT). Datert 11. september 1934. Jnr. 12210 U.D./1934, 11944. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 93 H. Rohland, tysk sendemann i Oslo. Takkebrev fra den tyske minister H. Rohland til utenriksråd August Esmarch. Datert 15. september 1934. Jnr. 12442 U.D./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 94 Morgenbladet, 13. november 1934, s. 7
- 95 Berliner-Börsen-Zeitung, 20. november 1934
- 96 Legasjonsråd Arne Scheel, Den norske legasjonen i Berlin. Tyskfiendtlig artikkel av cand.jur. Hambro i Morgenbladet for 13. november 1934. Fortrolig notat til Utenriksdepartementet i Oslo. Datert 22. november 1934. Jnr. 1772 U.D./1934. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 97 Dagbladet, 17. januar 1935, s. 5
- 98 Legasjonssekretær Ulrich Stang, Den norske legasjonen i Berlin. Fortrolig notat til Utenriksdepartementet i Oslo om samtale med Regierungsrat Bogs om Axel Kiellands artikler i Dagbladet. Datert 19. januar 1935. Jnr. 92VI U.D./1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 99 Norsk sendemann, Arne Scheel, Den norske legasjonen i Berlin. Notat til Utenriksdepartementet. Datert 13. februar 1935. Jnr. 02419 U.D./1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387. Det tyske utenriksministeriets offentliggjøring av det tyske forbudet mot Dagbladet, se Ukjent forfatter. Bekanntmachung. Reichsanzeiger nr. 36, 12.02.1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 100 Tidens Tegn ble forbudt i Tyskland 3. mai 1938, se Ukjent forfatter. Betr. Bekanntmachung. Verbot einer ausländischen Druchshrift. Reichs-Anzeiger (Berlin), nr. 107, 10/V, 1938. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 101 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Aufzeichnung. Notat om den tyske legasjonens klager over norsk presses dekning av Tyskland med oversikt over spesifikke avisartikler. Datert 10. januar 1935. Jnr. 01267 U.D./1935, 15572/34. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 102 Tidens Tegn, 7. november 1934, s. 1; Tidens Tegn, 8. november 1934, s. 1; Aftenpostens aftenutgave (NTB-melding), 21. november 1934, s. 1; Dagbladet, 19. november 1934, s. 1-2; Dagbladet, 22. november 1934, s. 3; Morgenbladet, 13. november 1934, s. 7; Aftenposten, 6. desember 1934, s. 6
- 103 Koht 1957, 65
- 104 Utenriksråd August Esmarch/pressekretær Arne Giverholt, Utenriksdepartementet. Fortrolig notat fra pressekontoret i Utenriksdepartementet til den norske legasjonen i Berlin om møte med den tyske sendemannen i Oslo om den tyske regjeringen og den norske presse. Datert 22. februar 1935. Jnr. 2420/1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 105 Norsk sendemann Arne Scheel, Den norske legasjonen i Berlin. Notat Arbeiderbladet forbudt i Tyskland. Datert 16. januar 1934. 716/34 U.D./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 106 Lavik 1989, 757-765
- 107 Departementsråd August Estmarch, Utenriksdepartementet. Notat om klage fra den tyske sendemannen i Oslo om overlege Johan Scharffenbergs artikler i Arbeiderbladet. Datert 27. april 1934. Jnr. 05620 U.D. 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 108 Utenriksråd August Esmarch/ H.R., Utenriksdepartementet. Notat om tysk protest i Utenriksdepartementet mot karikaturtegnning av Hitler i Arbeiderbladet. Datert 6. april 1935. Jnr. 05120 U.D./1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 109 H.C.B., Utenriksdepartementet. Internt notat om den tyske chargé d'affairs klage på Arbeiderbladet i Utenriksdepartementet. Datert 9. april 1935. Jnr. 5120/1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.

- 110 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Kjære Poulsen. Brev til kontorschef A.J. Poulsen, det danske Udenriksministeriets Pressebureau. Dateret 18. juni 1935. Jnr. 86684. U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, boks 7388.
- 111 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM den tyske presseattachéen Karl Behrens sies op. Herr Bogs fra propagandaministeriet i Berlin midlertidig til Oslo. Dateret 23. januar 1935. Jnr. 01390 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, boks 7388.
- 112 Bundesarchiv. NS 5-VI Deutsche Arbeitsfront.- Zentralbüro, Arbeitswissenschaftliches Institut NS 5 VI Deutsche Arbeitsfront/ Zentralbüro, Arbeitswissenschaftliches Institut 11 Geschichte, Volks- und Rassenkunde Archivsignatur : NS 5-VI/17538 Titel: Geschichte. Volks- und «Rassenkunde». «Führertum.» Persönlichkeiten des öffentlichen Lebens. – Allgemeines. – Personen A – Z.; R 9361-III Sammlung Berlin Document Center (BDC): Personenbezogene Unterlagen der SS und SA R 9361 III Sammlung Berlin Document Center (BDC): Personenbezogene Unterlagen der SS und SA 4 SS-Führerpersonalakten (SSO) 4.2 Namen, Buchstabe B. Archivsignatur: R 9361-III/518056 Titel: Bogs, Alexander
- 113 Keipert, Grupp, Keiper mfl. 2000, 207-208
- 114 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM om forslag fra Ellef Ringnes om å invitere hr. Bogs fra det tyske utenriksdepartementets presseavdeling til Norge. Stemplet konfidensielt. Dateret 5. oktober 1934. Jnr. 13620 U.D./1934. U.D.; RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, boks 7388.
- 115 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om forslaget om å invitere hr. Bogs til Norge. Stemplet fortrolig. Dateret 6. oktober 1934. Jnr. 13620 U.D./1934. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, boks 7388.
- 116 Norsk sendemann, Arne Scheel, Den norske legasjonen i Berlin. Regeringsrat Bogs midl. Ansatt presseattaché tyske leg. Oslo. Dateret 19. februar 1935. Jnr. 02753 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, boks 7388.
- 117 Pressesekretær Arne Giverholt, Utenriksdepartementets pressekontor. PM om den nye tyske presseattachéen Bogs. Dateret 11. april 1935. Jnr. 05491 U.D./1935, 5120, 13. april 1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 118 Dagbladet, 11. april 1935, s. 1
- 119 Pressesekretær Arne Giverholt, Utenriksdepartementets pressekontor. Notat fra møte i Utenriksdepartementet med den tyske chargé d'affaires, baron von Behr, som protesterte på omtalen av Herman Görings bryllup i Dagbladet. Dateret 13. april 1935. Jnr. 05533 U.D./1935, 15. april 1935, 5491. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 120 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om tysk klage på karikaturtegning i Arbeiderbladet. Dateret 18. mai 1935. Jnr. 07303 U.D./20. mai 1935, 7226. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 121 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat fra tysk klage i Utenriksdepartementet over karikaturtegning av Hitler i butikken Auto-Pose. Dateret 18. mai 1935. Jnr. 07304 U.D./1935, 20. mai, 7303. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 122 Koht 1957, 54
- 123 Professor Frede Castberg. Juridisk vurdering av Hitler-karikaturen. Dateret 20. mai 1935. Jnr. 08371 U.D./1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 124 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat om møte med den tyske sendemannen og protest mot en artikkel om Hitler i Arbeiderbladet 20. mai 1935. Dateret 22. mai 1935. Jnr. 07514. U.D./1935. 23. mai 1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 125 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Presseattaché Bogs. Notat om den tyske presseattachéen Bogs. Dateret 7. juni 1935. Jnr. 08371 U.D./1935, 11. Juni 1935, 7304. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387. Notatet finnes også i Bogs mappe i boks 7388.
- 126 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM. Hr. Bogs og pressen. Jnr. 8728 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet, stykke 7339-8043, boks 7388.

- 127 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM. Herr Bogs. Internt notat i Utenriksdepartementets Bogsmappe. Datert 1. august 1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet, stykke 7339-8043, boks 7388.
- 128 Direktør Per Wendelbo, NTB. Brev fra Norsk telegrambyrå til Utenriksdepartementet. Rapport om presseattaché Alexander Bogs oppførsel. Datert 24. september 1935. Jnr. 14170 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 129 Utenriksredaktør Jens Schive, NTB. Herr direktør Wendelbo. Rapport om den tyske presseattachéen Alexander Bogs. Vedlagt oversendelsesbrev fra NTB til Utenriksdepartementet. Datert 21. september 1935. Jnr. 14170 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 130 Direktør Per Wendelbo, NTB. Herr regjeringsråd Bogs. Brev til den tyske presseattachéen med en serie anklager om dårlig oppførsel. Vedlegg til oversendelsesbrev til Utenriksdepartementet. Datert 21. september 1935. Jnr. 14170 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 131 Ibid.
- 132 Ibid.
- 133 Ibid.
- 134 Ibid.
- 135 Ibid.
- 136 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Direktør Wendelbo. Notat om møte i Utenriksdepartementet med direktør Per Wendelbo, NTB, om presseattaché Alexander Bogs. Datert 7. september 1935. Jnr. 14170 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 137 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Hr. Bogs. Notat om kontakt med dagbladredaktør Gunnar Larsen om presseattaché Alexander Bogs og dementier. Datert 10. september 1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 138 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Lunsj for Bogs. Notat lunsj-møte med Alexander Bogs, Ole Colbjørnsen, og John Oscar Egeland på Grand Hotel. Datert 12. september 1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 139 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Journalist Steinar Steinsvik. Privat rapport om uttalelser om norsk presse fra Alexander Bogs. Datert 27. september 1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 140 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Kjære Poulsen. Brev til kontorschef A. J. Poulsen, det danske Udenriksministeriets Pressebureau. Datert 18. juni 1935. Jnr. 8684. U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5b/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Mappe: Pressechef Bogs, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7388.
- 141 Dagens Nyheter, 21. desember 1935
- 142 Börsen-Zeitung nr. 278, 17. juni 1935, 1; se også Smaalenenes Social-Demokrat, 18. juni 1935, s. 1.
- 143 Chargé d'affaires Ulrich Stang, Den norske legasjonen i Berlin. Notat til Utenriksdepartementet om tyske reaksjoner på artikkel i Arbeiderbladet. Datert 18. juni 1935. Jnr. 08927 U.D./1935, 23. juni 1935, 8728. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 144 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om klage fra den tyske sendemannen i Utenriksdepartementet mot en artikkel i avisen Anti-Nazisten. Datert 26. juli 1935. Jnr. 11061 U.D./1935, 11060, 26. juli 1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 145 Arne Paasche Aasen. Hakekors-jul. Arbeiderbladet 24. desember 1935, 3. Se utklipp i Utenriksdepartementets arkiv, Jnr. 00023 U.D./1936. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.

- 146 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat om den tyske sendemannen dr. Sahms protester i Utenriksdepartementet mot doktor Scharffenbergs artikler i Arbeiderbladet. Datert 25. juni 1936. Jnr. 09179 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, Bind III 1935.28.08-1936 24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 147 Flygebladet som ble funnet i de tyske avisene, hadde tittelen: Reisen Sie mit offenen Augen durch Norwegen? Flygebladet ble overlevert pressekontoret i Utenriksdepartementet av den tyske presseattachéen H. von Neuhaus 11. august 1936.
- 148 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM. En henvendelse fra den tyske presseattaché i Oslo, H. von Neuhaus, i Utenriksdepartementet. Datert 11. august 1936. Jnr. 12221 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936 24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 149 Sundet 1977
- 150 Arbeiderbladet, 3. august 1936
- 151 St.r. Trygve Lie/SK. Notat om den tyske sendemannens formelle protest på vegne av den tyske regjering i Utenriksdepartementet. Datert 22. august 1936. Jnr. 13426 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936 24.12. Utenriksdepartementet Stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 152 Utenriksråd Ludvig Aubert/ bureauchef O. Tostrup. Artikkel i Arbeiderbladet. Oversendelsesbrev fra fungerende utenriksminister Trygve Lie til Riksadvokaten for juridisk vurdering av avisartikkel. Datert 3. september 1936. Jnr. 5013/1936-13635 U.D./1936. Se også utenriksråd Ludvig Aubert / bureauchef O. Tostrup, (på vegne av fungerende utenriksminister Trygve Lie). Brevkonsept oversendelse av Scharffenbergs artikler til riksadvokaten. Datert 27. august 1936. Jnr. 13426 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936 24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 153 Utenriksråd August Esmarch. Notat om samtaler med den tyske sendemannen H. Rohland om oversendelsesbrevet til Riksadvokaten i Scharffenbergsaken. Datert 11. september 1934. Jnr. 12210 U.D. 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 154 Riksadvokat Haakon Sund, Riksadvokatembetet. Svar fra Riksadvokaten med utredning av straffeskyld i spørsmål om fornærmelser i pressen mot utenlandske statsledere. Datert 7. september 1936. Jnr. 13635/1936-13426 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936 24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 155 Fr. Monsen, Utenriksdepartementet. Brev fra Utenriksdepartementet til den tyske sendemannen Heinrich Sahn. Datert 30. september 1936. Jnr. 13635 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 156 Sundet 1977, 193
- 157 Tidens Tegn, 15. september 1934
- 158 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Notat om tysk protest i Utenriksdepartementet mot radioprogram i NRK. Datert 15. september 1934. Jnr. 12600 U.D./1934, 12442. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 159 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat om tyske protester mot påstått nedleggning av tyskundervisningen i NRK. Datert 15. juli 1935. Jnr. 10524 U.D./1935. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 160 Statsråd Nils Hjelmetveit, Kirke- og undervisningsdepartementet. Tyskundervisningen ved Norsk Rikskringkasting. Notat fra NRK om tyskundervisningen i radio sendt via Kirke- og undervisningsdepartementet. Jnr. 13091 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 161 Utenriksråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Konsept til brev fra Utenriksdepartementet til den tyske sendemannen i Oslo om tyskundervisningen i radio. Datert 6. september 1935. Jnr. 13091U. D./1935 RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 162 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM i Utenriksdepartementet om henvendelse fra den tyske presseattaché i Oslo, von Neuhaus. Datert 11. august 1936. Jnr. 12221 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12. Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.

- 163 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementet. Presseattaché Von Neuhaus. Notat om klage på innslag i skoleradioen. Datert 11. desember 1936. Jnr. 18788 U.D./1936-16922/1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 164 Notat i Utenriksdepartementet, signert bureauchef Berg, datert 29. januar 1935.
- 165 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Notat om Tysk protest i Utenriksdepartementet. Datert 8. desember 1927. Jnr. 28050 U.D./1927. (16303) 10. Dec. 1927. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 166 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. PM om samtale med direktør i Blomquist, Datert 9. desember 1927. J.NR.. 28050 U.D./1927. RA-Utenriksdepartementets arkiv, Mappe: Gruppe P2. Avdeling L, sak 14/17. Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 167 Arbeiderbladet (NTB), 28. januar 1939, s. 19; Arbeiderbladet (AP), 31. januar 1939, s. 15
- 168 Arbeideren, 30. januar 1939, s. 6
- 169 Redaktør Jacob Vidnes, Utenriksdepartementets pressekontor. Notat om bildet på Den Vestlandske Kunstutstillingen. Datert 1. februar 1939.
- 170 Arbeideren, 2. februar 1939, s. 6; Arbeideren, 3. februar 1939, s. 6; Arbeideren, 4. februar 1939, s. 6
- 171 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat om kunstutstillingen i Bergen. Datert 3. februar 1939. Jnr. 02589/1939 U.D.
- 172 Arbeiderbladet, 4. februar 1939, s. 19
- 173 W.Foss. Utenriksdepartementet. Notat om klage på teaterstykke på Klingenberg teater, med tilbakemelding fra ekspedisjonssjef Platou i Justisdepartementet. Datert 15. februar 1927. Jnr. 0440 U.D. 2946/26/1927. RA, Oslo Utenriksdepartementets arkiv: mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen, fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 174 Dagbladet, 23. februar 1932, s. 10
- 175 Bureauchef W. Foss. Brev (konsept) fra Utenriksdepartementets pressekontor til Det Norske Teatret, datert 22. februar 1932. Jnr. 03083 U.D./1932 17035. Brevet merket fortrolig. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 176 Den 17de Mai, 23. februar 1932; Arbeiderbladet, 22. februar 1932; Dagbladet 23. februar 1932, s. 10; Morgenbladet, 23. februar 1932; Aftenposten, 24. februar 1932
- 177 Der Deutsche Gesandte, H. Rohland. Deutche Gesandtschafte Oslo. Herr Staatsminister. Jnr. 12958 U.D./1934, J.P.D. J.nr.. 04995 P./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 178 Ekspedisjonssjef Jørgen Scheel, bureauchef Edvard Lassen, Justis- og politi-departementet. Oversendelsesbrev med rapport fra politimesteren i Oslo vedrørende Scala-saken. Datert 13. september 1934. Jnr. 12958 U.D./1934, 12846. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 179 Chefen for Opdagelsespolitiet Reidar Sveen, Oslo politikammer. Herr politimester. Oversendelsesbrev. Datert 13. september 1934. Jnr. 12958 U.D./1934, J.P.D. Jnr. 04995/1934. Se også rapport fra politifullmektig Thrapp. Datert 13. september 1934. Jnr. 12958 U.D./1934, J.P.D. Jnr. 04995 P/1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 180 Teaterdirektør Victor Bernau, Scala Teater. Brev til Oslo politikammer. Signert 15. september 1934. Jnr. 12958 U.D./1934, J.P.D. Jnr. 04995 P./1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 181 Konstituert politimester i Oslo. Følg brev fra Oslo politikammer til Justis- og politi-departementet. Datert 18.09.1934. Jnr. 12958 U.D./1934, 23. september 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 182 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Herr Chargé d' affairs. Brevkonsept på svarbrev til baron von Behr ved den tyske legasjonen på klage på teateroppsetningen ved Scala Teater. Datert 6. oktober 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 183 Departementsråd August Esmarch, Utenriksdepartementet. Notat om teaterstykket Diktatoren på Det Nye Teateret. Signert 27. juni 1934. Jnr. 08854 U.D./1934 2. juli 1934. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind II, boks 7387.
- 184 Kommentar skrevet av redaktør Jacob Vidnes 29. juni 1934

- 185 Nasjonalteaterets produksjonsarkiv: <https://forest.nationaltheatret.no/Productions/Details/d1fd6b21-caf0-4102-903d-da0b87b7b352>
- 186 Tidens Tegn, 14. oktober 1935, s. 2
- 187 Redaktør Jacob Vidnes. Notat fra lederen av pressekontoret i Utenriksdepartementet. Datert 14. oktober 1935. Jnr. 16219 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet. Bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 188 H. C. B. Notat om samtale i Utenriksdepartementet med scenograf ved Nasjonalteateret, Rahe Raheny. Signert 11. oktober 1935. Jnr. 15552 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29 Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 189 Teaterstykket hadde premiere 5. mars 1935. Se Nasjonalteaterets produksjonsarkiv: <https://forest.nationaltheatret.no/Productions/Details/7aed4814-c471-45c4-8a09-94bbe4789fe5>
- 190 H. Rohland, den tyske sendemannen i Oslo. Notat med tyske krav om endringer i teaterstykket Professor Mamlocks utvei på Nasjonalteateret. Signert 24. januar 1935. Jnr. 15941 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 191 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat fra utenriksministerens møte med den tyske sendemannen H. Rohland om teaterstykket Professor Mamlock på Nationalteateret. Signert 23. oktober 1935. Jnr. 15940 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 192 Dagbladet, 12. mars 1935, s. 3
- 193 H.C. B. Notat fra møtet med teatersjef Axel Otto Normann i Utenriksdepartementet om teaterstykket Professor Mamlocks utvei. Signert 25. oktober 1935. Jnr. 15940-15941 U.D./1935. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 194 Koht 1957, 55; Dahl og Bastiansen 2000
- 195 Berliner Börsen-Zeitung 4. oktober 1935; Aftenposten morgenutgave 6. november 1935, 4.
- 196 Se Aldgate og Robertson 2005, 52-54
- 197 Se annonse i Aftenposten morgenutgave 21. januar 1939, 12.
- 198 Morgenbladet, 31. mars 1938; Tidens Tegn, 26. april 1938, s. 3
- 199 Stykket ble utgitt som en del av samlingen Other Plays and not for Children i 1935, se Rice 1935.
- 200 Dagbladet, 19. april 1938, s. 3; Arbeiderbladet, 21. april 1938, s. 5; Tidens Tegn, 26. april 1938, s. 5; Arbeideren, 3. mai 1938, s. 1; Aftenposten, 3. mai 1938, s. 1, 11
- 201 Dagbladet, 23. september 1936, s. 3
- 202 Utenriksråd Ludvig Aubert. Notat om den tyske sendemannens klage på teaterstykket Overlege Globus på Scala teater. Datert 2. oktober 1936. Jnr. 15235 U.D./1936; se også Utenriksråd Ludvig August Esmarch. Kjære Herr Sendemann. Brev fra Utenriksdepartementet til den tyske sendemannen Heinrich Sahn. Datert 5. oktober 1936. Jnr. 15235 U.D/1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 203 Der Deutsche Gesandte in Oslo, Heinrich Sahn. Sehr geehrter Herr Staatssekretär. Takkebrev fra den tyske sendemannen i Oslo til utenriksråd Ludvig Aubert, Utenriksdepartementet. Signert 6. oktober 1936. Jnr. 15421 U.D/1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 204 Dagbladet, 27. april 1938, s. 1, 2
- 205 PM i Utenriksdepartementet om den tyske chargé d'affairs klage på en revy-scene på Chat Noir. Signert Jens Bull. Datert 22. juni 1939. Jnr. 12895 U.D.
- 206 Brochmann 1928
- 207 Middagsavisen, 14. mai 1928, s. 1; Aftenavisen, 13. november 1931, s. 5; Aftenavisen, 14. november 1931, s. 1, 3, 7
- 208 Thuesen 1960, 44
- 209 Dagsposten, 11. mars 1930; Aftenposten, 11. mars 1930; Dagsposten, 19. mars 1930.
- 210 Kölnische Zeitung (Nr. 135a), 9. mars, 1930; Kölnische Zeitung (Nr. 176), 30. mars 1930; Mainzer Anzeiger (Nr. 79), 3. april 1930

- 211 Arne Scheel, norsk sendemann i Berlin. Brev fra den norske legasjonen i Berlin til Utenriksdepartementet om skyteskiver med tyske figurer. Signert 14. mars 1930. Jnr. 03951 U.D./1930 3815, 17. mars 1930. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 212 W.R./R.A. Privat brev fra Bennetts Reisebureau til Herr J. Vidnes, Chef for Utenriksdepartementets Pressebureau. Signert 8. mai 1930. Jnr. 07037 U.D. 4876. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 213 Redaktør Jacob Vidnes. Notat om tysk protest i Utenriksdepartementet. Signert 18. mars 1930. Jnr. 04108 U.D./1930 3951, 20. mars 1930. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781.
- 214 Dagsposten 12. mars 1930; Tidens Tegn 13. mars 1930
- 215 Utenriksdepartementets pressekontor. Pressemelding oversendt til Norsk telegrambyrå. Oslo 26. mars 1930. RA-Utenriksdepartementets arkiv, mappe: gruppe P2, avdeling L, sak 14/17: Filmer mv. i Norge (kontroll) under verdenskrigen. Fremmede land protester 1917-, boks 5781. Pressemeldingen er oversatt fra tysk av forfatterne.
- 216 Bureauchef W. Foss. Referat fra samtale med den tyske sendemannen om bruken av det tyske riksflagget og hakekorsflagget på den tyske legasjonen og konsulater 1. mai. Signert 24. april 1933. Jnr. 05761 U.D./1933 5423. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 217 Baron von Weizsäcker, Deutsche Gesandtschaft, Herr Statsminister. Signert 27. april 1933. Jnr. 6000 U.D./1933 (avskrift). RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 218 Utenriksråd August Estmarch, Utenriksdepartementet. Notat om den tyske formelle protest mot nedrivningen av hakekorsflagget i Melbu. Signert 4. oktober 1933. Jnr. 13863 U.D. 1933 13360. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 219 Ekspedisjonssjef, Carl Platou, Justis- og politidepartementet. Notat oversendt fra Justis- og politidepartementet til Utenriksdepartementet om domfellelser av tiltalte i demonstrasjoner mot hakekorset. Signert 24.11.1933. Jnr. 16383 U.D./1933 25. november 1933, 16115. RA-Utenriksdepartementet, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, boks 7387.
- 220 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat fra møte med den tyske sendemannen i Utenriksdepartementet. Protest mot språkopplæring i NRK og protestskriv mot dommer i det tyske rettsvesenet. Dateret 21. august 1935. Jnr. 12340 U.D./1935, 2208. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 221 WMJ. Den tyske legasjon. Notat om strengt fortrolig informasjon om henrettelsen av kommunisten André fra den tyske chargé d' affaires, baron von Behr. Signert 4. november 1936. Jnr. 16922 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 222 Hestness 1973; Thue 1994
- 223 Utenriksminister Halvdan Koht. Notat. Fredsprisen til Ossietzky. Utenriksmelding nr. 494 for 1936. Signert 26. november 1936. Jnr. 18112 U.D./1936. RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08-1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge-Tyskland, boks 7388.
- 224 Thue 1994, 46

Kilder og arkivmateriale:

Riksarkivet:

Utenriksdepartementets arkiv:

RA/S 2259/DW/L7388/0002, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge-Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind 1 1931.17.12-1934.15.05, bind II 1934.01.06-1935.26.08, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, boks 7387.

RA/S 2259/DW/L7388/0001, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29 Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III 1935.28.08–1936.24.12, Utenriksdepartementet stykke 7339-8043, avisutklipp vedr. politiske forhold Norge–Tyskland, boks 7388.

A, gruppe H62, avdeling C, sak 5/29: Norge–Tyskland, politiske forhold i sin alminnelighet, bind III avisutklipp vedr. politiske forhold Norge–Tyskland.

Bundesarchiv Deutschland

Arkivene etter den tyske legasjon i Kristiania/Oslo og fra propagandamyndighetene i Berlin under 1. verdenskrig finnes i Politisches Archiv i det tyske utenriksdepartement, Auswärtiges Amt, i Berlin. Det finnes også materiale som forvaltes av Bundesarchivs avdeling i Berlin-Lichterfelde. Materialet i Bundesarchiv er i stor grad restaurert og er elektronisk søkbart. Politisches Archivs saker er imidlertid i mindre grad ordnet, og er i hovedsak registrert i papirkatalog. I Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling finnes Victor Mogens' brev.

Aviser:

Aftenposten (1930, 11. mars). Tyskerne vil boikotte Trondhjem.

Aftenposten (1932, 24. februar). *Køpenick-troppen* forbudt å marsjere gjennom gatene i Oslo. Den tyske legasjonen følte sig støtt

Aftenposten (1934, 6. desember). Riksdagsbranden – en bekjennelse fra graven. Den henrettede S.A.-fører Karl Ernst skrev en fullstendig beretning kort før sin død og smuglet den til Sverige, hvor advokat Branting tok vare på den, s. 6

Aftenposten (1938, 3. mai). Skyt Stalin, Skyt Hitler! Beveget aften på Det nye Teater med tilrop fra demonstranter i amfi. Organisert pipekonsert, leven og utkastelser. Beveget premiere, s. 1, 11

Aftenpostens aftenutgave (*NTB*-melding fra *Social Demokraten*, København) (1934, 21. november). Riksvernet ikke til å stole på. Riksvernchefen går av etter konflikt med von Blomberg. Han stolte ikke på Hitlers stormtropper, s. 1

Arbeiderbladet (1932, 22. februar). Ingen *Køpernickeksersis* i Oslos gater! En henvendelse fra den tyske sendemann og et forbud fra politiet. Kaptein Haaland uttaler sig

Arbeiderbladet (1935, 13. mai). Religionskampene i Tyskland. Den nye religion, s. 4

Arbeiderbladet (1935, 2. april). London er tilfreds med Edens resultater. Skal Litvinov personlig underrette Tyskland, Frankrike og Polen om forhandlingenes gang? s. 1

Arbeiderbladet (1936, 3. august). Bøddelånden i Nazi-Tyskland, av doktor Johan Scharffenberg

Arbeiderbladet (1938, 21. april). Hitler-norsk kulturminister, s. 5

Arbeiderbladet (1939, 4. februar). Kraftig Bergens-protest mot nazi-inngrepene. Teaterchef Hans Jacob Nilsen kritiserer Kunstforenings formann, s. 19

Arbeiderbladet (AP) (1939, 31. januar). Nazi-Sensuren har skremt Signe Syvertsen. Hun forlanger tegningen tilbake, enda den er solgt. – Nekter ophengning, s. 15

Arbeiderbladet (NTB) (1939, 28. januar). Tysk censur i dag på Bergens-utstillingen. Etter krav fra konsulatet er en tegning foreløpig fjernet. Fotografering ikke tillatt, s. 19

Arbeideren (1938, 3. mai). «Dommens Dag» på Det Nye Teater. Stormende premiere på Det Nye Teater. Men de nazistiske pipere druknet i bifalls-stormen, s. 1

Arbeideren (1939, 2. februar). Striden om *Tyskland anno 1938*. Kommer Signe Sivertsens bilde ikke opp igjen? s. 6

Arbeideren (1939, 3. februar). Det var ikke bare privatpersonen Mowinckel som sto bak, s. 6

- Arbeideren* (1939, 30. januar). Den tyske konsul sensurerer Vestlandsutstillingen. En tegning fjernet etter press av den tyske konsul, s. 6
- Arbeideren* (1939, 4. februar). Ved Joh. Ludw. Mowinckel, s. 6
- Berliner-Börsen-Zeitung* (1934, 20. november). Wahrheit und Dichtung um die Saar. Erliche und unerliche Auslandspresse.
- Börsen-Zeitung* nr. 278 (1935, 17. juni). Whohin, Norwegen, s. 1
- Dagbladet* (1932, 16. juli). Statsmakten utgår fra folket? Berlin-brev fra Dagbladets korrespondent, s. 3–4
- Dagbladet* (1932, 23. februar). Et latterlig politiforbud. Den tyske legasjon protesterer mot *Køpenick*-soldatene, s. 10
- Dagbladet* (1934, 14. juli). Stygge blodflekker, karikaturtegning av Blix, s. 5
- Dagbladet* (1934, 19. november) John (telegrambrev til Dagbladet). Der ligger krig i luften! Tysk ophisselse mot utlandet. Trenger Hitler krig for å hindre oprør? s. 1–2
- Dagbladet* (1934, 22. november). Urolig vinter. Einar Skavlan (lederartikkel), s. 3
- Dagbladet* (1935, 11. april). Førstesidebilde fra Herman Görings bryllup. Ukjent fotograf, s. 1
- Dagbladet* (1935, 12. mars). «Ikke en tøddel er forandret fra uropførelsen i Bergen.» Hans Jacob Nilsen uttaler sig om *Bøddelen* i Oslo og i Bergen, s. 3
- Dagbladet* (1935, 17. januar). Mennesker som vi aldri mer får se. Saarbrev til Dagbladet fra Axel Kielland, s. 5
- Dagbladet* (1936, 23. september). Diktatorer på Scala, s. 3
- Dagbladet* (1936, 23. september). Scala fornyer og Lauritz Lied debuterer som instruktør. Diktatorer på Scala, s. 3
- Dagbladet* (1938, 19. april). To forestillinger med brodd mot diktaturpolitikken. Kaj Munks skuespill om jødeforfølgelsen og Elmer Rice's om prosessen omkring Riksdagsbranden. Den tyske legasjon henstiller til Det nye teater å forandre skuespillet, s. 3
- Dagbladet* (1938, 27. april). Politiske hensyn til utsettelsen av Dommens dag? Æh, æh, svarer teateret, s. 1, 2
- Dagbladet* (1939, 15. juli). Spionfilmen som vi ikke får se, s. 4
- Dagbladet* (1939, 28. juli). Utenriksdepartementet står ikke bak filmforbudet. Hele ansvaret faller på Statens filmkontroll, s. 4
- Dagbladet* Eftermiddagens nyheter (1932, 23. februar). Et latterlig politiforbud. Den tyske legasjon protesterer mot *Køpenick*-soldatene, s. 10
- Dagens Nyheter* (1935, 21. desember) Her Bogs flytter. Namn og nytt. Ukjent forfatter.
- Dagsposten* (1930, 12. mars). Keiser Wilhelm fjernet fra skytesalonen. Etter henstilling fra politiet.
- Dagsposten* (1930, 19. mars). Figurene som trønderne bruker til skyteskiver. Tysklands minister i Oslo finder fremgangsmaaten litet korrekt. Figurene er laget i Tyskland som dekorasjonsgjenstande, men kom på avveie etter krigen.
- Dagsposten*, (1930, 11. mars). Skyteskiverne. De omsættes av et fransk firma.
- Den 17de Mai* (1932, 23. februar). Forbud mot aa spela *Køpenick-kapteinen* paa Det norske teatret? Den tyske sendemannen narrar utenriksdepartementet og politiet til aa gjera seg laattelege. Med aa nekta *Køpenick-soldatane* aa marsjera gjennom gatene i Oslo
- Fronten* (1933, 15. september). Støtter Det Kgl. Norske Utenriksdepartement i hemmelighet jødenes boykott av tyske varer? s. 1
- Kölnische Zeitung* nr. 135a (1930, 9. mars). Randnoten

- Kölnische Zeitung* nr. 176 (1930, 30. mars). Die Schießbudenfiguren in Drontheim
- Mainzer Anzeiger* nr. 79 (1930, 3. april). Deutsche als «Schießscheiben»
- Morgenbladet* (1931, 5. desember). Frankrike–Tyskland
- Morgenbladet* (1932, 23. februar). *Køpenick-kapteinene*. Den tyske legasjon bad om at optoget måtte bli stanset
- Morgenbladet* (1934, 13. november). Avstemningskampen i Saar. Heil Hitler! – Nie zu Hitler!
Fedrelandsforræder eller frihetshelt? En kamp med dikt og stokkeslag. Kirke eller folk? Et gammelt folk med en ny mentalitet. Et fritt tysk folks dom over tilstanden i fedrelandet, s. 7
- Morgenbladet* (1934, 13. november). Avstemningskampen i Saar. Heil Hitler! – Nie zu Hitler!
Fedrelandsforræder eller frihetshelt? En kamp med dikt og stokkeslag. Kirke eller folk? Et gammelt folk med en ny mentalitet. Et fritt tysk folks dom over tilstanden i fedrelandet, s. 7
- Morgenbladet* (1938, 31. mars). Jødeforfølgelser og førerskikkelse på Det Norske Teateret. Nytt stykke av Kaj Munk – med brodd mot Tyskland?
- Norges Handels og Sjøfartstidende* (1917, 9. august). Tyskerne protesterer mot *The Fall of a Nation*.
- Smaalenes Social-Demokrat* (1935, 18. juni). Tysk Trussel mot Norge. Det er arbeiderpressen som har forarget nazi, s. 1.
- Tidens Tegn* (1917, 10. august) En unöitral film? En protest mot Verdensteaterets siste forestilling.
- Tidens Tegn* (1930, 13. mars). Trondhjems-politiet foretar en eiendommelig «anholdelse». De tyske skivefigurer på byens skytebaner blir fjernet. Man fryktet for at de tyske turister eller vilde reise byen forbi.
- Tidens Tegn* (1934, 15. september). Skandale i Kringkastingen i går kveld. Taler forhåner de tyske kvinner og må kalles til orden foran mikrofonen. Ukjent forfatter.
- Tidens Tegn* (1934, 7. november). Etter en reise til Europa. Gull og papir, redaktør J. Schanke Jonassen, s. 1
- Tidens Tegn* (1934, 8. november). Tyskland går fra gullstandarden 31. januar. Og vil da søke tilknytning til Sterlingblokken. Samtidig venter man at Holland og Sveits vil følge etter, s. 1
- Tidens Tegn* (1935, 14. oktober). I dag tiltrer Nasjonalteatrets nye sjef. Et par ord med teatersjef Axel Otto Normann, s. 2.
- Tidens Tegn* (1938, 26. april). Elmer Rice til Oslo. Til «Dommens Dag»s premiare, s. 5
- Tidens Tegn* (1938, 26. april). Vellykket forestilling s. 3
- Verdens Gang* (1917, 10. august). Prinsen av Wied protesterer mot Opførelsen av *The Fall of a Nation*. Er filmen tendensiøs? Filmcensor Halgjem og direktør Olsen, Tivoli, benegter at filmen er rettet mot Tyskland – flere scener og tekster er nu klippet vekk.
- Verdens Gang* (1917, 9. august). Den tyske Charge d'affaires protesterer. Mot en film i Verdensteateret.

Litteratur:

- (1919). «Stortingsproposisjon nr. 140. Om bevilgning av utgifter ved opprettelse av pressekontor i Utenriksdepartementet og utsendelse av presseattachéer.» Hentet 04.06.2020, fra <https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Stortingsforhandlinger/Lesevisning/?p=1919&paid=2&wid=b&psid=DIVL571>.
- Aldgate, A. og Robertson, J.C. (2005). *Censorship in Theatre and Cinema*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Brandal, N., Teige, O. og Brazier, E.C. (2010). *Den mislykkede spionen: Fortellingen om kunstneren, journalisten og landssvikeren Alfred Hagn*. Oslo, Humanist forlag.
- Brochmann, D.H. (1928). *Med norske skib i verdenskrigen*. Med illustrasjoner. Oslo: Lie & Co.

- Buvarp, P.M.H. (2015). *Rowland Kenney and British Propaganda in Norway: 1916–1942*. International Relations Theses. <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/8647>, University of St. Andrews. Phd.-avhandling ved University of St. Andrews.
- Dahl, H.F. og Bastiansen, H.G. (2000). *Hvor fritt et land?: Sensor og meningstvang i Norge i det 20. århundre*. Oslo: Cappelen.
- Dahl, H.F., Werenskjold, R. og Hagtvet, B. (2019). *Ekko fra Spania – Den spanske borgerkrigen i norsk offentlighet*. Oslo: Dreyer Akademiske forlag.
- Dahlen, Ø.P. (2017). UD's hemmelige pressekontor. *Mediehistorisk tidsskrift* 27.
- Dahlen, Ø.P. og Werenskjold, R. (2022). Utenriksdepartementets pressekontor 1919–1924: Presse, PR og politikk. *Norsk mediehistorisk tidsskrift* 37(1).
- Evensmo, S. (1992). *Det store tivoli: Film og kino i Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Geis, G. (1954). Film Censorship in Norway. *The Quarterly of Film Radio and Television* 8(3, våren 1954), 290–301.
- Hestmark, G. (1999). *Vitenskap og nasjon: Waldemar Christopher Brøgger 1851–1905*. Oslo: Aschehoug.
- Hestness, G. (1973). *Ossietzky-saken*. Bergen: G. Hestness.
- Higraff, V. (2016). *Sensurert: Historien om Statens filmkontroll*. Oslo: Kolofon.
- Huntford, R. og Christensen, J. (2010). *Fridtjof Nansen: Mennesket bak myten*. Oslo: Aschehoug.
- Isphording, B., Keiper, G. og Kröger, M. (2014). *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes, 1871–1945*, Band 5 T-Z, Nachträge. Paderborn: F. Schöningh.
- Jacobsen, B. (1994). *Film- og videogramrett*. Oslo: TANO.
- Jowett, G. og O'Donnell, V. (2019). *Propaganda & persuasion*. Los Angeles: SAGE.
- Keilhau, W. (1927). *Norge og verdenskrigen*. Oslo: Aschehoug.
- Keipert, M., Grupp, P., Keiper, G. mfl. (2000). *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes, 1871–1945*. Paderborn: F. Schöningh.
- Knutsen, T.L., Neumann, I. B. og Leira, H. (2016). *Norsk utenrikspolitisk idéhistorie: 1890–1940*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Koht, H. (1947). Da den norsk-svenske unionen vart sprengt. *Historisk tidsskrift* 34, 285–320.
- Koht, H. (1957). *For fred og fridom i krigstid, 1939–1940*. Oslo: Tiden Norsk forlag.
- Koszyk, K. (1968). *Deutsche Pressepolitik im Ersten Weltkrieg*. Düsseldorf: Droste.
- Lavik, N.J. (1989). A Psychiatrist Who Confronted Nazism, *Political Psychology* 10(4), 757–765.
- Lesch, P. (2005). *In the Name of Public Order and Morality. Cinema Control and Film Censorship in Luxembourg 1895-2005*. Centre National de l'audiovisuel.
- Nymo, T.P. (2003). *Slibrige scener – listige knep : Statens filmkontroll og den moralske orden 1913–1940*. Oslo: SAP.
- Nævestad, E. (2013). Så å si sant: Tysk propaganda i Norge under 1. verdenskrig. Masteroppgave, Universitetet i Oslo.
- Oslo-Kinematografer (1951). *Oslo Kinematografer gjennom 25 år. 1926–1951*. Oslo: Kinematografene i Oslo.
- Ottosen, R. (2010). Fridtjof Nansens lobbying for Norges sak i pressen under unionskampen i 1905.» Hentet 11.12.2019.
- Ottosen, R. (2010). Ytringsfriheten under press. I R. Ottosen, *Norsk presses historie 1660–2010*, bind 2, 349–411. Oslo: Universitetsforlaget.
- Rice, E. (1935). *Other plays, and Not for children; being four plays*. London: V. Gollancz, Ltd.
- Riste, O. (1965). *The Neutral Ally; Norway's Relations with Belligerent Powers in the First World War*. Oslo/London: Universitetsforlaget / Allen & Unwin.

- Saxe, L. (1935). *Norsk presseforbund: 1910–1935*. Oslo: Norsk Presseforbund.
- Sedergren, J. (1999). *Filmi poikki ... Poliittinen elokuvasesensuuri Suomessa 1939–1947. (Filmen ble ødelagt ... Politisk sensur i Finland 1939–1947)*. Helsinki: Finnish Historical Society.
- Simonsen, A.H. (2010). Fra Vestre Moland til Verdun – Første verdenskrig i norske aviser. I R. Ottosen, *Norsk presses historie 1660–2010, bind 2*, 323–347. Oslo: Universitetsforlaget.
- Sundet, O. (1977). *Johan Scharffenberg. Samfunnslege og stridsmann*. Oslo: Tanum Norli.
- Svensson, A. (1976). *Den politiska saxen: En studie i Statens biografbyrås tillämpning av den utrikespolitiska censurnormen sedan 1914*. Stockholm: Arne Svensson.
- Sørensen, L.-M. (2014). *Dansk film under nazismen*. København: Lindhardt og Ringhof.
- Sørensen, Ø. (1993). *Fridtjof Nansen: Mannen og myten*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Thue, E. (1994). Nobels fredspris- og diplomatiske forviklinger: Tysk-norske forbindelser i kjølvannet av Ossientzky-saken. *Forsvarsstudier*(5). Oslo: Institutt for forsvarsstudier.
- Thuesen, A. (1960). *Beslaglagte og supprimerte bøker vedrørende Norge*. Oslo: Gyldendal.
- Thulstrup, Å. (1962). *Med lock och pock. Tyske försök att påverka svensk opinion 1933–1945*. Stockholm: Bonnier.
- Vogt, C.E. (2011). *Fridtjof Nansen: Mannen og verden*. Oslo: Cappelen Damm.
- Welch, D. (2014). *Germany and Propaganda in World War I: Pacifism, Mobilization and Total War*. London: I.B. Tauris.
- Werenskjold, R. (2019). German pressure: Spy films and Political Censorship in Norway, 1914–40. *Journal of Scandinavian Cinema, Special Issue: «Spies in Scandinavia»* 9(3), 365–389.

En av Frelsesarmeens såkalte "slumsøstre" sitter hos en kvinne med spanskesyken en gang mellom 1918 og 1920. Rundt 15.000 nordmenn døde av influensasykdommen mellom 1918 og 1920. Foto: Anders Beer Wilse / Oslo museum

Abstract: *This article examines whether the Spanish flu that ravaged Norway in 1918 and 1919 affected cinema operations in Norway, and to what extent it did so. The article also provides a brief summary of Norwegian film production at the same time, to assess whether it was also affected by the epidemic. A quantitative survey is made to outline the extent of the Spanish flu's impact in different parts of the country, but also a focus on how the public reacted to the measures that were taken in the capital is highlighted. The study is based on a relatively limited selection of source material, and mainly uses digitized newspapers on the website of National Library of Norway as sources. The impact of Spanish flu on the cinema and film industry in Norway has previously been little discussed and the findings here are largely new and not previously notified.*

Et farlig sted for smitte?

Spanskesyken 1918–19 og kinoene i Norge

Ølvind Hanche
Forskningsbibliotekar
Nasjonalbiblioteket
Oivind.hanche@nb.no

Sammendrag: Denne artikkelen undersøker om spanskesyken som herjet i Norge i årene 1918 og 1919 påvirket kinodriften i Norge, og i hvilken utstrekning den gjorde det. Artikkelen gir også en kort sammenfatning av den norske filmproduksjonen i samme tidsperiode for å vurdere om den også var påvirket av epidemien. Her gjøres det både en kvantitativ undersøkelse for å skissere omfanget av spanskesykens påvirkning over deler av landet, men også en sammenfatning av hvordan offentligheten reagerte på de tiltakene som ble foretatt, spesielt i hovedstaden. Studien baserer seg på et relativt begrenset utvalg av kildemateriale, og bruker i hovedsak digitaliserte aviser på Nasjonalbibliotekets hjemmesider som kilder. Spanskesykens påvirkning på kino- og filmbransjen i Norge er tidligere lite omtalt og funnene her er i stor utstrekning nye og ikke tidligere formidlet.

I løpet av sommeren 1918 blev vi i Kristiania vant til at ta de mest omfattende forsigtighetsregler like overfor spanskesyken. Den enkleste og mest elementære forsigtighetsregel overfor denne lumske sykdom bestaar som bekjendt i, at man tar sig et glas kognak med ganske korte mellemrum. Jeg overholdt denne regel samvittighetsfuldt og slap uskadt gjennom den farlige sommertid i byen.

*Alf B. Bryn*¹

Så lett var det likevel ikke å unngå å bli smittet da spanskesyken kom til Norge i 1918. Patentingeniøren, forfatteren, idrettsmannen og fjellklatreren Alf B. Bryn skrev frimodig om denne hendelsen, som ble gjengitt i turistforeningens årbok utgitt i 1919. Drikkingen skal ha skjedd rett før han dro på klatretur i slutten av juni 1918. Hans lett ironiske, men også positive holdninger til brennevinets egenskaper under et opphold i byen mellom fjellturer i 1918 og året før ble flere ganger tilbakevist av deler av avholdsfolket og legenæringen, med den strenge avholdsmannen doktor Johan Scharffenberg i spissen. Men det fantes nok av andre, både leger, andre eksperter og lekfolk, som absolutt så på brennevinet som en mulighet for forebygging av sykdommen. For det fantes ingen (annen) behandling.² Hadde Bryn ventet til november med å uttale seg (han var nok sikkert i Kristiania da), kunne han fått en halv flaske konjakk på et eget rasjoneringskort som ble tilgjengelig for denne anledningen, godkjent av regjeringen.³

Forskningsspørsmål

I begynnelsen av 2020 nådde koronaviruset Norge, og i dagene rundt 12. mars valgte regjeringen å stenge store deler av landet. Det gjaldt også kinoene, og det viste seg etter hvert at de måtte holde stengt i lang tid, lengre enn de aller fleste hadde opplevd tidligere. Under koronapandemien oppstod samtaler og spørsmål, de var ikke primært offentlige, om kinoer i Norge noen gang tidligere hadde stengt i lengre tid

i forbindelse med pandemier. Dermed ble det også interessant å se tilbake i tid og spørre om kinoene i så stor utstrekning som i 2020 hadde vært stengt tidligere under pandemier. Den mest kjente pandemien i kinoens og filmens historie etter 1895 var spanskesyken. Spanskesyken var en influensaepidemi som rammet store deler av verden fra 1918 til 1920, mellom 50 og 100 millioner mennesker døde. I Norge var det rundt 15 000 som døde av sykdommen, av dem var det flest barn og unge voksne.⁴ Svineinfluensaen i 2009, en annen nærere pandemi, påvirket ikke kinoenes åpningstider, og året 2009 ble det nest beste for kinobransjen det tiåret.⁵ Det er dokumentert hos Hagen⁶ at kinoer stengte både i kortere og lengre tid under andre verdenskrig, men det var av andre årsaker.

I og med at en stor mengde aviser nå finnes digitalisert av Nasjonalbiblioteket, er det sannsynligvis mulig å finne spor av sammenhengen mellom spanskesyken og kinodriften der. Dermed blir hovedspørsmålet for denne artikkelen hvordan spanskesyken påvirket kinodriften, og om kinoene i det hele tatt måtte stenge under spanskesyken, og i mindre grad om den påvirket filmproduksjonen i Norge i den perioden landet ble angrepet av pandemien.

Sekundært er det relevant å spørre om det i så fall var en sammenheng mellom stengingen av kinoer og andre forsamlingssteder? Og hvem var det som hadde ansvaret for å avgjøre om kinoene ble stengt, og hvilke holdninger var avgjørende?

Norsk kinohistorie og vitenskapelig kontekst

Den organisatoriske delen av kinoenes historie i Norge ble i mange år forvaltet av Kommunale Kinematografers Landsforbund (KKL, i dag Film & Kino), med publisering av statistikker over innspillingstall, antall kinoer og annet knyttet til kinobransjen – både for de kommunale kinoene og for de som blir drevet privat. KKL ble opprettet som medlemsorganisasjon for de kommunale kinoene i 1917, og etter en del år, i særlig grad fra 1930-årene, ga forbundet ut offentlige medlemsblad og årbøker med gode oversikter over kinoene i landet og deres virksomhet. Tidligere i 1920-årene var det enkelte private initiativ med utgaver over kinooversikter, men før 1926, da også Oslos kinoer ble kommunalisert, er det markant mindre informasjon å hente fram. Kinoloven av 1913 ga kommunene konsesjonsmyndighet, og de private kinoene fikk konsesjon som varte kun i to år. I 1915 kom den første kommunaliseringsbølgen i en rekke små og mellomstore byer, som omfattet rundt 20 prosent av kinomarkedet. I løpet av de neste ti–tolv årene ble kinoene i mange av de aller største byene i landet kommunalt drevet. Men fra de første årene av KKLs drift, og i tiden under spanskesyken, finnes det lite å hente fram fra forbundets arkiv.⁷

Det har også blitt publisert en rekke jubileumsskrifter fra en del kommuners kinoer. Noen kommuner begynte å gi ut slike skrifter fra 1950-årene, og det har fortsatt framover. De er ofte basert på kommunenes eller kinoenes arkiver, men er ofte kronologisk orienterte og ikke detaljerte. De har et særskilt blikk på kinoen(e)s historie i kommunen og er ofte gitt ut på oppdrag av kommunen. De må alle ses på som sekundærkilder, og et ytterligere problem er at de har få eller ingen kildereferanser. Dermed er de uten muligheter for etterprøving, og fordi det nå til en viss grad er mulig å gå til primærkilder, som i denne sammenhengen er aviser fra samtiden, bør de unngås. I noen av disse kildene finnes spanskesyken så vidt nevnt, i andre ikke, så de er i hovedregel ikke nyttige for den typen undersøkelse som jeg har gjort her.

I tillegg til disse jubileumsskriftene kommer også noen bøker som har samme oppdragsfunksjon, og som også dreier seg om kinovirksomhet i Norge. Spesielt bøkene til Sigurd Evensmo⁸ og Einar Nistad⁹ handler mye om kinovirksomheten i Norge. De går gjerne i detalj om viktige hendelser i de norske kinoenes historie og organisering, men nevner ikke ett ord om spanskesykens påvirkning på kinodriften i Norge. Årsaken er trolig at det i hovedsak mangler eller er forsvinnende liten informasjon om denne hendelsen i allerede publiserte skrifter, at det er såpass tidlig i kinoenes historie, og at man neppe har

ansett det å være viktig nok i et generelt kronologisk verk. Nistad skriver en del om stenging av kinoer under okkupasjonen 1940–45, men ikke tidligere. Evensmos bok handler i stort om framveksten av det kommunale kinosystemet. Han var svært negativ til den private film- og kinovirksomheten, men støttet tydelig at kommunene skulle ta kontroll over virksomhetene fra 1913, da Norge fikk en egen kinolov.

Behandling av statistikk og en generell oversikt over kinovirksomhet er sparsomt i årene rundt 1918. En oppgave har kvantitativ oversikt over tidlig repertoar ved kinoene i Bergen i 1906–07, uten å referere til spanskesyken.¹⁰

Boken *Kinoens mørke, fjernsynets lys* er en bred sammenfatning av forskjellige forskningsresultater og nevner heller ikke spanskesyken. Boken tar for seg både filmproduksjon, kinodrift og fjernsyn i en tilnærmet kronologisk gjennomgang fra filmens begynnelse til 1990-årene, og berører mange aspekter ved filmproduksjon, filmdistribusjon, kinodrift og publikumssmak.

Solums doktorgradsarbeid *Helt og skurk* omhandler den kommunale kinoetableringen i Norge og konsentrerer seg om årene fram til 1926. Oppgaven beskriver utviklingen av kommunal kinodrift fra kinoloven i 1913 og framover, og beskriver detaljert kinovaner, sensurbehov og moralske aspekter i forbindelse med filmvisninger, samt politiske diskusjoner knyttet til kommunalisering av en bransje som både tidligere og i de fleste andre land var privat. Oppgaven omhandler dermed også tiden rundt 1918, men går heller ikke inn på spanskesykenes påvirkning på kinoene i den aktuelle tiden.¹¹

Epidemien hadde neppe noen påvirkning på ønsket om kommunalisering, men man kan lure på om noen forestilte seg at kommunen var en tryggere eier enn et privat selskap.

Denne artikkelen har som ambisjon å utforske hva jeg mener er et tidligere ikke undersøkt og nærmest uopdaget felt innenfor norsk kinohistorie, som det ikke er mulig å finne utfyllende dokumentasjon om i film- eller snarere kinohistorieforskningen i Norge. Det er mange uopdagete felter i norsk filmhistorie, og man kan forestille seg at spørsmål om forholdet mellom spanskesyken og kinoene rett og slett ikke har blitt stilt offentlig tidligere, ikke før den store påvirkningen som koronaepidemien også hadde på kinodriften, ble observert og diskutert. Da ble man enda en gang, og kanskje mer enn noen gang tidligere, bekymret for hvordan kinoene skulle klare seg i et marked hvor også tilgangen på nye konkurrerende teknologier økte betraktelig. Slik var det ikke i 1918.

Dette er en undersøkelse som starter der hvor svaret ikke er gitt på forhånd, og først når kildene har blitt analysert, vet jeg kanskje litt mer om hva som skjedde med kinodriften i 1918 og 1919. Å få et kvantitativt svar over frekvenser og sammenhenger er bra i seg selv, men hvis det er mulig også å få vite hvordan sosiale forhold spiller inn på kinovirksomheten, og hvordan kinodriften ble regulert med hensyn til forbud fra for eksempel offentlig sektor, er det også svært relevant. Begrensningen ligger dermed i det smale kildemateriale jeg har valgt for å finne ut mer om dette.

Utgangspunktet har vært et ønske om å kunne lage en sammenliknende oversikt over om, hvordan og eventuelt når kinoene ble stengt under spanskesyken, og ikke minst hvorfor. Den har et undersøkende utgangspunkt, hvor store deler av prosjektet går ut på å lete i primærkilder etter informasjon som kan si noe om pandemiens påvirkning.

Metode og utvalg

Skal man undersøke hvordan spanskesyken påvirket filmbransjen og ikke minst kinobransjen i Norge fra 1918 til 1920, bør man i hovedsak søke etter spor i den tidens primærkilder. Og da er det lettest å begynne med avisene, som for den aktuelle perioden fra 1918–19 er tilgjengelig for de aller fleste på Nasjonalbibliotekets nettsider.¹² Riktignok er langt fra alle landets aviser fra perioden digitalisert ennå, det dreier seg kanskje bare om noe mer enn halvparten. Da gjelder det også å finne relevante søkeord for

at ikke treffene skal bli for mange. Jeg brukte søkeordene «kinematograf» i flere former, «den spanske» og «spanskesyken».

Det er digitaliserte aviser jeg først og fremst har sett på i denne sammenhengen. Fra sommeren 1918 til utgangen av 1919 finnes det nesten 40 000 avisutgaver å søke i fra store deler av landet. Et viktig moment for denne begrensede undersøkelsen er at avisene er lett tilgjengelige for de fleste, at det fungerer ganske bra når det gjelder søking med optisk tegngjenkjenning, og at treffene har blitt såpass mange at det kan tenkes å være representative for et første forsøk på å finne noen systematiske spor etter påvirkningen av spanskesyken på kinoene.

Avisene er gode og spennende kilder, og noen ganger de eneste kildene, men de er ikke alltid troverdige og bringer ikke alltid nyheter knyttet til etterprøvbare fakta. De må brukes med varsomhet, og bør sjekkes mot andre kilder, eventuelt andre aviser, for å finne ut om det som står, noenlunde stemmer med hva som har skjedd eller kommer til å skje. Avisene var ikke bare beskrivende, de var også vurderende og hadde gjerne en politisk agenda. Folk som skrev innlegg i avisene, hadde også gjerne en egen plan for å hevde sine synspunkter som ikke nødvendigvis var basert på objektive kriterier. I denne teksten danner likevel avisenes kildemateriale hovedgrunnet for å lete fram faktaopplysninger om hva som skjedde med kinoene under spanskesyken.

I tillegg til avisene bør man jo tenke at filmtidsskriftene fra denne tiden kan bringe interessant informasjon om kinoene og filmproduksjonen. Disse filmtidsskriftene er dessverre ikke digitalisert ennå¹³, men fordi det i 1918-19 utkom bare to tidsskrifter som utelukkende fokuserte på film, er det lett å finne ut hva som stod der eller ikke. *Film og Kino* var det mest omfattende av de to tidsskriftene og var orientert både mot deler av bransjen og publikum. *Helt og Skurk* utkom i en kortere periode mot slutten av tiåret. Det har vært enkelt å lese igjennom begge tidsskriftene for å finne artikler som omtaler spanskesyken, men felles for de to tidsskriftene var at de ikke i det hele tatt omtalte pandemien gjennom den perioden den varte.

Begge tidsskriftene var på den tiden svært lite orientert rundt kinovirksomheten i Norge, selv om begge trykket annonser fra filmdistributørene som henvendte seg til kinoene. De hadde også redaktører som var motstandere av kommunaliseringen, så de var muligens ikke særlig opptatt av å bringe videre nyheter fra kinoene. Dessuten fungerte ingen av bladene som generelle nyhetsblader knyttet til hele bransjen, men viderebrakte nyheter om filmer og intervjuer med stjerner fra Hollywood og det store utland, for *Helt og Skurk* sin del mye fra den norske filmprodusenten Lykke-Seest.

I Sverige, der det var en betydelig større filmproduksjon enn i Norge, skal det svenske tidsskriftet *Filmbladet* ha rapportert om spanskesykens påvirkning og nevnte i midten av oktober 1918 at halvparten av de svenske kinoene var stengt. I hovedstaden Stockholm var det derimot ikke noe forbud mot kinovirksomhet.¹⁴

Avisene kan være til hjelp for å stadfeste enkelthendelser, også knyttet til datoer når kinoene ble stengt. Bestemmelser fra helsemyndighetene ble ofte gjengitt i de mange avisene, og selv om kinoannonsene ofte var spredt, og på mindre steder ikke ble publisert hver dag, går det an å danne seg et bilde av i hvert fall noen av landets 130 kinokommuner. Og det foregikk også en interessant debatt i avisene knyttet til forholdet mellom pandemien og forsøket på å holde samfunnet åpent eller stengt.

Søket i de digitale avisene ble avsluttet for over to år siden, og i dag (i første halvdel av 2023) er så vidt jeg har funnet ut, fremdeles kun litt over halvparten av alle norske aviser digitalisert. Det har jo heldigvis begrenset denne undersøkelsen, for det hadde vært et altfor stort prosjekt å gå igjennom alle de norske avisene knyttet til de omtrent 130 kommunene uten digitale søkemuligheter. (Det vil være omfattende nok å gjøre det med digitaliserte aviser.)

Ikke mange spillefilmer ble produsert i de månedene spanskesyken varte, men både *Revolutionens*

datter (Ottar Gladtvat, 1918) og *Historien om en gut* (Peter Lykke-Seest, 1919) finnes i dag tilgjengelig, den siste riktignok i en ukomplett utgave. Skal man vurdere innholdet i de andre spillefilmene, er det mulig i flere tilfeller å bruke trykt kildemateriale som sier litt om filmenes handling, men også reklamestillbilder til flere av filmene er bevart. Om man ikke kan si noen om hele filmenes innhold, kan man i hvert fall vurdere hva slags type miljø og hva slags rollefigurer som opptrer i handlingen.

Spanskesyken

I forbindelse med koronavirusets omfattende påvirkning på filmbransjen og at den resulterte i at kinoene måtte stenge i lang tid etter mars 2020, var det flere som stilte spørsmål om noen visste, eller om det fantes dokumentasjon på, at kinoer her i landet tidligere måtte stenge i lengre tid i forbindelse med pandemier eller andre større sykdommer og kriser. Den skrevne norske filmhistorien (eller snarere kinohistorien) nevner så vidt det har vært mulig å finne ut av forsvinnende lite om dette. Noen få lokale kinohistorieskrifter har så vidt vært borti hendelsen ved å nevne at kinoene stengte i en periode, uten å gå nærmere inn på dette og eventuelle konsekvenser.

Av tidligere pandemier eller epidemier som har nådd landet vårt siden vi begynte å se film mot slutten av 1800-tallet, er det bare én tidligere pandemi som har skapt store ulemper for filmbransjen og spesielt for kinobransjen. Det var spanskesyken, det mest «klassiske eksemplet»¹⁵ av pandemier, som kom til Norge for fullt i juli 1918.¹⁶

I Norge og internasjonalt refererer man til tre tidsbestemte epidemier knyttet til spanskesyken; sommerepidemien og høstepidemien i 1918, samt vinterepidemien 1918-19.¹⁷ Sommerepidemien gikk over etter fire uker, mens høstepidemien varte lenger og var mer ondartet.¹⁸ Høstepidemien startet i månedsskiftet august-september, og var tidlig ute i Narvik, Bodø, Trondheim, Skogn, Kristiansund og Ålesund.¹⁹ Høstepidemien inntraff senere jo lenger sør i landet man bodde. I tillegg var det en fjerde bølge som oppstod noe senere og som traff lokalt, på mindre steder hvor folk levde mer isolert.

I enkelte aviser fra høsten 1918 kan det se ut som om noen trodde, og ikke minst håpet, at spanskesyken allerede var overstått etter sommerepidemien. *Bodø Tidende* meldte på første side så sent som 29. august 1918 at spanskesyken hadde forsvunnet over nesten hele landet, men det man likevel raskt fikk vite i andre aviser, var at allerede i andre halvdel av august hadde høstepidemien startet. Høstepidemien varte mellom to og tre måneder, den var mer ondartet og påvirket kinodriften betydelig mer, for det er ingen ting som tyder på at kinodriften stengte i sommermånedene på grunn av spanskesyken. Dessuten var sommeren en tid hvor folk gikk mindre på kino enn ellers. Vinterepidemien blusset opp i slutten av desember og i begynnelsen av januar 1919 og kulminerte i mars 1919. Utover i 1919 og fram til et lite stykke ut i 1920 så man også at det oppstod lokale epidemier i landet.

Avisene brakte den gangen ikke bare nyheter om sykdommen, men i 1918 trykket også de fleste avisene annonser for kinoene i sitt nærrområde. Riktignok kan vi ikke være sikre på at alle kinoforestillingene som ble arrangert, ble annonsert i avisene, det motsatte er nok heller tilfellet, det er uklart hvor mange filmer som faktisk ble vist de forskjellige stedene. I 1918 var det som oftest én lang film som utgjorde programmets hovedfilm, men det ble også ofte vist kortfilmer i tillegg, og de ble ikke alltid annonsert. De siste fem–seks årene før 1918 hadde filmbransjen med noen unntak gått over til å produsere lengre spillefilmer, som i de fleste tilfeller fremdeles var kortere enn langfilmene vi ser på kinoene i dag.

Filmbransjen

Tidlig i 1910-årene hadde de fleste norske spillefilmene blitt produsert av private kinoiere.²⁰ I 1918 var det en sentral filmprodusent som med ett unntak produserte alle spillefilmene, men som ikke eide og

Stillbilde fra filmen *Æresgjesten* (1919). *Garden hjelper til.*

drev kinoer. Christiania Film Co., som var blitt etablert i 1916, hadde i motsetning til tidligere produsenter satset store ressurser på å bygge filmstudio, men hadde ikke egne kinoer til disposisjon. Selskapet hadde relativt omfattende produksjon, med hele ni spillefilmer fra 1916 og fram til begynnelsen av 1919.²¹ Årsaken til at selskapet ikke satset på kinodrift, var trolig kinoloven fra 1913, som ga kommunene muligheten til å kontrollere kinodriften.

Med en økende kommunal og en fremdeles dominerende privat kinodrift bestod kinovirksomheten i Norge i 1918 av rundt 200 kinoer i omtrent 130 kommuner.²² Samtidig var det i underkant av 700 kommuner i landet.²³ Den største byen Kristiania hadde i overkant av 20 kinoer, like mye som Bergen, Trondheim og Stavanger til sammen. Mange små kommuner hadde bare én kino, som ikke alltid viste film hver dag. Filmdistribusjonsbyråene (rundt ti stykker) var private, men opprettelsen av flere kommunalt eide kinoer og KKL skapte også et behov for et kommunalt eid filmdistribusjonsselskap.

Christiania Film Co. var helt dominerende som spillefilmprodusent i Norge i 1918, med Peter Lykke-Seest som kunstnerisk leder. Det betød at han som oftest også regisserte og skrev manus til filmene. Tre av selskapets filmer ble spilt inn i perioden fra sommeren 1918 til vinteren 1918–19: *Sersjanten* (1918)²⁴, *Historien om en gut* (1919) og *Æresgjesten* (1919), men bare de to siste ble vist på kino. Filmenes interiører ble tatt opp i selskapets atelier på Bygdøy, den gangen utenfor Kristiania bys grenser, mens eksteriørene

ble spilt inn delvis i Kristiania og omegn, men også andre steder i Norge. I tillegg gjorde produsenten, regissøren og kinoeieren Ottar Gladtvet med Gladtvet-Film et siste forsøk på å produsere spillefilm med *Revolutionens datter* (1918). Gladtvet skrev manuset som nøytralitetsvakt i militæret under verdenskrigen på våren 1918.²⁵ Tre av disse fire filmene ble spilt inn i sommerhalvåret 1918, mens *Æresgjesten* ble spilt inn om høsten og vinteren. Ingen ting tyder på at disse filmene ble hindret av spanskesyken, selv om det ikke er utenkelig at noen på settet ble syke i tiden under innspillingen. De første tilfellene av spanskesyken ble rapportert allerede i april, mens det som senere ble kalt sommerepidemien, startet i Kristiania rundt 15. juni 1918.²⁶ Regissøren Peter Lykke-Seest, som flere ganger ble intervjuet i filmtidsskrifter og aviser, nevnte at det var mange problemer med å spille inn film i Norge, men aldri at spanskesyken hadde medvirkende årsak. Dette var under verdenskrigens siste år, og én årsak til at filmen *Sersjanten* ikke fikk distribusjon og ble vist i det hele tatt, kan ha vært vanskeligheter med å få tak i råfilmmateriale fra utlandet til å lage filmkopi(er). Filmen har sannsynligvis vært ganske klar for distribusjon og visning, for et sett med stillbilder ble produsert og er tatt vare på.²⁷ Dessuten hadde Lykke-Seest også problemer med å ansette profesjonelle skuespillere fra de store institusjonsteatrene, men det hadde verken med pandemi eller verdenskrig å gjøre, bare et klart krav fra de største teatrene om at ikke filmene skulle konkurrere for mye med teatrene.

Fra filmen *Æresgjesten* kan man se av bevarte stillbilder at militæret, nærmere bestemt garden, har en viktig rolle i filmen. Med tanke på at spanskesyken spredde seg mye blant unge menn, og at flere militærleirer ble ansett som store smitteområder (som nevnes nedenfor), viser denne filmen en helt annen verden enn pandemiens verden, den forsøker i større grad å underholde oss vekk fra hverdagens virkelighet. At *Æresgjesten*, den siste av spillefilmene Peter Lykke-Seest spilte inn, ikke ble vist i særlig utstrekning på kinoene i Norge, var ikke et resultat av pandemien. Da den ble sendt ut på kinoene i april 1919, omtrent samtidig med *Historien om en gutt*, var spanskesyken i tilbakegang, og filmen ble ikke særlig mye omtalt i avisene. To andre filmer, *Historien om en gutt* og *Revolutionens datter*, ble begge spilt inn litt før eller helt i begynnelsen av epidemiens oppblomstring i Norge sommeren 1918, og manuskriptene ble skrevet enda før det.

Ingen ting tyder på at det ble laget spillefilmer i Norge som på en eller annen måte skildret spanskesyken eller dens følger. Produksjonen av spillefilm tar ofte lang tid, selv om det virker som om det i perioden fra 1917 til 1919 gikk raskt for Lykke-Seest, som både skrev og regisserte flere filmer hvert år. Filmene var så dagsaktuelle at de skildret både militær virksomhet, spionasje, revolusjonære holdninger og arbeideropprør, men i front av alle disse store hendelsene stod kjærligheten mellom mann og kvinne, en kjærlighet som visstnok var vanskelig å få til i en problemfylt tid. Mange omfattende hindringer måtte forseres.

Heller ikke norske dokumentarfilmer ser ut til å ha vært opptatt av pandemien. Kanskje man håpet den forsvant før man fikk sjansen til å formidle den på film, eller at sykdommen rett og slett var vanskelig å filme. Oversikten over hva som ble produsert av nyhetsfilmer (en av dem ble kalt *Norsk Journal*), aktualitetsfilmer og dokumentarer i denne korte perioden i Norge, er betydelig mer uoversiktlig enn spillefilmene. Men vi vet det ble tatt opp filmer av idrettsarrangementer, sport og utendørsaktiviteter, reisebeskrivelser og geografiske filmer (for alle de som ikke kunne reise, men det var ikke på grunn av pandemien), spesielle begivenheter som kunne inkludere kongelige eller andre kjente personer, men også militære aktiviteter var populært. Lykke-Seests spillefilmer inneholdt ofte menn i uniform, for øvrig.

Å ta opp dokumentarfilmer som skildret pandemien, kunne nok være problematisk å få til, og dessuten viste det seg etter hvert at sykdommen ble håndtert forskjellig fra kommune til kommune. Og hvem ville vel se en film som handlet om så alvorlige saker, siden de aller fleste kjente noen som hadde blitt syke og kanskje hadde dødd av sykdommen?

Alf B. Bryn (som blir sitert øverst) hadde også med seg flasker på fjellturen før han møtte filmfotografen Gunnar Nilsen-Vig på Turtagrø ved Store Skagastølstind sommeren 1918, sannsynligvis i slutten av juni eller i begynnelsen av juli.

Opptakene, som ble tatt opp på sommeren eller tidlig på høsten 1918, avslører ingen tegn på at det omtrent på samme tidspunkt var en alvorlig sykdom under utvikling i landet, og så vidt det har vært mulig å finne ut av, var det ingen andre filmer som ble laget i Norge på samme tid som gjorde det heller. Nilsen-Vigs filmopptak ble vist med tittelen *Jotunheimen* på høstmøte i Den norske Turistforening 20. november 1918 i Kristiania, et møte som turistforeningen ikke hadde noe problem med å få arrangert.²⁸

De norske filmprodusentene ser ikke ut til å ha hatt noen problemer under pandemien i 1918, men bransjen var liten og inntektene kanskje ikke så store uansett. Det var mulig å få filmen sin vist maksimalt 130 steder i landet. De rundt ti filmdistributørene vet vi ikke noe om i denne sykdomssammenhengen, men de har sannsynligvis hatt større problemer med verdenskrigen og import av varer enn med pandemien.

Et utvalg av landets mindre kinobyer

Den delen av filmbransjen som fikk størst direkte berøring med spanskesyken, var dermed kinoene, og mange av dem måtte stenge i kortere eller lengre perioder under pandemien. Spanskesyken traff ikke samtidig over hele landet, og det gjaldt også stengingen av kinoene.

Det var ikke kinoene som valgte å stenge seg selv når pandemien ble for omfattende. Kommunene hadde på den tiden sine egne helseråd, de større byene hadde stadslege eller stadsfysikus, organisert etter sunnhetsloven fra 1860.²⁹ Helsesrådene (eller Sunnhetskommisjonen, som det fremdeles ble kalt enkelte steder i avisene) avgjorde om, når og hvilke typer sammenkomster eller underholdningstilbud som måtte stenge i kommunene. Dermed ble stengingen av kinoene i 1918 spredt over tid, og sammenfalt ikke over hele landet. Det var også kommuner som valgte å ikke stenge kinoene sine i det hele tatt.

Helsesrådene ga forskjellige bestemmelser basert på forskjellige oppfatninger om hvordan en slik pandemi burde avsluttes. Og det er vanskelig ut fra avisene å si om kinoeierne kunne eller ville opponere mot bestemmelsene til helsesrådene. Sannsynligvis ikke. Og det var neppe noen forskjell mellom de få kommunale og de mange private kinoene. Man kan ikke se bort fra at helsesrådene i nære områder samarbeidet, men det virker som det var nødvendig å vurdere den enkelte kommune eller det enkelte distriktet for seg, nettopp på grunn av store regionale forskjeller basert på hvor hardt et distrikt ble rammet.³⁰

Av det jeg har funnet i de til nå digitaliserte avisene på Nasjonalbibliotekets sider, er at Molde var en av de byene som stengte kinoen tidlig. Rapporter viser at stenging av kinoen Kinematografen i Molde skjedde 10. september 1918, eller kort tid før. Blant andre *Aftenposten* brakte nyheten om at spanskesyken herjet («grasserer») voldsomt i Molde og omegn, men også at militærleiren Setnesmoen på andre siden av fjorden rett i nærheten av Åndalsnes hadde så mange som et par hundre mann syke.³¹ Hvordan det var med kinoen i Åndalsnes, som ble drevet av Romsdals bokhandel, har jeg ikke funnet ut av til nå. Ifølge den konservative avisen *Romsdals Amtstidende*, som ble utgitt i Kristiansund, var det ikke uventet uenighet blant opinionen om hvordan man skulle gå fram for å vinne over spanskesyken 6. september:

Kinematograferne forlanger enkelte skal paabydes stængt paa Grund av Epidemien. – Det gaar ikke an at forlange kun disse Forsamlingssteder lukket. Konsekvent maatte alle Slags ansamlinger forbydes, baade Teater, Konserter, Kirke, Bedehus, Dansemorro, Politiske (Valg) Møter, Forenings-sammenkonster o.s.v. Det gaar dog ikke an. Det som er frivillig, faar være frit. De som vil gaa får gaa, de som frygter for Smitte kan la være at gaa til Forsamlinger. Kinematograferne er ikke de værste; hverken er de saa store eller som Regel saa overfyldte som andre Lokaler.³²

Moss Socialdemokrat. 19. oktober 1918.

Kinoene er verken overfylte eller blant de verste, hevder avisen. Samtidig hinter den også om at mange nettopp så på kinoene som et av de mer problematiske stedene å oppholde seg for å unngå å bli smittet. De tre (eller var det to?) kinoene i Kristiansund, der avisen kom ut, hadde ikke blitt kommunalisert høsten 1918, og enkeltindividets frie vilje var åpenbart viktig for avisen.

Venstreavisen *Romsdals Budstikke*, som ble utgitt i Molde, hadde en noe mer nøytral og sammenfattende oppsummering 7. september 1918: «Kinematografen kræves fra alle Hold lukket grundet Spanskesyken. Skolernes Lukning bør visstnok ogsaa tas under Overveielse. Det begynder at bli alvorligt». ³³ Den 10. september kunne dermed

avisen *Framstig* melde at kinoen i Molde hadde stengt. ³⁴ Avisen kom ut i Volda og fortalte ikke noe mer om andre kinoer i nærområdet. Samme dato ble også skolene i Molde stengt. ³⁵

I Kristiansund hadde i hvert fall Central Kinoteater åpent 13. september, men kinoene i byen måtte stenge dagen etter. «Sundhetskommisjonen» i byen hadde hatt møte samme dag og skulle ta standpunkt til om kinoene skulle stenges, for Kristiansund hadde hatt 33 dødsfall knyttet til spanskesyken siden 29. august. ³⁶ Også skolene i byen ble lukket samtidig, og alle offentlige sammenkomster ble forbudt.

Molde og Kristiansund stengte kinoene tidlig. Kristiansund og Ålesund er byer som blir nevnt ovenfor der høstepidemien startet tidlig. Hvordan ble det så med stengingen av kinoene i Ålesund, som ikke var langt unna? Avisen *Sunnmørsposten*, som kanskje kunne fortalt noe om dette, er ikke tilgjengelig digitalt ennå, men heldigvis finnes et annet digitalt spor i en sekundær beretning som hevder at kinoene i Ålesund (det var tre stykker) stengte så tidlig som 11. september og holdt dørene stengt helt fram til 18. november. ³⁷

Men det var ikke bare steder i Møre og Romsdal som var preget eller plaget av spanskesyken i de dagene. Kinoer andre steder i landet stengte også tidlig under høstepidemien. I Bodø sentrum stengte byens helseråd kinoen 12. september, sammen med skolene og de offentlige forsamlingshusene (det var en kino til utenfor sentrum på Bertnes). ³⁸ Kinoen i Bodø sentrum, Fram Kinematograf, åpnet igjen 26. september, etter to uker.

Narvik var også en av de byene i Nordland som fikk pandemien tidlig. Hvordan gikk det med kinoen der? Leser man Narvik-avisen *Ofotens Tidende*, der kinoen også annonserte, i de aktuelle dagene i september, finner man overraskende lite om pandemien. Og byens kino, kalt N.K.K. i annonsen, reklamerte de tre dagene avisen kom ut i uken med nye filmer, så der ble ikke kinoen stengt i det hele tatt på samme tid som i Bodø. N.K.K. var for øvrig en forkortelse for Narvik Kommunale Kinematografer, en by som hadde åpnet kommunal kino bare én måned før, 7. august 1918.

Så det viser seg at man forholdt seg forskjellig til stenging av kinoene i de ulike kommunene. Utover i september tok også andre kommuner initiativ til stenging. I Trondheim stengte man kinoene 14. september etter helserådets bestemmelse. Derimot ble det foreløpig bestemt at folkeskolene i byen ikke skulle stenge, fordi det ble ansett som uheldig at store mengder av barn oppholdt seg hele dagen i hjemmene eller på gatene. Den sosiale og den hygieniske dimensjonen spilte inn, for skolene ble regnet for å være lyse og luftige, i motsetning til mange av hjemmene. Det er også lett å forestille seg at kinoene heller

Utsnitt av kinoannonse for hovedstadens kinoer. Barn under 15 har ikke adgang.

ikke ble ansett å være verken lyse eller luftige, selv ikke med lyset på. Og i kinoenes mørke foregikk det sikkert mye rart, med omfattende fysisk kontakt uten at foreldre eller skolelærere hadde kontroll. Filmsensuren var fremdeles i 1918 utformet slik at barn hadde adgang til å se alle filmer som ble vist, det var ingen skille på sensur for voksne og barn. Likevel kunne kinoene sette sine egne begrensninger ved behov, og barn hadde ofte ikke adgang til de senere forestillingene.

Etter noen dager besluttet myndighetene i Trondheim likevel å stenge folkeskolene i byen. De fire kinoene i byen, Biografteatret, Kräusslichs Kosmorama Kinografen og Verdensteatret, var alle stengt fram til mandag 7. oktober, i drøyt tre ukers tid. I Steinkjer, litt nord for Trondheim, besluttet man å stenge kinoene 20. september, seks dager etter Trondheim.

I og med at pandemien beveget seg over store deler av landet, var det ikke bare på Vestlandet, i Trøndelag og nordover kinoene stengte under høstepidemien. I Fredrikstad stengte kinoene 19. september, mens Skien et godt stykke unna på andre siden av Oslofjorden stengte kinoene 9. oktober. Der stengte byens helseråd også alle andre sammenkomster og forestillinger, samt skolene. I Moss, derimot, stengte ikke helserådet de to kommunale kinoene Tivoli og Scala før 19. oktober, mens politiske møter fikk holde på til dagen etter; det var stortingsvalg 21. oktober. Heller ikke Frelsesarmeen, IOGT, en kirkekonert og andre liknende religiøse sammenkomster måtte holde dørene lukket i Moss. Sannsynligvis ikke skolene heller med en gang. Noen uker senere, den 9. november, kan man lese i samme avis at skolene skulle åpne igjen 11. november, så også de ble stengt på et tidspunkt.

Som nevnt åpnet Trondheim kinoene igjen 7. oktober, mens Skien stengte 9. oktober. I Kongsberg stengte kinoen 11. oktober, Arendal stengte sine to kinoer 15. oktober, Sandnes sin ene kommunale kino 22. oktober, Kristiansand stengte to kinoer 23. oktober, Stavanger hadde syv (eller var det åtte?) kinoer

Ofotens Tidende, 10. september 1918.

som stengte 26. oktober, mens Hamar åpnet igjen 29. oktober etter å ha vært stengt en periode, uklart hvor lenge. Lillehammer åpnet igjen 14. november etter å ha vært stengt av helserådet i byen fra 9. oktober. Stengingen der gjaldt både skoler, offentlige møter og forestillinger. Askim stengte sin kommunale kino 6. november, mens Hønefoss stengte så sent som 30. november.

Stengingen av kinoene hadde ofte sammenheng med at andre offentlige sammenkomster også måtte stenge, men man kan også se en tendens til at kinoene ble stengt før mange andre offentlige lokaler og sammenkomster. Det kan se ut som om teaterforestillinger, religiøse sammenkomster og andre offentlige forestillinger ikke alltid måtte stenge like raskt som kinoene. Det har sikkert hatt sammenheng med et ønske om å beskytte barna og de unge mot sykdommen, for kinoene var det eneste faste stedet innendørs hvor barna ofte kunne samle seg og møtes. Teater, politiske møter og religiøse sammenkomster var for de voksne. Men det var likevel de i aldersgruppen fra 20 til 40 år som ble mest rammet av pandemien, og menn i alderen fra 25 til 29 hadde høyest dødsrate.³⁹ Barn gikk nok ofte på kino, men det har også blitt påpekt at det var kvinner som utgjorde majoriteten av kinopublikummet i mange land på denne tiden, man må regne med at slik var det i Norge også.⁴⁰

Da for eksempel Stavanger åpnet kinoene igjen 12. november etter at de hadde vært stengt i drøye to uker, var det med ett forbehold. I byen tillot man fremdeles ikke barn under 15 år å gå på kino i det hele tatt. Bestemmelsen ble foretatt lokalt, i en tid da den statlige filmkontrollen fremdeles ikke hadde innført et skille mellom barn- og voksensensur. For det eksisterte også lokale vedtekter for kinodrift, og åpenbart ble det også foretatt tilpasninger i spesielle situasjoner. Helt fram til 16. januar 1919 fikk ikke barn under 15 år gå på kino i Stavanger. I hovedstaden Kristiania, som tas opp nedenfor, slapp man heller ikke inn barn under 15 år på kinoene, der skjedde det fra 24. oktober 1918.

Det var ikke bare når kinoene måtte stenge, som varierte mye rundt omkring i landet, men også hvor lenge kinoene måtte holde lukket. Ut fra den begrensede undersøkelsen jeg har gjort med noen få søkeord i de avisene som har blitt digitalisert, er det ikke mulig å lage noen god, utfyllende statistikk for de omtrent 130 kommunene som hadde kinodrift. Men jeg kan se ut fra de rundt 20 kommunene jeg har funnet fram til, at lukkingen av kinoene ofte varte fra én til to uker, men noen ganger også lenger, og spesielt kinoene i Arendal og Kristiansand holdt stengt lenger enn det. I Arendal fra 15. oktober til 23. november, Kristiansand fra 23. oktober og helt fram til 16. desember, da Aladdin, en av byens to kinoer, åpnet igjen. Fønix, den andre kinoen i byen, måtte derimot fortsatt holde stengt.⁴¹ Forutsetningen for å kunne vise film på Aladdin var at det ble holdt én times pause mellom forestillingene, og at det var lufting i salen i pausen. De to forestillingene om kvelden ble etter noen dager forskjøvet én time senere enn vanlig, og barn fikk ikke adgang til kinoen.

De største kinobyene

De to største byene i landet, Kristiania (litt over 20 kinoer) og Bergen (syv kinoer, eller var det åtte?),⁴² slapp begge å stenge kinoene sine. Verken Bergen eller Kristiania hadde kommunalisert kinodriften sin, Bergen gjennomførte kommunaliseringen fra 1920, og Kristiania gjennomførte den i sin helhet fra 1926, etter å ha inngått en avtale med de private kinoeierne om en fellesdrift fra 1919. At de ikke stengte kinoene, skapte naturligvis debatt i avisene.

I Kristiania stengte ikke kinoene i det hele tatt under spanskesyken, og årsaken var nettopp «sunnhetsstyrelsens» bestemmelser. Kinoeierne gjorde åpenbart heller ingen forsøk på å stenge kinoene selv, naturlig nok ville det koste mye for den enkelte eier og skape økonomiske utfordringer for de ansatte (hvis eierne brydde seg om det). Det var neppe en veldig lukrativ jobb å være ansatt ved kinoene heller.

Skolene i hovedstaden måtte imidlertid stenge på et tidspunkt. Det foregikk heller ikke uten debatt

16. september 1918 (ikke avis hver dag)

i avisene, for mange så en (uheldig) sammenheng mellom skolene og kinoene. Og den sammenhengen hadde vært synlig for flere allerede en god stund. Under debatter om statlig forhåndssensur av film så tidlig som i 1909 og i 1911, som til slutt skulle lede til opprettelsen av Statens Filmkontroll høsten 1913, var det nettopp lærerne, sammen med kirken, religiøse organisasjoner og sedelighetsforeninger som gikk til kamp mot kinoenes moralske forfall. Stavanger Lærerlag hadde ledet an og funnet ut at i 1910 hadde 89,9 prosent av barna på folkeskolene besøkt kinoene. Konklusjonen da var at de voksne pedagogene mente «Det positive utbytte barnene har hatt av sine besøk paa kinematograferne, viser sig ved undersøkelse at være forbausende litet. [...] Utbyttet blir derfor som regel av meget tvilsom pedagogisk værdi».⁴³ Man nevnte at det fantes noen få unntak, for det eksisterte en idé om at film også kunne virke pedagogisk og lærende under spesielle forhold. Selv om statlig forhåndssensur hadde blitt innført siden den gangen i 1910, så mange i 1918 fremdeles ikke optimistisk på kinoenes påvirkning på barn. I hvert fall ikke (flere av) lærerne.

Anna Sethne skrev et innlegg i avisen *Social-Demokraten* 18. oktober 1918, etter at skolene i

hovedstaden hadde blitt stengt.⁴⁴ Sethne var lærer i folkeskolen og opptatt av pedagogiske reformer. Verken kinoene eller forlystelsesetablisementene i hovedstaden hadde måttet stenge. Nå var det vel ingen som var bekymret for at barna skulle prøve å gå på kroer, teatre eller varietéer alene, men Sethne mente at «Kinematograferne maa dog vel være det farligste sted før [sic] smitteoverføring. Nu er barna fri baade fra skole og lekser, nu vil vel de strømme til kinematograferne. Hvorfor forlanger ikke forældrene at de skal stænges». Og hun spurte om at dersom skolene bare skulle holdes stengt i noen dager, som visstnok var tilfellet, hvilket resultat hadde det på viruset? Ville de ikke bare bli syke etter å ha kommet tilbake på skolene igjen?

Det var også flere som så sammenhenger mellom skolene og kinoene. I Kristiania og i Aker kommune, som omsluttet hovedstaden, sendte Den norske Forældreforening (som Sethne var eller hadde vært med i) ut en henvendelse 22. oktober om at skolene fremdeles måtte holdes lukket inntil sykdommen gikk tilbake. Foreldreforeningen sendte også samtidig en henvendelse til politiet om å holde kinoene stengt. Det siste førte ikke fram, men kan ha medvirket til at kinoene ikke tillot barn under 15 år tilgang til kinoene fra 24. oktober.

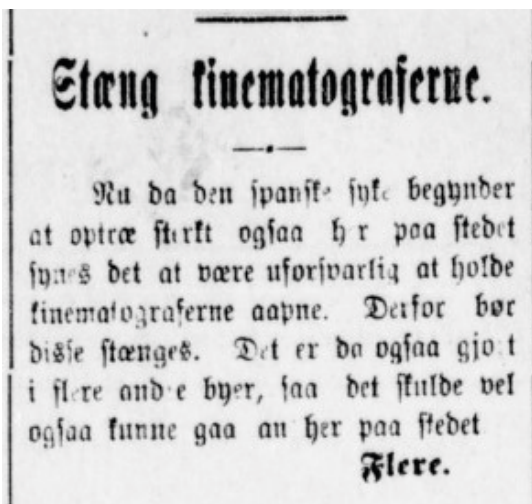
Den 20. oktober stilte legen Haakon Sæthre en del spørsmål i *Aftenposten* til «sundhetskommisjonen» og «medicinaldirektoratet» i Kristiania.⁴⁵ Sæthre mente selv at ingen ting hadde blitt gjort for å hindre spredningen av sykdommen i hovedstaden. Han gikk først og fremst til angrep på den manglende stengingen av kinoene, og han hadde en forestilling om at viruset formerte seg livligst i mørket, der hvor ventilasjonen også var dårlig. Han så på kinoene som rugekasser for smitten. Det var trangt i

kinoene, publikum satt med yttertøyet på og gikk ut i en helt annen temperatur etterpå. Kinopublikummet hadde kanskje vært ute i frisk luft i stedet hvis kinoene hadde vært stengt? Det var nok ikke bare Sæthre som var av den oppfatningen at kinolokalene var dårlige og usunne, og at hygienen i kinoene muligens var av dårlig kvalitet både fysisk og sjelelig, til tross for at det fantes en statlig filmsensur som forhåpentligvis tok stort hensyn til barna. Sæthre ville også at man innførte forbud mot større sammenkomster, ikke bare i kinoene, og han lurte på hvor de påkalte myndighetene egentlig var.

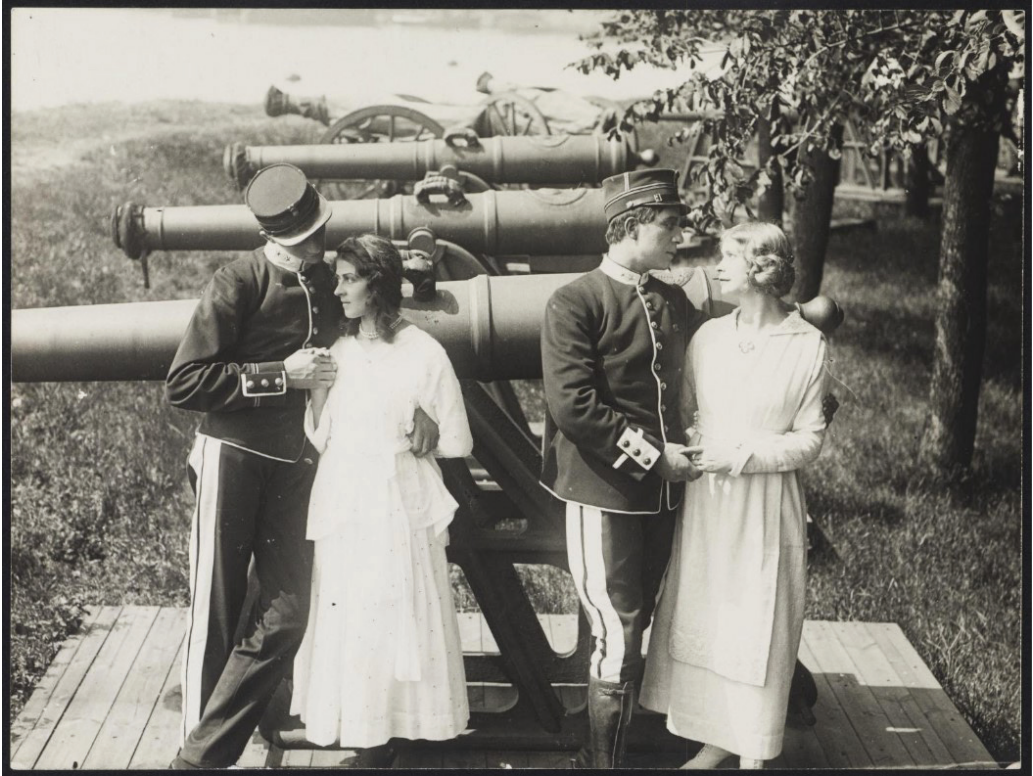
Et par dager etter Sæthres artikkel kom et slags tilsvar fra sunnhetskommisjonens medlemmer professor Axel Holst og stadsfysikus Gotfred Bentzen.⁴⁶ Først og fremst ville de to legene presisere at sunnhetskommisjonen i Kristiania selvfølgelig ville hindre utbredelsen av spanskesyken. Spørsmålet deres var likevel om kommisjonen maktet å gjøre noe med den. Under de forholdene som var kjent fram til da, den 24. oktober 1918, mente de to at inngrep fra det offentlige ikke kunne hindre sykdommens utbredelse, og spesielt ikke i en stor by. De mente også at stenging av skolene og kinoene var «en nyttløs panikforanstaltning». Og de oppsummerte sunnhetskommisjonens idé om hvordan man skulle håndtere denne situasjonen i Kristiania, åpenbart i motsetning til hvordan det ble gjort i andre, mindre byer, slik:

[...] en sådan forholdsregel er ikke bare nytteløs. Den kan ogsaa direkte *skade*. Hvis man ikke holder sig hermetisk afstængt fra omverdenen – hvad ingen kan – vil erfaringsmæssig alle individer, som overhovedet er modtagelig, faa den sygdom, vi her taler om. De kan faa den før, eller de kan faa den senere. Men alle modtagelige bliver sandsynligvis tilslut angrebet. Om vi nu gik hen og stængte skolerne med eller uden kinematograferne, kunde nok dette tænkes for fleres vedkommende at forhale sygdommen. Men de vilde sandsynligvis ikke *undgaa* den. De vilde bare smittes senere, d. e. paa en aarstid, som er koldere end nu. Og derved vilde modtageligheden for de *lungebetændelser*, som dessverre saa ofte komplicerer sygdommen, kunne komme til at vokse.⁴⁷

Derfor ingen lukking av kinoene i hovedstaden, og sunnhetskommisjonen var av den oppfatning at sykdommen skulle spres og oppløses av seg selv, en argumentasjon som virker kjent i dag også, selv om vi nå har vaksine mot sykdommen, noe de ikke hadde i 1918. Kommisjonen mente bestemt at man ikke kunne lukke fabrikker og verksteder, ikke spisesteder og heller ikke valgmøter, ikke stoppe tog og ikke hindre trikken i å gå. Og det så ut til at de var av den oppfatningen at levevilkårene i hovedstaden ikke kunne hindre spredning av en meget smittsom sykdom. Det som derimot ble en mellomløsning for kinoenes del, var som nevnt ovenfor å hindre personer under 15 år å gå på kino. Ifølge *Aftenposten* ser det ut som om det var kinoene selv som besluttet dette, men det må i så fall ha vært på oppfordring fra flere interessegrupper i hovedstaden.⁴⁸ Både Overlærerkollegiet og Kristiania Skolestyre ville gjerne at kinoene

Indherred, Steinkjer, 17. september 1918

Sersjanten, upublisert spillefilm

skulle stenge, og nevnte ifølge en avis også sirkus i samme kategori som kinoene.⁴⁹

Sunnetskommissjonens vurdering i hovedstaden ble naturlig nok kritisert av flere, men fikk også støtte. I et brev til *Norges Handels- og Sjøfartstidende* skrev en innsender at kinoene tilbød en absolutt unødvendig underholdning og således burde stenges, i motsetning til viktige befordringsmidler.⁵⁰ Overlege (Nils) Yngvar Ustvedt skrev derimot et forsvar for sunnhetstyrelsens beslutning 3. november, basert på en historisk kunnskap om influensaepidemier. Han konkluderte også med at denne influensaepidemien ikke kunne stanses.⁵¹

Allerede 6. november meldte *Aftenposten* (håpefullt?) at spanskesyken var på retur i hovedstaden.⁵² Flere av legene i byen bekreftet dette, og det ser ut som om antallet rapporterte tilfeller av sykdommen sank drastisk i november 1918.⁵³ Livsforsikringsselskapene hadde tjent på pandemien, besøket på kinoene hadde «aftaget endel» og «man merker en tydelig nedgang i besøket».⁵⁴ De under 15 hadde ikke hatt adgang, og folk flest gikk sannsynligvis mindre på kino av frykt for å bli smittet. Restauranter hadde derimot ikke hatt noen merkbar avbrekk i besøket, og betjeningen hadde for det meste unngått sykdommen. Nationalteatret hadde også sluppet meget bra fra sykdommen, ble det skrevet, det *hadde* vært sykdom på teatret, men ikke blant dem med bærende roller. Av syke skuespillere nevnte avisen Sigurd Asmundsen, Thorleif Reiss, Aagot Nissen og Stub Wiberg. Ingen av teatrets skuespillere hadde hatt noen som helst tilknytning til filminnspilling i denne tiden. Nationalteatret regnet dessuten seg selv som

et ufarlig oppholdssted, med god ventilasjon, stor høyde under taket og god rengjøring.⁵⁵

Det er vanskelig å beregne hvor mange færre billetter som ble solgt på kinoene, og hvor store tapene var i forbindelse med spanskesyken. I Tønsberg ble Ant. Jenssen, formannen i kinostyret der, intervjuet av *Vestfold Arbeiderblad* i forbindelse med Tønsberg kommunale kinos første driftsår fra 1. juli 1918 til 30. juni 1919. De to kinoene i byen hadde en nettoinntekt på 48 332, men styret hadde regnet med 61 000. Jenssen la til grunn både høyere lønninger og dyrtidstillegg som medvirkende årsaker for den uteblitte forventede inntekten. Men det blir også nevnt i artikkelens ingress at nettotapet på grunn av spanskesyken var på 32 000, uten at *det* blir forklart nærmere.⁵⁶ Og Jenssen nevner at barn var nektet adgang til kinoene der i hele åtte måneder. Mange barn gikk ofte på kino og var en viktig inntektsgruppe for kinoene. Annonser forteller at barn ble nektet adgang av helserådet til Tønsbergs to kinoer fra 16. september 1918.⁵⁷

En statistikk for Kristiania viser at inntektene for kinoene der var betydelig høyere i 1919 enn i 1918, 6 694 329 kroner i 1919 mot 4 510 239 i 1918. Om spanskesyken hadde noen innvirkning på dette, er jo sannsynlig. Likevel ser man av forskjellige kilder at inntektene for kinoene i hovedstaden steg hvert år fra 1913 til 1922, da inntektene sank noe igjen og stabiliserte seg for en lang stund, så det var flere årsaker til den økonomiske veksten. Året 1919 var også det første året med fellesdrift for kinoene i Kristiania, da kommunen og de private hadde en blandet drift og halvparten av nettooverskuddet skulle gå til kommunen.

Avslutning

Avisene fra den tiden er nære til hendelsene, det er positivt, men de opptrer ikke alltid objektivt og kan bringe informasjon om hendelser som ikke nødvendigvis blir satt ut i livet. Kildene brukt her er først og fremst kinoannonser, men også artikler blant annet med meldinger fra helserådene. Kinoannonser kan annonsere for visninger som ikke blir noe av, men selv om jeg har vært nøye med datoer for angivelsene, har det først og fremst vært viktig med denne artikkelen å kunne vise til at det *ble* gjennomført en ganske stor nedstenging av kinoer under spanskesyken i 1918, men at det også var forskjellige holdninger til dette i landet. Det ser ut til at mye skjedde under det som senere har blitt kalt høstepidemien, men man kan også se virkninger av høstepidemien på kinoer langt ut i 1919. Det er klart at det også kom en ny vinterepidemi fra årsskiftet og fram til mars 1919 som opptrådte sporadisk,⁵⁸ så det er mulig at det ble foretatt lokale tiltak videre som ikke er fanget opp her.

Men så dukker det opp mye mer underveis med denne typen enkel (men likevel tidkrevende) empirisk forskning. Et par tillegg kan være interessante å nevne helt til slutt for eventuelle videre undersøkelser: I Kragerø ble det i begynnelsen av september 1919, altså ett år etter høstepidemiens oppblomstring, konstatert et tilfelle av «paratyfus» eller «difteri». Da besluttet byens helseråd å stenge skolene, *kinoene* og andre lokaler.⁵⁹ Og man må heller ikke glemme at spanskesyken foregikk under slutten av første verdenskrig, med de problemer og hindringer krigen medførte for blant annet kinoeierne. Peter Lykke-Seest (som ikke var kinoeier, men regissør, manusforfatter og produsent på den tiden) nevnte i et intervju at det var problemer med å få tak på uekspontert film fra utlandet til å lage kinokopier av, og mange filmhistoriske beretninger forteller oss at det var under verdenskrigen at de amerikanske filmprodusentene klarte å ta over det internasjonale markedet i stedet for europeisk filmproduksjon, som led under krigshandlinger og fiendskap i Europa. Filmmarkedet der hadde blitt mindre under krigen, mens filmselskapene som var i ferd med å etablere seg i Hollywood omtrent samtidig, klarte å øke markedsposisjonen betydelig.

Den 1. februar 1917 kunne *Dagbladet* over hele første side melde at «Tyskland erklærer England blokkert». Dette kom til å gå ut over kullforsyningen til Norge, kull ble importert fra England, og mangelen på brensel i den kaldeste delen av året viste seg raskt å påvirke kinoene også. Provianteringsrådet i Kristiania bestemte så at kinoene bare kunne holde åpent to dager i uken. Dette bøyde kinoeierne i Kristiania

seg for, og kinoene hadde åpent bare lørdager og søndag. Billettprisene ble så økt med en tredjedel av daværende pris. Dette holdt på hele februar og mars 1917. Lenge før noen hadde hørt om spanskesyken. Men det er jo en annen historie.

Jeg valgte å bruke digitaliserte aviser fra Nasjonalbibliotekets arkiv for å undersøke om og hvordan spanskesyken påvirket kinodriften i Norge i 1918 og 1919. Ved hjelp av noen spesifikke søkeord fant jeg fram til artikler som knyttet pandemien til kinodrift, og kunne ut fra dette si noe om i hvilken grad kinodriften ble påvirket.

Aviser over hele landet omtalte spanskesyken, men i varierende grad. I noen aviser noen steder ser det ikke ut til at pandemien ble særlig omtalt, mens i andre byer var det fokusert mer på pandemien og dens påvirkning på dagliglivet og menneskers liv og helse. Det var rundt 130 kommuner i Norge med kinodrift i 1918–19, omtrent 20 av disse har jeg kunnet si noe spesifikt om i denne sammenhengen.

Det var helserådene (også kalt sunnhetskommisjonene) i de enkelte kommunene eller distriktene som avgjorde om kinoene skulle stenges eller ikke. Det gjaldt også stenging av andre offentlige forestillinger. Det var også stor forskjell i de enkelte kommunene om de stengte kinoene eller ikke. I Kristiania var holdningen at det ikke nyttet å stenge kinoene, for det fantes ikke vaksine, og smitte ble oppfattet som den eneste muligheten til å redusere pandemiens spredning på. Andre steder ble kinoene stengt i en eller flere uker, og enkelte steder i noen måneder. Det varierte fra sted til sted fordi også spanskesyken slo til ulikt i landet. Det første stedet jeg kan dokumentere at kinoene stengte, var i Molde 10. september 1918, og senere så jeg at kinoer stengte i varierende grad utover høsten og vinteren. Dermed tok også helserådene hensyn til når og hvordan kommunene ble angrepet av pandemien, for den varierte fra sted til sted. Noen ganger ble kinoene stengt alene, noen ganger sammen med andre samlingssteder eller skoler. Det var derimot sjeldnere at stenging ble påbudt for de voksne og «sunne» forsamlingene, som teatrene eller for eksempel turistforeningens medlemsmøte, der Nilsen-Vigs film ble vist.

Det har derimot ikke latt seg gjøre å finne ut om den sparsomme norske filmproduksjonen ble preget av spanskesyken, ut fra kildematerialet å dømme er det lite sannsynlig. Trolig finnes det heller ingen norskproduserte aktualitetsfilmer som omhandler sykdommen.

Her er det brukt bare et begrenset utvalg av kilder for å undersøke spørsmålene jeg har stilt, og de lokale helserådenes egne arkiver ville sikkert kunne gi en rekke flere opplysninger i tillegg. Men det ville vært en langt større og mer tidkrevende oppgave å løse, særlig med tanke på å dekke større områder i landet.

Til tross for et begrenset kildemateriale bidrar artikkelen forhåpentligvis til en bedre innsikt knyttet til kino og filmvirksomhet i den tidligste perioden i filmens historie i Norge. En periode som er relativt lite omtalt når det handler om kinovirksomhet og filmvisninger.

Noter

- 1 Bryn 1919: 79. En artikkel om klatreturen og en del av de samme fotografiene fra turen finnes også i tidsskriftet Film og Kino 1919: 37-40
- 2 <https://sml.sn.no/spanskesyken>
- 3 Ibid.
- 4 <https://sml.sn.no/spanskesyken>
- 5 Film & Kino årboknummer 2009
- 6 Hagen 2018
- 7 Arkivet finnes på Nasjonalbiblioteket, Filmdok 17.
- 8 Evensmo 1967, 1982
- 9 Nistad 2002.
- 10 Karlsen 1994
- 11 Solum 2004
- 12 <https://www.nb.no/search?mediatype=aviser>
- 13 Gjelder under arbeidet med artikkelen, en eller annen gang vi de også bli digitalisert.
- 14 Sjukan som stængde biograferna. <https://flm.nu/2020/10/sjukan-som-stangde-biograferna/> Besøkt 30. august 2023.
- 15 <https://sml.sn.no/pandemi>
- 16 Borza 2001: 3551
- 17 Ibid.
- 18 Borza 2001: 3552
- 19 Ibid.
- 20 Fra rundt 1908 og fram til sommeren 1918 hadde 13 norske spillefilmer hatt premiere. Bare to av dem finnes bevart, en av dem kun i korte fragmenter.
- 21 Bare syv av selskapets ni spillefilmer ble vist på kinoene, og bare Historien om en gut (1919) finnes bevart i dag, riktignok i en betydelig kortere utgave enn i 1919.
- 22 Se oversikt i arkivet til Kommunenes Filmcentral A/S. Nasjonalbiblioteket, Filmdok 16. Oversikten inneholder derimot ikke det totale antallet tilskuerplasser i kinoene.
- 23 Ifølge Statistisk aarbok for kongeriket Norge 1918, s. 1, var det 691 kommuner i Norge.
- 24 Sersjanten ble aldri vist på kino og ble neppe gjort helt ferdig til visning. Den ble spilt inn og utførlig omtalt i tidsskriftet Helt og Skurk, og en rekke stillbilder tatt under innspillingen av filmen er bevart.
- 25 Gladtvat 1999: 57
- 26 Borza 2001: 3551
- 27 Stillbilder til mange av filmene finnes digitale og kan søkes på her: <https://www.nb.no/search?mediatype=bilder>
- 28 Dagbladet, 20. november 1918, s. 5
- 29 <https://sml.sn.no/helseråd>
- 30 Borza 2001: 3552
- 31 Aftenposten aften, 9. september 1918, s. 2
- 32 Romsdals Amtstidende, 6. september 1918, s. 2
- 33 Romsdals Budstikke, 7. september 1918, s. 2
- 34 Framstig, 10. september 1918, s. 2
- 35 Romsdals Budstikke, 10. september 1918, s. 2
- 36 Tidens Krav, 13. september 1918, s. 2
- 37 Hesseberg 1967: 18
- 38 Se for eksempel Tiden Tegn, 13. september 1918, s. 4
- 39 Borza 2001: 3552
- 40 Thorsen 2017: 112
- 41 Fædrelandsvennen, 14. desember 1918, s. 2
- 42 I avisene finner jeg bare syv kinoer i Bergen, men hos Diesen 2013 og i en kommunal beretning fra 1920 oppgis det åtte kinoer i byen både i 1917 og 1920. Det har også vært vanskelig å tallfeste antallet i kinoer i noen andre tilfeller.
- 43 Diesen 2013: 47
- 44 Social-Demokraten, 18. oktober 1918, s. 3
- 45 Aftenposten, morgen, 20. oktober 1918, s. 3
- 46 Aftenposten, morgen, 24. oktober 1918, s. 2

- 47 Ibid.
- 48 Aftenposten, morgen, 24. oktober 1918, s. 2
- 49 Norske Intelligenssedler, 27. oktober 1918, s. 7
- 50 Norges Handels- og Sjøfartstidende, 31. oktober, s. 10
- 51 Morgenbladet, morgen, 3. november 1918, s. 4
- 52 Aftenposten, aften, 6. november 1918, s. 3
- 53 Borza 2001: 35–52
- 54 Aftenposten, morgen, 20. oktober 1918, s. 3
- 55 Aftenposten, aften, 6. november 1918, s. 3
- 56 Vestfold Arbeiderblad, 12. juli 1919, s. 1
- 57 Tønsberg Blad, 16. september 1918, s. 2. Jeg finner ingen annen dokumentasjon på barneforbudet, men en notis i Vestfold Arbeiderblad 21. februar 1919 s. 2 forteller at forbudet ble opprettholdt, da av helserådet.
- 58 Borza 2001: 3552
- 59 Morgenbladet, morgen, 15. september 1919, s. 2

Litteratur:

- Borza, T. (2001). Spanskesyken i Norge 1918–19. <https://tidsskriftet.no/2001/12/medisinsk-historie/spanskesyken-i-norge-1918-19>
- Braut, G.S., & Thelle, D.S. Pandemi. I Store medisinske leksikon på snl.no. Hentet 12. juni 2023 fra <https://sml.snl.no/pandemi>
- Bryn, A.B. (1919). Streiftog i fjeldet sommeren 1917 og 18. I *Den Norske Turistforenings Aarbok 1919*, 74–82. Kristiania: H.L. Helliesen.
- Dahl, H.F. mfl. (1996). *Kinoens mørke, fjernsynets lys. Levende bilder i Norge gjennom hundre år*. Oslo: Gyldendal.
- Diesen, J.A. (2013). Kinematografen og barnene. I Solum, O. (red.) *Film til folket. Sensur og kinopolitikk i 100 år*. Oslo/Trondheim: Akademika forlag.
- Evensmo, S. (1967, 1982). *Det store tivoli. Film og kino i Norge gjennom 70 år*. Oslo: Gyldendal.
- Film og Kino (1919). *Med sveivekasse til toppen av Store Skagastølstind*. (Nr. 2) s. 37–40.
- Film & Kino årboknummer 2009. Hentet fra https://kino.no/wp-content/uploads/2023/05/Film-Kino-Arbok-2009_28.5.2010.pdf
- Gladtvet, O. (1999). Filmkameraen går! *En norsk filmpioners opplevelser og erindringer gjennom 50 års virke bak filmkamera og ved kinoprojektør*. I Diesen, J.A. (red.) *Filmeventyret begynner. Av og om filmpioneren Ottar Gladtvet*. Oslo: Norsk filminstitutt.
- Hagen, T.V.H. (2018). *Folkefelleskap, forlystelse og hverdagsmotstand. Kino i Norge 1940–1945*. Kristiansand: Universitetet i Agder.
- Hesseberg, P. (1967). *Filmens historie i Ålesund. De kommunale kinematografer 50 år*. Ålesund: Sunnmørspostens trykkeri.
- Karlsen, J.T. (1994). *Levende bilder i Bergen. Fra privat til kommunal drift 1860–1920*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Mamelund, S.-E. (2021). Spanskesyken. I Store medisinske leksikon på snl.no. Hentet 12. april 2023 fra <https://sml.snl.no/spanskesyken>
- Nistad, E. (2002). *Det magiske rommet. En reise gjennom den norske film- og kinohistorien*. Norske kinosjefers forbund.
- Siggerud, E.J. (2007). *Kinoarkitektur i Kristiania 1912–1928. Kinematografteater og stumfilmtid*. Oslo: Universitetet i Oslo.
- Solum, O. (2004). *Helt og skurk. Om den kommunale film- og kinoinstitusjonens etablering i Norge*. Oslo: Unipub, UiO.

Statistisk aarbok for kongeriket Norge 1918 (1919). Kristiania: Aschehoug.

Thorsen, I. (2017). *Nordisk Films Kompagni 1906–1924. The Rise and Fall of the Polar Bear*. Herts: John Libbey Publishing.

Arkivsamlinger:

Kommunale Kinematografers Landsforbund. Bedriftsarkiv på Nasjonalbiblioteket, Filmdok 17.

Kommunenes Filmcentral A/S. Bedriftsarkiv på Nasjonalbiblioteket, Filmdok 16.

Nettsider:

<https://sml.snl.no/spanskesyken>

<https://www.nfi.no/covid19/nye-tiltak-fra-nfi>

<https://www.aftenposten.no/kultur/i/aPwL42/>

[besoeket-er-halvert-storfilmer-utsettes-stroemmetjenestene-ruster-opp](#)

<https://www.morgenbladet.no/kultur/film-og-tv/2021/06/27/>

[kinoene-kan-ikke-forvente-at-publikum-vil-vende-tilbake-etter-pandemien-skriver-aksel-kielland/](#)

<https://www.kino.no/incoming/article1465913.ece>

<https://www.kino.no/incoming/article1294921.ece>

<https://sml.snl.no/pandemi>

<https://www.bfi.org.uk/features/silent-film-great-pandemic-1918>

<https://flm.nu/2020/10/sjukan-som-stangde-biograferna/>

Aviser:

Dagsposten (1919, 4. mai). s. 2

Aftenposten aften (1918, 9. september). Den spanske syge grasserer i Molde, s. 2

Aftenposten morgen (1918, 20. oktober). Den spanske syge, s. 3

Aftenposten morgen (1918, 24. oktober). Spanskesygen og sundhedskommissionen, s. 2

Aftenposten morgen (1918, 24. oktober). Spanskesygen, s. 2

Aftenposten aften (1918, 6. november). Epidemien her i byen er nu paa retur, s. 3

Dagbladet (1918, 20. november). Den Norske Turistforening (annonse), s. 5

Fædrelandsvennen (1918, 14. desember). 'Alladin' aabner mandag, s. 2

Framstig (1918, 10. september). Spanskesykja, s. 2

Morgenbladet morgen (1919, 15. september). Sykelighet ved Kragerø, s. 2

Morgenbladet morgen (1918, 3. november). Kan en influenzaepidemi stanses?, s. 4

Norges Handels- og Sjøfartstidende (1918, 31. oktober). Spanskesyken og kinoforestillingerne, s. 10

Norske Intelligenssedler (1918, 27. oktober). Spanskesyken herjer over store deler av landet, s. 7

Romsdals Amtstidende (1918, 6. september). Kinematograferne, s. 2

Romsdals Budstikke (1918, 7. september). Kinematografen, s. 2

Romsdals Budstikke (1918, 10. september). Skolerne her i Byen, s. 2

Social-Demokraten (1918, 18. oktober). Skolestængningen, s. 3

Tidens Krav (1918, 13. september). Forholdene i Kristiansund, s. 2

Tiden Tegn (1918, 13. september). Spanskesyken herjer i Bodø, s. 4.

Tønsberg Blad (1918, 16. september). Tønsberg kom. Kinematografer, s. 2

Vestfold Arbeiderblad (1919, 21. februar). Helseraadet ophæver forbudet mot avholdelse av markeder, s. 2

Vestfold Arbeiderblad (1919, 12. juli). De komm. kinematografers første driftsaar, s. 1

Pressen møtte EF-striden i 1972 som partiaviser. Her fra dagen etter folkeavstemningen. Foto: Digitalmuseum.no

Abstracts: In the period from 1945 to the 1990s, the links between Norwegian newspapers and the political parties changed radically. In the 1950s and 1960s, there were important economical og organizational ties between the newspapers and the parties. These were gradually untied, and it is important for the newspapers to flag their party-political independence. Henrik Bastiansen was assigned to write about this process in *Norsk Presses Historie* (The History of the Norwegian Press). As a preparation to this, he wrote a monograph based on material from the archives of the parties and the media organizations. Based on this material, his main explanation for the resolution of the ties between the parties and the newspapers was the experiences from the debate leading up to the referendum about Norway joining the Common Market in 1972, when an overwhelming majority of the newspapers recommended the people to vote “yes”, but a majority (53,5 percent) voted “no”. According to Bastiansen, the parties lost their trust in the newspapers’ ability to influence their readers. The political parties lost interest in their newspapers. This single-factor explanation is, however, too simple. Researchers like Svernik Høyer and Sigurd Høst have shown that the decline of the party-political press started much earlier than the EEC debate and continued at least into the 1990s. Newspaper economy and local competition are important factors in this process.

Keywords: Party-political press, Newspaper structure, Newspaper economy, Press history

Fagfelleverdert

Avviklinga av partipressa i Norge – et historisk-politisk og økonomisk perspektiv¹

Sammendrag: I perioden fra den første etterkrigstida og fram til 1990-tallet, gikk det norske pressesystemet fra å være ei partipresse med sterke økonomiske og organisatoriske bånd til partiene, til å bli ei presse som markerer uavhengighet mellom seg og partiene. Som en forberedelse til å skrive om denne overgangen i *Norsk Presses Historie*, gikk Henrik Bastiansen gjennom et stort arkivmateriale som viste at partiene blir mindre opp-tatt av å båndta til avisene, og han knytter dette til debatten om norsk EEC-(EU)-medlemskap, som i kulminerte med at det norske folket gjennom ei folkeavstemning sa nei til medlemskap. Denne enfaktor-forklaringa på avpolitisering av pressa, blir likevel for enkel. Forskere som Svennik Høyser og Sigurd Høst har pekt på at avpolitiseringsprosessen starta lenge før 1972, og den har vært mye mer gradvis enn det Bastiansen antyder. Økonomiske forhold i avisbransjen og lokal konkurranse mellom aviser er faktorer som må trekkes inn hvis en vil forklare endringene i det norske pressesystemet de siste 70 åra.

Emneord: Partipresse, Pressestruktur, Avisøkonomi, Pressehistorie

Helge Østbye
Professor emeritus ved Institutt for
informasjons- og medievitenskap,
Universitetet i Bergen
helge.ostbye@uib.no

Henrik Bastiansen har flere steder skrevet om «partipressens fall». I bind 3 av *Norsk presses historie 1660–2010* har han skrevet «EF-striden: partipressen for fall» – nedafor omtalt som «kapitlet»². Som et forarbeid til dette kapitlet skreiv Bastiansen en 500 siders monografi med tittelen *Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000*, og denne er nedafor omtalt som «monografien»³. Min artikkel peker på at de to arbeidene til Bastiansen har et for snevert perspektiv og datagrunnlag til at de gir en dekkende beskrivelse av avviklinga av partipressa i Norge, blant annet velger Bastiansen å ikke ta hensyn til resultater fra andres forskning, først og fremst arbeidene til Svennik Høyser og Sigurd Høst. Høyser og Høst viser hvordan avisene tilpasser seg – og ofte går dukken – på nasjonale og lokale markeder. Konkurransen på markedene forklarer mye av nedgangen for partipressa i 2. halvdel av 1900-tallet.

Partipresse

Det er vanskelig å definere begrepet «partipresse» presist og generelt fordi det som binder sammen aviser og partier, varierer fra land til land og over tid.

Den norske partipressa besto av aviser som – i stor grad – ikke var *eid* av partiene eller partiorganisasjoner⁴, men avisene (f.eks. eierne) valgte sjøl å bruke spalteplass til å støtte et bestemt parti. Det var også mange person- og organisasjonskoplinger mellom avisene og partiene. Avisene hadde ofte et ideelt (f.eks. politisk) formål. Men aviser er også alltid bedrifter som må sikre at inntektene dekker de daglige utgiftene. For aviser som etablerte seg i konkurranse med andre aviser på utgiverstedet, f.eks. i den store etableringsperioden fra 1860 til 1920 (se nedafor), ga det ofte en strategisk fordel på lesermarkedet å tone partipolitisk flagg. Dette kunne gi både abonnements- og annonseinntekter, i tillegg

Reisevaluta
 for De hurtig i
SAMVIRKEBANKEN
 Hotell Viking-hjørnet

„Tilstert spent mellom Jugoslavia og Italia - se siste side

Mandag
 12 oktober 1953
 NR. 237 • 65. ÅRGANG

Arbeiderbladet

Utsalg 35 øre
 Pjupst 30 øre

Byens
 laveste renspriser
 Rensetid 3 dager
GRUE'S RENSERI
 Grønland 14 TEL. 67 12 75

I DAG TELLER HVER ENESTE STEMME FOR NORGES VIKTIGE VALG:
Borgerlig styre – eller fortsatt framskritt

Pass tiden: DØRENE LUKKES KL. 21!

Stemmeklokken i Oslo åpner klokka 9 i formiddag og stenger pressa klokka 21 i kveld.

De velgere som har anledning til det, bør stemme tidlig på dagen. De unngår en kø.

Det gjelder er å stemme i valglokka i det distriktet hvor en bor. Men velker en ikke hjem i tide, kan en stemme i hvilket som helst valglokke i byen.

På side 8 berører vi en liste over alle stemmeklokke.

Strålende møte avsluttet Arbeiderpartiets valgkamp
 Einar Gerhardsen: Vi har nye saker å føre fram – derfor ønsker vi fortsatt regjeringmakten

Møtet på Youngstorget i går kveld dannet en strålende avslutning på Det norske Arbeiderpartis valgkamp i Oslo. Vi skal ikke prøve å anslå hvor mange mennesker som var til stede. Vi kan bare si fast at torget var fullstatt. Einar Gerhardsen uttalte blant annet:

— Valgkampen har fra første stund vært som en kamp for eller mot Arbeiderpartiet. De partiene som er mot Arbeiderpartiet og som ønsker et nytt styre på en annen politikk, har prøvd å gi folk inntrykk av at det har vært et stort dårlig møtet i går. Etter hvert er det imidlertid gått opp for opposisjonspartiene at det

gjorde de noe dumt. Det går ikke å si at til folk som har spurt så seg ned at det står derlig og slendig til her i landet. Det er ikke slett i Kirkegårdsengen fredag måtte se på den lastbil som så ut som om den skulle gå derlig til, og Erling Wiikborgs avslutning var sammen en belysning av forholdene slik de er nå. Og forholdene er gode. Vi har bygd landet opp igjen etter krigen skolegangene. Vi har bygd 12000 nye boliger. Vi har gjort framstøt på det sosiale da kommunale oppgjørstilt til 20 milliarder kroner. Og den samlede produksjonen er 50 prosent høyere enn før krigen.

Opposisjonspartiene står nå på egne ben og har gjort det tydelig. Det er ikke riktig. Når vi ser bort fra Sverige som ble holdt tilbake i krigen, har den totale produksjonen i Norge etter krigen en i noe annet vakkert og godt land.

Vi lever på grunn av opposisjonen. Det er riktig at vi har fått gjøre. Men det betyr ikke at vi har gått oss 2,5 milliarder kroner. Det er vi glade og takknemlige for. Men veksten og framgangen skyldes ikke det. Det er framstøt og merke folk er innstaa. Og vi må se utviklingen i sammenheng med den økonomiske utviklingen som har vært gjeld, og opposisjonen. Heller ikke det er sant. Vi skylder opposisjonen mindre enn før krigen. I 1938 var gjelden til utlandet 1,6 milliarder kroner. I året før den 1,2 milliard. For krigen utgjorde gjeldsfordringen 1,5 av nasjonalproduktet. I dag utgjør den bare 0,6 prosent av nasjonalproduktet.

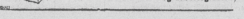
Spis en god frokost, og smag arbeidsulykker.

Svenske undersøkelser har vist at folk som ikke har spist ordentlig før de går hjemmefra om morgnen, kommer ut for den gangen så mange uhellensfall som de mer opprømta kolleger, og de arbeider neppe bedre og mer effektivt. En matarbeider har spist en frokost med minst 575 kalorier, mens det viser seg at bare 20 av 174 arbeidsfolk fikk den sålde frokosten de trengte.

Merkelig nok viser det seg også at flere av de utførte arbeidene er de gode arbeidsfolk såkaltne. Det er de undersøkte fikk i det hele som millimeteraktig konvulsjon, kort og grovsmalt angak.

Stull skikkelig med Debes mann, Debes barn og Dem selv.

Smør, ost og melk sikrer helse og arbeidslyste.

I KVELD MØTES VI PÅ YOUNGSTORGET

- VALGREPORTASJE
- FILM
- LYSBILDER
- MUSIKK
- UNDERHOLDNING

KI. 21: ALF PRØYSEN
 KI. 22: PER ASPLIN

Norsk Folkehjelps feltkjøkken serverer PØLSER og LOMPER

Arbeiderbladet

Vi velger

OSLO PRESIDENT
 Forsted

(Over til side 2)

Partiavisene var tydelige i hvem de støttet foran politiske valg. Arbeiderpartiavisene hadde en nær tilknytning til partiet. Faksimile Arbeiderbladet 12. oktober 1953.

til direkte økonomisk støtte fra partiene eller organisasjoner som var sammenkople med partiene. Men etter ca. 1950 snudde dette. Det blei stadig færre aviser på hvert utgiversted,⁵ og særlig den største avisa på hvert utgiversted søkte å betjene lesere som sokna til flere partier. Sterk partitilknytning kunne begrense inntektsmulighetene. Dette gjaldt også arbeiderpressa, sjøl om den var etablert av og – fram til slutten av 1980-tallet – i stor grad eid, av lokale fagforeninger og partiorganisasjoner, og i lange perioder med nasjonalt samordnende organisasjoner, som styrte mye av økonomien og deler av innholdet.

«Partipresse» er altså et begrep på strukturnivå⁶ og på innholds nivå⁷. Den norske pressestrukturen er først og fremst sammensatt av enkeltaviser der journalister og redaktører daglig prioriterer saker og vinkler innholdet. Men avisene og de som er ansatt der, må også forholde seg til institusjoner og organisasjoner mv. hvorav noen er (eller i hvert fall var fram til 1980-tallet) organisert etter partilinj. Analyser av pressestrukturen tar gjerne utgangspunkt i enkeltavisene: økonomiske forhold og eierskap som igjen påvirker hvilke aviser som fins på ulike steder på ulike tidspunkt (f.eks. overlevelse eller mulighet for nyetablering, fra ett tidspunkt til et annet). Det kan være strukturelle koplinger mellom partier og pressa (f.eks. økonomisk styring, organisasjoner for aviser, redaktører, journalister osv.), men aviser kan også ta systematiske, partipolitiske standpunkter uten at det er formelle bånd til partiene. Staten er også en viktig aktør som påvirker pressas arbeid. Fra 1935 – og særlig etter krigen – satte staten viktige økonomiske rammevilkår for den enkelte, norske avisa (oms-/momsfritak for alle aviser,⁸ og fra 1969 også direkte støtte til visse typer aviser).

For etterkrigstida fram til litt ut på 1980-tallet er den enkleste operasjonaliseringa av «partitilknytning» den betegnelsen den enkelte avisa sjøl oppga i de årlige utgavene av *Norsk aviskatalog*.⁹ Tett knytta til denne egendefinisjonen er også spørsmålet om avisene abonnerer på artikler etc. fra partienes pressekontorer, som i hvert fall for Høyre, Arbeiderpartiet og Senterpartiet var viktige kanaler ut til folket.

Når det gjelder «partipresse», kan en også se på de enkelte avisenes medlemskap i partienes ulike presseorganisasjoner. Partistandpunkter i innholdet lar seg også analysere.¹⁰

Monografien

Den store styrken og nytteverdien for norsk pressehistorie i Bastiansens monografi er at Bastiansen har funnet fram til, analysert og presentert et materiale som til da var lite systematisk bearbeida, nemlig avisoppslag, interne møtereferater, dokumenter og annet som belyser forholdet mellom partiene og «deres» aviser. Svennik Høyer hadde i sin doktoravhandling¹¹ og i rapporten om avisene i (den første) Maktutredningen¹² analysert forholdet mellom partiene og partipressa med utgangspunkt i avisene, og han har også analysert politisk innhold¹³ og satt utviklinga inn i en teorisammenheng¹⁴. Og Sigurd Høst har i hvert fall siden 1994 årlig beskrevet avisstrukturen i Norge både på strukturnivå og med opplysninger om hver enkelt avis – svært viktige bidrag for alle som vil skrive om utviklinga av partipressa i Norge.

Det er egentlig ikke noe problem at Bastiansen i *monografien* velger å se bort fra dette og går rett på et omfattende arkivmateriale om forholdet mellom avisene og partiene (og til dels internt i avisene), og at han dermed går lite inn på de strukturelle endringene som skjer i norsk presse totalt sett. Men framstillingen av partienes diskusjoner av sin presse kunne med fordel ha vært litt mer poengtert og analytisk. Svennik Høyer skreiv i en anmeldelse av monografien at det kanskje «bør [...] nevnes at Bastiansens bok ikke bare er et omfattende bestillingsverk med en kort deadline, men også av nødvendighet et hastverksarbeid, noe som setter sine spor i framstillingen. De mange gjentakelsene, ofte i samme avsnitt, er blant det som irriterer mest. Bastiansen er så overveldet av sitt omfattende materiale [...] at han glemmer å disponere og redigere. Samme sak behandles ut fra ulike typer arkivstoff, hvilket ikke alltid bringer inn nye synspunkter. Resultatet blir ofte at beretningen står på stedet hvil over flere sider, mens Bastiansen i andre partier viser seg som en god forteller. Vi får håpe at han får anledning til å levere en mer gjennomarbeidet versjon senere»¹⁵.

Så lenge Bastiansen i hovedsak refererer innholdet i empirisk materiale, bør en kanskje ikke stille altfor store krav til at opplysningene blir sett i sammenheng med resultatene fra andres forskning. Men når han i slutten av monografien og i kapitlet i pressehistoria generaliserer, ville det vært en fordel om han trakk inn annen forskning som dekker feltet. Da blir den årsakssammenhengen som Bastiansen presenterer, en blant flere teorier om hvordan partipressa blei svekka på 1970- og 80-tallet.

Bastiansens periodisering

Mot slutten av monografien sammenfatter Bastiansen utviklinga av partipressa etter krigen ved å dele perioden inn i fire faser (nedafor: Bastiansens merkelapper, mine sammenfatninger – Bastiansens går over 10 sider¹⁶, s. 457–467. Bastiansens oppsummering kommer forresten ikke helt til slutt i monografien: den etterfølges av 30 sider med ny empiri.

- *Partipressen i senit: perioden 1945 til 1972.* Mange aviser var – hovedsakelig gjennom egne valg, men en del også med økonomiske bånd – knytta til de tre partiene Høyre, Venstre og Arbeiderpartiet. Også Bondepartiet (fra 1959: Senterpartiet) hadde koplinger til en del aviser. Partipressa blei raskt gjenoppbygd etter den påtvungne nedstenginga under 2. verdenskrig. Viktig for partipressa var også partienes pressekontorer, som spredte partienes budskap ut til folk gjennom de partiljale avisene. Det var også organisasjoner av aviser, redaktører og journalister som knytta avisene til partiene.
- *Partipressen i krise: perioden 1972 til 1981.* I 1972 måtte folket ta stilling til norsk medlemskap i EF gjennom ei folkeavstemning. NRK (med kringkastingssjef Torolf Elster som pådriver) var nøye med å behandle de to sidene likt. Partiavisene fulgte i stor grad sine partiers standpunkt i EU-debatten: Det store flertallet av avisene (dvs. Arbeiderparti-, Høyre- og Venstrepressen) argumenterte for norsk medlemskap, mens flertallet i folket stemte «nei»¹⁷ ved folkeavstemninga. Partiet Venstre blei kort etter folkeavstemninga delt i to: Venstre og Det Liberale Folkepartiet¹⁸. De mange store og små venstreavisene måtte gjennom pinefulle valg mht. hvilket av de to små partiene de da skulle støtte. Resultatet blei at de etter ei tid valgte å ikke binde seg til noen av dem, og de erklærte seg partipolitisk uavhengige. Også Arbeiderpartiets velgere var sterkt splitta, og fra journalistene i arbeiderpressen kom et krav om større bredde og uavhengighet av partiet i dekninga av politikken. Høyre og Senterpartiet var ikke splitta av EU-spørsmålet. Men Høyre trappa ned sin støtte til svake aviser og til pressekontoret, og forholdet mellom partiet og deres aviser blei svakere enn tidligere. Senterpartiet hadde en indre debatt om hvorvidt partiet skulle skille lag med de andre partiene på borgerlig side og opptre som et mer blokkuavhengig, radikalt sentrumparti. Partiets mest vellykkede avis, *Østlendingen* (med redaktør Andreas Hagen i spissen), var en viktig aktør for det sistnevnte standpunktet. For alle de fire avispartiene skjedde ei oppløsing i forholdet mellom partier og «deres» aviser gjennom resten av 1970-tallet og litt ut i 1980-tallet.
- *Det store oppbruddet: perioden 1981 til 1991.* Den uavhengige journalistikken fikk større prestisje blant journalistene. Den Konservative Presses Forening bytta navn til Uavhengige Avisers Forening, og Høyres Pressekontor blei erstatta av Norpress. Arbeiderpartiet gjorde slutt på ordninga med at redaktøren i *Arbeiderbladet* (nå: *Dagsavisen*) blei valgt på partiets landsmøte. I denne perioden mista mange aviser det lokale eierskapet ved at større konsern kjøpte opp nr. 1-aviser og monopolaviser rundt om i landet.
- *Den nye uavhengigheten: perioden 1991 til 2000* er en fortsettelse av overgangen fra partiljale aviser til uavhengighet som et ideal for avisvirksomheten. Konsern dominerte etter hvert avismarkedet.

Løstlys 30 pr

A/S **HJORT & RISER**
Glaslaser og glassmestere
D.B.L.C.
Vehvestrøg 2. Tlf. 53 00 27 - 33 21 02.

Dagbladet

Tykk og skjæmskjem

LEIERBERE I sontralyte olendomerl
CB varmemdlere
reduserer
fyringsutgiftene
De som besjæfver, besjæfles eller vil av særlige rettsgrunde,
A. HESSELBERG & CO.
Rådstrøg 12 - Oslo. Tlf. 42 10 34 - 41 28 81.

NR. 37 - 11 320 MANDAG 12. OKTOBER 1953

Vakkert Vær til Venstre Valg

Stem i dag på: HELGE SEIP, TORALY ØKSNEVAD, MARIT AARUM, HELGE ROGNLIEN og INGEBRIGT GJØSTEIN RISS

Lidelseene ved Venstre, som et naturlyt vedtatt fra Rådhuset i dag morg.

Husmødre med kury og barnevogn de første som stemte

Koer allerede da valglokalene åpnet klokka 9. - Førstemann på pletten i Rådhuset møtte gå med uforrettet sak

Skulpturene i Vigelandsmuseet fikk vike plassen for velgerne

Det var stilt endelvis og uttrykkelig i de første valglokalene i Oslo. De første som stemte var husmødrene og barnevognene. De åpnet klokka 9. Førstemann på pletten i Rådhuset møtte gå med uforrettet sak. Skulpturene i Vigelandsmuseet fikk vike plassen for velgerne.

VALGLOKALE
For Nordmarks storkrets
BJORNHOLT SKOLE

Panikkstemning i Trieste

Frykt for blodige kamper hvis de vestallierte evakuerer sone A

Sikkerhetsrådet tar saken opp, mener «Times»

For de italienske kommuner som ligger mellom Trieste og Venezia er det en frykt for blodige kamper hvis de vestallierte evakuerer sone A. Sikkerhetsrådet tar saken opp, mener «Times».

Vinmonopolet definitivt slått, — må punge ut

Styret skal drøfte hvem som skal få flaskepengene

Hverken Høyesterett eller Lagmannens retter vil prosess om inngjøring.

Mellom 10 og 15 pst. stemte de lo første timene

Dørløse framtrøtte ens i 1949

«Den store strømmen kommer først i ettermiddag»

Klokka 11 i formiddag holdt de to partiene en orientering i Det offentlige utvalg og framtrøtte framtrøtte i en stor sal i Rådhuset. Mellom 10 og 15 pst. stemte de lo første timene.

Halvannen mil å gå til valglokalet

Hans Bonin først av 73 stemmeberettigede i Nordmarks krets

«Organiserte liggerbander herjer i Oslo!

TO AV BETLERNE PÅ TILTALEBENKEN I DAG

Det ene av mannen som fant maleriene fra Oscarshall

En politisk liggerbande herjer i Oslo. Det ene av de to betlerne på tiltalebenken i dag er mannen som fant maleriene fra Oscarshall.

Vi velger

Dagbladet støttet opp om partiet Venstre, selv om tilknytningen til partiet ikke var like sterkt som for Arbeiderparti-avisene. Faksimile Dagbladet 12. oktober 1953.

Det kan jo nevnes at i Svennik Høyers¹⁹ oppsummering av utviklinga i norsk presse fra 1830 til ca. 1980 (se ovenfor), kalte han perioden etter 1950 for en *konsolideringsperiode*, med et fall i antallet aviser, men økning i samla opplag. Det er stikkord som det er verdt å følge opp. Fra midten av 1980-tallet skjedde også en eierkonsentrasjon, der de lokale eierne, med sine politiske preferanser, blei bytta ut med nasjonale eiere, som hadde klart kommersielle motiver for sine aviseierskap.

Gjenoppbygginga av partipressa etter 2. verdenskrig

Under 2. verdenskrig forbød den tyske okkupasjonsmakta alle de politiske partiene i Norge, med unntak av Nasjonal Samling. Kommunistpartiet blei forbudt allerede i august 1940, og partiets aviser blei nedlagt samtidig. De øvrige partiene blei forbudt måneden etter, men avisene til disse partia fortsatte å komme ut, underlagt sensur og med pålegg om å ta inn stoff som myndighetene krevde spredt. Men etter hvert blei også mange av disse avisene lagt ned eller tvunget til å slå seg sammen med andre aviser på stedet. De fleste arbeiderpartiavisene blei stengt i løpet av 1940–41, og bare tre relativt små arbeiderpartiaviser kom ut gjennom hele krigen.²⁰ De store Høyre- og Venstre-avisene (med unntak av Dagbladet) kom ut så godt som uten avbrudd. Det samme gjaldt mange av de mindre, men da i en del tilfeller i form av fellesaviser med andre borgerlige aviser, i noen tilfeller også med arbeiderpartiaviser, og av og til med kortere stenginger.²¹

Da okkupasjonen tok slutt, var det viktig, både for avisene og partiene, å få gjenoppretta partipressa. I firebindsverket *Norsk presses historie 1660–2010* dekkes denne gjenoppbygginga i det første kapitlet i bind 3: Del 1 «Mai 1945: Systemet gjenreises». Store krefter blei satt inn på å få i gang flest mulig av de avisene som hadde vært nedlagt.²² Særlig effektivt arbeidet man i A-pressen, der man bl.a. med støtte fra svensk og amerikansk fagbevegelse kunne kjøpe trykkpresser og annet teknisk utstyr i utlandet (det var stor knapphet på utenlandsk valuta i Norge). I økonomiske saker blei A-presseavisene i stor grad styrt fra Youngstorget, der Norsk Arbeiderpresse A/S holdt til. Innholdet blei styrt/påvirka av Arbeidernes Pressekontor, også med kontor på Youngstorget.²³ Trass i at alle de fire politiske avisgrupperingene satsa etter krigen, var det en del aviser som hadde forsvunnet for alltid – særlig en del små Høyre- og Venstre-aviser.²⁴ Det er rimelig å si at gjenoppbygginga blei avslutta tidlig på 1950-tallet. I 1952 kom det ut avis på like mange steder som før krigen. En del mindre aviser, og noen større, fra før krigen, kom aldri tilbake. Til gjengjeld var det kommet noen nye. Avistallet i 1952 var vel 80% av tallet før krigen.²⁵

Partiaviser dominerte i 1952. Men det var i mellomkrigstida at partiavisene var mest dominerende – den var *partipressas senit*.²⁶

Norsk presses historie og avviklinga av partipressa

I *Norsk presses historie 1660–2010* dekkes avviklinga av partipressa særlig i det andre kapitlet i bind 3: «Avisdøden banker på». Med hensyn til forfatterskap er dette et komplekst kapittel. Det er delt i 5 underkapitler, og 3 av disse er særlig relevante: «Den enes brød, den annens død», «Pressen får statsstøtte» og «EF-striden: partipressen for fall». Det siste av disse er skrevet av Henrik Bastiansen, mens Sigurd Høst har skrevet om innføringa av statsstøtte. Første del av underkapitlet «Den enes brød, den annens død» handler om strukturutviklinga i norsk presse og er skrevet av Høst. Bastiansen har skrevet om partienes – og til dels avisenes egne – reaksjoner på «avisdøden».²⁷

Det er en klar motsetning mellom Sigurd Høsts og Henrik Bastiansens framstilling av strukturendringene i partipressa i etterkrigstida. Bastiansen kaller, som nevnt, perioden 1945–1972 for «partipressen i senit», mens Høst, som ser på utviklinga av de enkelte avismarkedene, snakker om «avisdød» – en død som i stor grad rammet den lokale partipressa. Mellom 1952 og 1969 gikk antallet arbeiderpartiaviser

ned fra 44 til 37 (dvs. ned 16%), høyreaviser fra 52 til 38 (ned 27%), venstreaviser fra 36 til 30 (ned 17%). Antallet upolitiske og uavhengige aviser var bortimot uendra (ned 5%). Opplagsmessig holdt partipressa stand i denne perioden²⁸.

Avisdøden fikk både journalistene og partiene til å reagere. Journalistene og noen redaktører (og til og med arbeiderpartileder Einar Gerhardsen) ønsket at avisene fikk større muligheter til å kunne skrive kritisk om eget parti, og politikerne bidro til å styrke økonomien i konkurransemessig svake aviser ved å opprette ei ordning med statlig pressestøtte fra og med 1969.²⁹ En NOU fra 1973 gir en detaljert oversikt over utviklinga når det gjelder nedlegging og opprettelse av aviser fra 1950 til 1972. Den analyserer også økonomien i den norske pressa rundt 1970.³⁰

Allerede tittelen på Bastiansens kapittel kopler partipressas fall til EF-saka: «EF-striden: partipressen for fall». Fra valget i 1965 samarbeida 4 partier (H, V, Sp og KrF) i en flertallsregjering leda av Per Borten (Sp). Forhandlinger om norsk medlemskap i Det europeiske fellesskapet, EF (i dag: EU), var ei stor sak for Norge – og det var ei sak som delte regjeringa. Venstre og – til en viss grad – Kristelig Folkeparti var internt splitta, Senterpartiet var imot norsk medlemskap, og Høyre for. Samarbeidet mellom de fire partiene sprakk i mars 1971 på ei sak som hang sammen med EF-spørsmålet. Arbeiderpartiet overtok regjeringsmakta med Trygve Bratteli (A) som statsminister: Brattelis første regjering (mindretallsregjering). Den slutførte forhandlingene om medlemskap og leda landet fram til at spørsmålet om norsk EF-medlemskap blei avgjort gjennom ei folkeavstemning i september 1972. Med høg valgdeltaking gikk 53,5% av folket mot norsk medlemskap. Bratteli overlot regjeringsmakta til ei regjering av EF-motstandere (regjeringa til Lars Korvald (KrF), regjeringa hadde også medlemmer fra Sp og EF-motstandere fra V).

Forhandlingene med EF og folkeavstemninga var kanskje den aller største politiske saka i Norge etter 2. verdenskrig. Den fikk konsekvenser for partiene og pressa, og svekka uten tvil partipressa. Men EF-striden var ikke *starten* på partipressas fall. Vi må gå mye lenger tilbake i tid for å finne starten på avviklinga av den norske partipressa. Og vi må utvide kildegrunnlaget: Både avisinnhold og strukturelle forhold (konkrete og håndgripelige forhold som markedsposisjon, økonomi og eierskap) er viktige. Og vi er så heldige at en del av dette er dokumentert i en offentlig utredning om *Dagspressens økonomi*³¹ (denne NOU-en er ikke nevnt blant utredninger som Bastiansen har listet blant kildene på s. 493 i monografien). Ei oppstilling av nedlagte, sammenslåtte og nyetablerte aviser konkluderer med en «netto nyregistrering av 13 aviser og en netto stans av 27 aviser» (da er 5 mislykka forsøk på å etablere ny avis fjerna i begge grupper). Særlig mange nedlegginger skjedde på slutten av 1950-tallet og på 1960-tallet. Det som er viktig i et partipresseperspektiv, er at de fleste *nedlagte* avisene var partiaviser, mens nesten alle de *nyetablerte* avisene som overlevde, var upolitiske/uavhengige.³² I denne perioden var i hvert fall ikke partiavisenes senit.

En tidlig undersøkelse gjennomført av Svennik Høyer viser også at på steder med flere aviser, var det gjennom 1950-tallet en synkende tendens til å markere et partipolitisk standpunkt.³³ Dette gjaldt både nr. 1-aviser og nr. 2-aviser. Men det var også slik at nr. 1-avisa på hvert sted i mindre grad viste en partipolitisk profil enn nr. 2-avisene på samme sted, uavhengig av om det er ei arbeiderpartiavis eller ei borgerlig avis som var størst.³⁴

Både når det gjelder antallet partiaviser og styrken i den partipolitiske agitasjonen, ser det ut til at partipressa blir svekka i god tid før spørsmålet om norsk deltaking i et europeisk økonomisk samarbeid blir aktuelt.

Og – som Madsen og Overrein³⁵ har vist – overlevde partiengasjementet i pressa med god margin EF-avstemninga. For å forstå avpolitiseringa av pressa er det behov for en annen type kildemateriale og flere teoretiske perspektiver enn de Bastiansen brukte i monografien, som han bygde kapitlet i *Norsk presses historie* på.

Sammenfatning og konklusjon

Avviklinga av partipressa var en prosess som varte over et mye lenger tidsrom enn det Bastiansen gir inntrykk av i kapitlet i *Norsk presses historie*. Sammenlikna med mellomkrigstida var krigen og hele etterkrigstida perioder der partiavisene var under press. Etter krigen var det ikke partipolitiske eller journalistfaglige diskusjoner som var de viktigste kildene til dette presset. Etter 1960 økte antallet steder med avis, mens hele etterkrigstida var prega av nedgang i antallet steder med konkurranse. Dette gjaldt altså utviklinga fram til midt på eller slutten av 1970-tallet. Denne utviklinga er grundig analysert av Sigurd Høst³⁶ og presentert i konsentrert form i kapitlet «Den enes død, den annens brød» i pressehistoria.³⁷

Partiene ønsket ikke – verken før eller etter 1972 – at «deres» aviser skulle legges ned eller bli mer partipolitisk nøytrale: Det var økonomiske realiteter – som igjen oftest var bestemt av markedsstrukturen – som førte til nedlegging av en del aviser og til «avpartifisering»³⁸ av andre. Konsentrasjonen av eierskapet³⁹ på 1980-tallet og utover førte til en strømlinjeforming av både store og små aviser.

Det var materielle forhold (avisøkonomi og eierskap) som var hovedgrunnen til at den gamle typen partipresse forsvant. Her er det et komplisert og interessant forhold mellom partitilknytning, konkurranseposisjon, inntektsgrunnlag og eierskap.

Noter

- 1 Siden jeg første gang leste Bastiansens monografi (2009), har jeg hatt lyst til å peke på at den bygger på en for snever teoritilnærming og et for ensidig kildemateriale til at den gir et dekkende bilde av avpolitiseringsprosessen i norsk presse. Andre arbeider som diskuteres videre i min artikkel, peker i retning av at avpolitiseringsprosessen starta lenge før EF-debatten. Roar Madsen og Per Overrein skreiv i *Mediehistorisk tidsskrift* nr. 1 2020 om hvordan tidligere høyreaviser på begge sider av Oslofjorden deltok i stortingsvalga i 1981 og 1985. Deres artikkel viste at partipressa slett ikke var et avslutta kapittel på 1970-tallet, og det krever flere innholdsanalyser for å følge avpolitiseringsprosessen videre på 1980-tallet og utover. Madsen og Overreins artikkel inspirerte meg til endelig å skrive et tilsvaret til Bastiansens framstillinger av avviklinga av partipressa.
- 2 Bastiansen 2010
- 3 Bastiansen 2009
- 4 A-pressa var det store unntaket.
- 5 Jf. flere av arbeidene til Høyer og Høst (sikkert nedafør) og godt dokumentert i NDU 1973: 22.
- 6 Her er det tilstrekkelig med en ordboksdefinisjon av «struktur». «Struktur» er måten noe er bygd opp på av mindre deler (Bokmålsordboka). I vårt tilfelle: Hvordan pressestrukturen er bygd opp av enkeltaviser, og hvordan disse igjen er knytta til partier og andre organisasjoner med politiske mål.
- 7 Det er en sammenheng mellom strukturkjennetegn og innhold (f.eks. mellom organisering knytta til et parti og partipolitisk innhold), men i den grad det er en årsakssammenheng, kan påvirkninga potensielt gå begge veger.
- 8 Oms = omsetningsavgift. Oms-satsen var 1 % 1935–40; og mellom 6 og 12 % fra 1945 og til oms blei erstatta av moms i 1969–70. Da blei oms erstatta av den mer omfattende merverdiavgifta (moms) med enda høgre, men etter hvert mer differensiert, avgiftsnivå. Fritaket for oms/moms gir aviser en konkurransemessig fordel framfor så godt som alle andre produkter på markedet. Statlige porto- og teletakster for aviser var viktige tiltak som påvirka pressestrukturen lenge før dette.
- 9 Utgitt av Norske Avisers Landsforening, NAL (seinere omdanna til Mediebedriftenes Landsforening, MBL) – trykt versjon fra og med 1946 til og med 2009. Mediekatalogen er en utvidelse og videreføring i elektronisk form.
- 10 Se f.eks. Høyer 1964.
- 11 Høyer 1975/1977
- 12 Høyer 1982
- 13 Høyer 1964
- 14 Høyer 1968
- 15 Høyer 2010: 205
- 16 Bastiansen 2009: 457–467

- 17 Den svenske stats- og medieviteren Jörgen Westerståhl (1973) viste gjennom en omfattende innholdsanalyse at NRK i tida rett før folkeavstemninga greide denne balansen rimelig godt. Nils Petter Gleditsch og Ottar Hellevik viser tydelig at avisenes partiloyaliteter førte til at de dårlig representerte sine lesere og deres partiers velgerne (1977: 212–235). Forskerne sammenfatta mediernes grad av nøytralitet slik: «NRK ga en viss overvekt for 'ja', [med] bedre balanse rett før folkeavstemningen» og «Pressen [ga en] sterk overvekt for 'ja'» (s. 249).
- 18 Venstre var et middels stort parti med 9,4 % av stemmene ved stortingsvalget i 1969. Etter at partiet blei splitta, fikk Venstre 2,3 % av stemmene ved valget i 1973 og Det Liberale Folkepartiet 3,4 % (tall fra Statistisk sentralbyrå). De store, gamle venstreavisene på Sør- og Vestlandet (opprinnelig langs kysten fra Larvik til Tromsø) hadde lite å tjene på å være knytta til ett av de to minipartiene.
- 19 Høyer 1982: 137
- 20 Av A-pressens 43 aviser forsvant halvparten allerede i 1940, 11 i 1941, 4 i 1942, 3 i 1943, og 1 i 1944 (Finmarken). 3 fortsatte gjennom hele krigen: Arbeidets Rett (Røros), Kongsvinger Arbeiderblad (bytta navn til Glåmdalen) og Romerikes Blad (Jessheim – forskjellig fra dagens RB på Lillestrøm). Også borgerlige avisene blei nedlagt eller tvunget til sammenslåing, først og fremst i 1943 og 1944. Notene bygger på Hjeltnes (1990), supplert med Høeg (1973 og 1974). Se også Høst (2010: 50).
- 21 Hjeltnes (1990), supplert med Høeg (1973 og 1974)
- 22 Høst 2010: 16–20
- 23 Lyshagen 2008: 32–42
- 24 Høst 2010: 45
- 25 Høst 2009, 2010: 19
- 26 Høyer 1982: 140
- 27 Redaksjonen for Norsk presses historie 1660–2010 har virkelig laget et rebusløp for dem (oss) som vil referere til biter av verket. På s. 503 og 504 er det en oversikt over hvem som har skrevet hva i bind 3. Det er fristende å referere til hele bindet som (Hjeltnes (red.) 2010) – Guri Hjeltnes var redaktør for bind 3; eventuelt (Hjeltnes/Dahl (red.) 2010) – Dahl var redaktør for verket som helhet. Men i dette tilfellet er det viktig å identifisere hvem som har skrevet de enkelte bitene. Jeg har derfor laget én referanse til alt Høst har skrevet i Kapittel 2 «Avisdøden banker på», som «Høst 2010», og med henvisning til siden i bindet, og tilsvarende for «Bastiansen 2010».
- 28 Høst 2010: 80
- 29 Bastiansen 2010: 83–99
- 30 NOU 1973: 22
- 31 NOU 1973: 22
- 32 NOU 1973: 22 s. 82–83
- 33 Høyer har undersøkt hvor stor andel av dagene avisene har hatt politiske lederartikler i mars og september annethvert år fra 1950 til 1960.
- 34 Høyer 1964. Bastiansen har i monografien (2009: 86) en referanse til Høyers artikkel, men ikke til del delen som viser resultatene av innholdsanalysen.
- 35 Madsen og Overrein 2020
- 36 Bl.a i Høst 1986 og 2009. Både Bastiansens og Sigurd Høsts monografier fra 2009 er laget for å analysere og dokumentere utviklinga i pressen etter 2. verdenskrig, nettopp for å forberede bidrag fra disse forfatterne i bind 3 av Norsk presses historie 1660–2010. De to monografiene er nummerert etter hverandre i serien Pressehistoriske skrifter.
- 37 Høst 2010
- 38 Begrep henta fra Simensen 1999.
- 39 Fra 1995 begynte A-pressen (i dag: Amedia) å kjøpe opp tidligere uavhengige og borgerlige aviser. Disse fikk beholde sin etablerte, politiske profil. Med Amedias oppkjøp i 2011–2012 av de fleste av de avisene som Orkla i 2006 hadde solgt til det britiske selskapet Mecom, fikk Amedia eierkontroll over det meste av det som var igjen av de gamle, borgerlige lokalavisene. Inntil nylig (høsten 2021, ti år etter at Amedia hadde overtatt) hadde den gamle høyreavisa i Horten, Gjengangeren, som del av sin formålsparagraf at den skulle drives etter «et verdikonservativt grunnsyn», mens den tradisjonelt enda mer konservative avisa i nabobyen, Tønsbergs Blad, skulle bygge på «det konservative livssyn». Nå (2022) er formålsparagrafene for disse avisene helt politisk nøytrale. Flere av de gamle arbeiderpartiavisene har beholdt en formålsparagraf som forankrer avisene i «arbeiderbevegelsens ideer om frihet, demokrati og likeverd» (Amedias hjemmesider februar 2022).

Litteratur

- Bastiansen, H.G. (2009). «Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000», *Pressehistoriske skrifter nr. 11*.
- Bastiansen, H.G. (2010). «EF-striden: Partipressen for fall», s. 113–147 i G. Hjeltnes/H.F. Dahl (red.) *Norsk Presses historie 1660–2010, bind 3*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Chandler, D. og R. Munday (2011). *Oxford Dictionary of Media and Communicaton*, Oxford: Oxford University Press.
- Gleditsch, N.P. og O. Hellevik (1977). *Kampen om EF*. Oslo: Pax Forlag.
- Hjeltnes, G. (1990). *Avisoppgjøret etter 1995*. Oslo: Aschehoug.
- Høeg, T. A. (1973). *Norske aviser 1763–1969 En bibliografi. 1. Alfabetisk fortegnelse*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- Høeg, T.A. (1974). *Norske aviser 1763–1969 En bibliografi. 2. Registerbind*. Oslo: Universitetsbiblioteket.
- Høst, S. (1986). *Aviskonkurransen. Nye og gamle teorier belyst gjennom A-pressens utvikling*. Fredrikstad: Institutt for Journalistikk.
- Høst, S. (1995). *Avisåret 1994. Flere aviser, stabilt opplag*. Fredrikstad: Institutt for Journalistikk.
- Høst, S. (2009). «Mye mer enn Akersgata». *Pressehistoriske skrifter nr. 12*.
- Høst, S. (2010). «Status ved frigjøringen», s. 16–20; «Systemet tømres», s. 45–53; i G. Hjeltnes/H.F. Dahl (red.) *Norsk Presses historie 1660–2010, bind 3*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høyer, S. (1964). «Pressens økonomiske og politiske struktur», s. 221–242 i *Tidsskrift for samfunnsforskning nr. 4*.
- Høyer, S. (1968). «The Political Economy of the Norwegian Press», s. 85–143 i *Scandinavian Political Studies Volume 3/1868*.
- Høyer, S. (1975/1977). *Norsk presse mellom 1865 og 1965: Strukturutvikling og politiske mønstre*. Oslo: Institutt for presseforskning (dr.-avhandling).
- Høyer, S. (1982). «Del I: Perspektiver» (s. 21–94) og «Del III: Pressen – Økonomisk utvikling og politisk kontroll» (s. 133–239), i *NOU 1982: 30 Maktutredningen. Rapporten om massemedier*,
- Høyer, S. (1995). *Pressen mellom teknologi og samfunn*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høyer, S. (2010). «Om hvorfor partipressen forsvant», s. 203–206 i *Norsk medietidsskrift nr. 2 2010 (Vol. 17)*.
- Madsen, R. og P. Overrein (2020). «'– Vi stemmer Høyre i Sandefjord'. Høyreaviser i valgkamp», s. 71–92 i *Mediehistorisk Tidsskrift nr. 1*.
- NOU 1973: 22 *Dagspressens økonomi*.
- NOU 1982: 30 *Maktutredningen. Rapporten om massemedier*.
- Simensen, J.O. (1999). *Meningsbærer eller meningsløs? Om avisenes samfunnsrolle*. Fredrikstad: Institutt for Journalistikk.
- Westerståhl. J. (1973). *EF i Norsk rikskringkasting. En studie av radio- och tv-sändingarna inför folkeavstemningen 1972*. Göteborg: Statsvetenskapliga Institutionen.

EF-natten 1972 i NRK. Foto: Digitalmuseum.

Henrik G. Bastiansen

Pressestrukturens primat

Svar til Helge Østbye

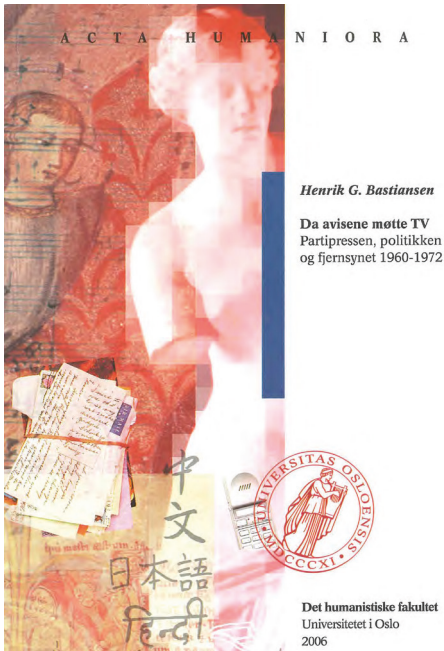
Henrik G. Bastiansen
 Professor i medievitenskap
 Høgskulen i Volda
henrik.grue.bastiansen@hivolda.no

Leserne av *Mediehistorisk tidsskrift* kan nå glede seg over at vi får mer debatt om presseutviklingen her i landet. Det er ikke så ofte at det skjer. Som dere ser, har professor Helge Østbye skrevet en kommentar til min forskning om partipressens fall. Det gjelder to av mine publikasjoner: avhandlingen *Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000*, som utkom som *Pressehistoriske skrifter* nr. 11 i 2009 – og kapitlet «EF-striden: partipressen for fall» fra bind 3 i bokverket *Norsk Presses Historie 1660–2010*, som ble utgitt av Universitetsforlaget i 2010.¹ Det har nå gått henholdsvis 14 og 13 år siden disse ble utgitt. Og i hele denne tiden har Helge Østbye hatt lyst til å komme med kritiske kommentarer til dem. Det er greit nok for meg, men jeg forbeholder meg også retten til å vurdere hans kommentarer på liknende måte. Opposisjon og tilsvar er da også idealet i academia, slik alle disputaser viser så tydelig. Kritikerens syn skjerper interessen, men forsvarerens syn hører også med. Et stykke forskning er ikke ordentlig belyst før man har hørt ulike synspunkter på det. Det som nå følger, må nødvendigvis bli nokså detaljfokusert om min forskning – men slik må det nesten bli denne gangen.

Punkt 1: Helge Østbye begynner med å presisere at han retter blikket mot de to nevnte publikasjonene mine: *Lojaliteten som brast* og kapitlet «EF-striden: partipressen for fall» i tredje bind av pressehistorien. Så hevder han at jeg skal ha skrevet *Lojaliteten som brast* som et «forarbeid» til dette EF-kapitlet i bind 3. Det er ikke riktig, for mye av stoffet i dette avsnittet om partipressen under EF-striden kommer fra et helt annet arbeid enn Østbye hevder, nemlig fra min doktoravhandling *Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960–1972* fra 2006. I den behandlet jeg EF-sakens betydning for partipressen over 100 sider i hele kapittel 4² – men Helge Østbye henviser ikke til den i det hele tatt, og det er merkelig – for den er svært relevant her, for å si det mildt.

I den neste partipresseavhandlingen min, den omtalte *Lojaliteten som brast*, tok jeg kun med korte sammendrag av EF-stoffet fra dette doktorgradsprosjektet – uten de detaljer, nyanser og presiseringer som det er plass til i en doktorgradsavhandling på over 500 sider. Dokumentasjon på hvor viktig *Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960–1972* er for EF-avsnittet i bind 3 av pressehistorien, ligger i fotnoter til dette kapitlet. En publisert tekst kan altså ha en komplisert tilblivelseshistorie, og enhver kritikk som ikke har satt seg inn i den, kan lett skyte seg selv i foten. Da blir det vanskelig for utenforstående å vurdere teksten. Østbye burde studert fotnotene – og originalkilden – grundigere og innsett at dette EF-kapitlet kun er en liten del av min partipresseforskning.

Punkt 2: EF-striden i 1972 er et viktig tema for Helge Østbye. Dels mener han at avpolitiseringen av partipressen begynte lenge før 1972. Han omtaler dette som om jeg noen gang har hevdet at partipressens fall skjedde helt plutselig det året. Her må jeg nesten spørre om han har lest *Lojaliteten som brast* grundig

Henrik G. Bastiansen

Da avisene møtte TV
Partipressen, politikken
og fjernsynet 1960-1972

Det humanistiske fakultet
Universitetet i Oslo
2006

Henrik Bastiansens doktoravhandling fra 2006: *Da avisene møtte TV. Partipressen, politikken og fjernsynet 1960-1972*, Universitetet i Oslo.

nok, for der har jeg brukt hele kapittel 1 (100 sider) på å tegne et nyansert bilde av partipressen før 1972, også med de trekk som satte den under press. Han finner for eksempel omtale av avisdøden,³ men også stoff som viser nye sider ved partipressen i 1950- og -60-årene. Sitater fra aktører som Charlie Jansson, Nils Morten Udgaard, Einar Olsen, Arve Solstad og Reidar Hirsti gir ulike eksempler på at partipressen var kommet i bevegelse lenge før EF-striden i 1972. Det legger jeg stor vekt på, men Helge Østbye slår fast at avpolitiseringen var en prosess som foregikk over flere tiår, som om jeg har hevdet det motsatte. Det har jeg ikke. Jeg har aldri hevdet at avviklingen av partipressen skjedde plutselig i 1972 – og jeg har selv behandlet avviklingen som en langstrakt prosess over flere tiår. Det var derfor *Lojaliteten som brast* ble så lang! Kort sagt: Her slår Helge Østbye inn åpne dører – for vi er begge enige om dette.

Det samme gjelder når han peker på at partipressen også varte mye lenger enn til 1972. Flott. Helt enig. Dette har jeg dokumentert i kapittel 2, 3 og 4 i *Lojaliteten som brast* (det vil si sidene 118–456). Så vi er enige om dette også. Helge Østbye slår inn åpne dører. Igjen.

Det er uheldig av Helge Østbye å gå så hardt ut om dette. Særlig når han ikke trekker doktoravhandlingen min inn i diskusjonen. Der utgjorde forholdet mellom

partipressen og EF-striden et helt spesielt tilfelle i konkurransen mellom partiavisene og fjernsynet. Han mener videre at jeg burde ha henvist til en presseutredning med betegnelsen NOU 1973: 22 – og jeg kan godt si meg enig i det. Men den etterlysningen fra Helge Østbye blir litt merkelig når han selv ikke henviser til den doktorgradsavhandlingen – altså grunnforskningen – som ligger under og bak *Lojaliteten som brast*. Den ble publisert til min disputas i 2006, så han har hatt 17 år på seg til å lese den.

Det som er poenget i doktoravhandlingen min – og som det handler om her – er hvordan EF-striden i 1972 – tross alle nyanseringer bakover og fremover i tid – likevel ble et vendepunkt for partipressen. Den forsvant ikke plutselig over natten, men sammen med andre årsaker gikk den mot sin avslutning i tiårene etterpå. EF-striden var ikke den eneste årsaken til det, ei heller fjernsynet. Men en stor hendelse som dette kan likevel få rollen som et historisk vendepunkt ved å forsterke tendenser som har ligget i tiden en stund – og den kan samvirke med andre årsaksfaktorer som i tiden etterpå også drev partipressen mot sin avslutning. Konkret: Etter EF-striden ble Venstre splittet, mens Venstrepressen gikk i oppløsning utover i 1970-årene. Det oppstod samtidig konflikter mellom de gjenværende partiene og deres aviser. Alt dette skjedde i kjølvannet av EF-striden. Etter hvert begynte høyreaviser, senterpartiaviser og arbeideraviser å betrakte de tidligere venstreavisene som journalistiske forbilder, fordi de ikke lenger var bundet av partipolitiske hensyn. Fra den forsvunne Venstrepressen begynte så en ny og partiuavhengig journalistikk – anført av Arve Solstad i Dagbladet – å spre seg til de tre gjenværende partipolitiske avisgruppene. Og utover i 1980-årene gikk de både formelt og organisatorisk i oppløsning. De siste formelle rester forsvant i 1990-årene. Flere andre årsaksfaktorer medvirket selvfølgelig til dette. Men for ikke å

bli misforstått enda en gang: Det jeg her skriver, gjelder partipressen som et system for planlagt massepåvirkning av norske velgere, slik den da hadde eksistert i Norge siden kampen om parlamentarismen i 1880-årene. Avviklingen av partipressen i *denne forstand* har jo ikke forhindret at avisene fortsatt kan ha sine sympatier og antipatier overfor de politiske partiene. Men nå skjer dette ikke lenger som resultat av en organisert vilje til massepåvirkning, der avisenes partipolitiske lojalitet er fastlagt på forhånd.

Punkt 3: Det er ellers et hovedpunkt hos Helge Østbye at både *Lojaliteten som brast* og EF-kapitlet i bind 3 av pressehistorien for ham har et for snevert perspektiv og et for ensidig datagrunnlag til at de gir et dekkende bilde av partipressens fall i Norge. Østbye savner flere henvisninger til presseforskere som Svennik Høy og Sigurd Høst, for aviskonkurransen forklarer «mye av nedgangen» for partipressen i andre halvdel av 1900-tallet, skriver han. Ja, han hevder faktisk at jeg «ser bort fra» forskningen til Høy og Høst. Jeg går for lite inn på de strukturelle endringene som fant sted i norsk presse totalt sett, ifølge Østbye. Han ville hatt mer fokus på «pressestruktur» og dens betydning for partipressens fall.

La meg til dette først få peke på at i min doktoravhandling, som Østbye ikke nevner, har jeg syv henvisninger til Svennik Høyers publikasjoner og tre til Sigurd Høst.⁴ Alt i alt er altså ti av deres arbeider henvist til der. Så vil jeg peke på at jeg også har lagt vekt på pressens struktur i min forskning: Min tilnærming har vært å studere de fire store partipolitiske pressegruppene (Arbeiderpressen, Høyrepresen, Venstrepressen og Senterpartipressen) og den parallelle utviklingen innad i hver av dem, innenfor noen større epoker som jeg har satt opp. Dette hører også med til pressestrukturen, men på en litt annen måte enn det Høy og Høst har gjort. Begge disse er sentrale, dyktige og viktige forskere på partipressen, og de har levert avgjørende bidrag til å forstå den. Selvfølgelig. Samtidig er de to jo ikke innbyrdes enige: Sigurd Høst har jo til og med gått ut med hard kritikk av partipresseforskningen til Svennik Høy.⁵ De to står altså for ulike syn. Deres posisjoner er ikke så entydige som Helge Østbye vil ha det til.

Når han beskylder meg for å ha en for snever tilnærming og bygge på et for smalt kildetilfang i analysen av partipressens fall, så har han altså ikke tatt helt inn over seg at jeg bruker «pressestruktur» på en litt annen måte enn Høy og Høst. Det har visst ikke slått Helge Østbye at dette faktisk er et bevisst valg av meg. Det har visst heller ikke slått ham at en ny og yngre forskergenerasjon (som jeg representerer sammenliknet med dem) synes at det er Høyers og Høsts pressestruktur-tilnærming som er for snever. For kritikken som Helge Østbye her målbærer, kan nemlig like gjerne vendes tilbake mot ham selv og hans generasjon av samfunnsvitenskapelige presseforskere. De har nærmest i det uendelige brukt «pressestruktur» som en slags universalforklaring på alle endringer i pressen. Høy, Høst og Østbye er alle skolert i en klassisk, kvantitativ samfunnsvitenskapelig forskningstradisjon, som har samlet seg om «pressestruktur» som hovedforklaring på det meste av det som endres i avisenes verden. Det klinger jo så godt å si at «pressestrukturen» forklarer det meste – konkretisert med økonomi, marked og eierskap. Kort sagt: materielle forhold. Min oppfatning har lenge vært at det faktisk er denne universalforklaringen som er for snever. Jeg synes det er merkelig at Helge Østbye ikke har innsett det selv – etter alle de årene han har tilbrakt i et fagfelt som har forandret seg så mye. I dag er pressestrukturforskningen blitt gammel, Ja, den holder faktisk på å dø ut, for det er ikke mange som fortsatt arbeider på den måten lenger. Sigurd Høst er vel den som har holdt ut lengst – med sin bok *Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945–2009*.⁶ At denne forskningsretningen begynner å bli gammel, finner vi tydelig belegg for i de referansene Helge Østbye selv viser til i sin kommentar: De fleste av dem er nå omkring 50–60 år gamle. Det er på tide å innse at pressestruktur-tilnærmingen stammer fra en tid da det ikke fantes annet enn en nokså snever samfunnsvitenskapelig presseforskning her i landet, mens vi i dag har utviklet andre måter for å analysere hvordan avisene har forandret seg over tid.

Svakheten ved pressestruktur-paradigmet er blant annet at det isolerer avisene fra alle de andre masse-

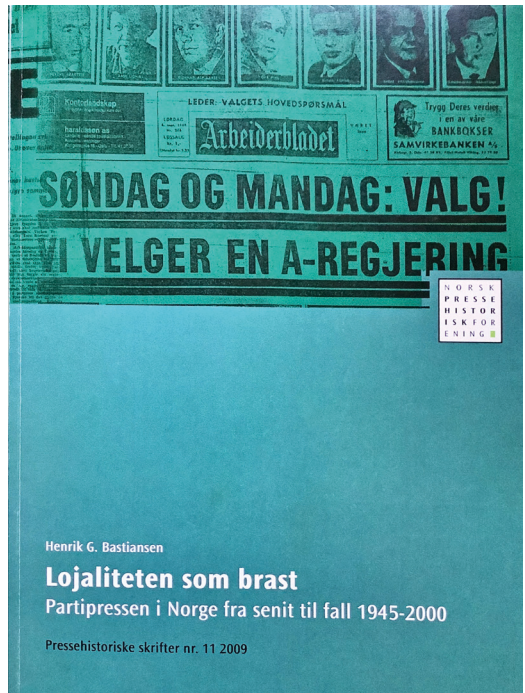
mediene som omgir dem på samme tid, altså fra deres nærmeste kontekst. Disse forskerne har optrådt som om avisene utgjorde et helt eget system *innenfor* mediernes verden: et slags isolert avismarked for nyheter, annonser og lesere. Deres metode lå i det å isolere avisene og se dem som noe avgrenset og eget, forklart med sjargong om nr. 1-aviser, nr. 2-aviser og så videre. I dag bruker vi ofte en annen tilnærming til fortidens aviser: Vi ser alle massemediene – avisene også – som del av den helheten som de utgjør til sammen, på tvers av de enkelte medieformene. For partiavisene betød det at de ikke bare måtte kjempe mot de andre partienes presse, men også mot lesernes interesse for ukeblader, film og kino – og ikke minst for alt det nyhets- og aktualitetsstoffet som ble sendt ut gjennom radio og TV. Publikums tid og oppmerksomhet var jo begrenset, og det var grenser for hvor mye tid de kunne avsette til massemedier. I dagens mediehistoriske forskning betrakter vi gjerne partipressen *sammen* med alle de øvrige mediene i tiden for å analysere det vi kaller «mediesystemet» som helhet. Se for eksempel på mediestatistikken jeg har satt opp i læreboken *Norsk mediehistorie*.⁷ Den første av disse statistikkene viser pressen og de andre massemediene i 1950-årene. Den andre av dem viser alle de fem store massemediene med tall gjennom både 1960- og -70-årene. Disse to tabellene gir et ganske annet bilde enn om man hadde holdt seg til «pressestruktur» og begrenset analysen til avisene alene. Det nye bildet som en slik «mediesystem»-tilnærming gir oss, er mer helhetlig og realistisk. Dette står i sterk kontrast til hvordan pressestruktur-tilnærmingen isolerer avisene og anser dem som sin helt egne verden. I dette mener jeg at pressestruktur-tilnærmingen har betydelige svakheter – fordi vi nå har nyere og mer helhetlige analysemodeller vi kan bruke.

Det gamle fokuset på pressestruktur fanget heller ikke opp hvordan partipressen etter hvert ble utfordret av medier utenfor pressen, særlig radio og fjernsyn. Mens partiavisene var partikulære ved å henvende seg til sine moderpartiers sympatisører, var radio og TV universelle medier som sendte det samme til alle. Dette utgjorde en viktig strukturell forskjell mellom dem – og det synes åpenbart at da et så viktig massemedium som fjernsynet kom i 1960-årene, så måtte det på en eller annen måte få konsekvenser for partipressen. Dette spesielle konkurranseforholdet var selve hovedtemaet i min doktoravhandling fra 2006: På hvilken måte innvirket NRK-fjernsynet på partipressen her i landet? Medvirket TV-mediet til partipressens fall? For å belyse slike spørsmål måtte jeg altså trekke inn et massemedium som ikke kunne regnes som en del av den norske pressestrukturen. Svennik Høyser var selv svært interessert i dette, og han mente at fjernsynet var en av de viktigste årsakene til at partipressen forsvant (sammen med andre faktorer, selvsagt). Men han stilte seg altså åpen for en slik tverr-medial analyseform som søkte etter årsakene til partipressens fall også utenfor den tradisjonelle pressestruktur-tilnærmingen. Når Helge Østbye derfor etterlyser mer vekt på pressestruktur i min forskning, så synes jeg det viser hvordan han henger igjen i et gammelt og nokså foreldet presserforskningsparadigme. I dag er pressestruktur-litteraturen blitt gammel – og det finnes andre måter å utforske pressehistorien på. Det er nok å vise til hvordan professor Martin Eide har fornyet forskningen på aviser, journalistikk og pressehistorie – uten at pressestruktur har vært noe bærende begrep hos ham.

Begrepet «pressestruktur» synes å stå så sterkt som pressehistorisk forklaringsfaktor hos Helge Østbye og hans samfunnsvitenskapelige forskergenerasjon at det er antatte avvik fra denne forklaringsmodellen som ansees som å være snevre – og ikke denne tilnærmingen i seg selv. Det er påfallende. Og jeg er ikke redd for å si dette rett ut: Etter min mening har den eldre garde av samfunnsvitenskapelig skolerte pressforskere overvurdert «pressestruktur» som forklaringsfaktor. De har gitt dette begrepet et forskningsmessig primat som nesten aldri diskuteres eksplisitt. Samtidig har de undervurdert betydningen av å få avdekket og studert primærkilder fra pressens egne aktører. Etter min mening har samfunnsvitenskapelige pressforskere i mange tiår nemlig hatt et merkelig uavklart forhold til historiefaglig utforskning av

Norsk presses historie, bind 3, 1660-2010.

Pressehistoriske skrifter, nr. 11 2009.

pressen, den som er bygd på historiefagets tilnærming og metode, og som innebærer slike ferdigheter som finnekunst (heuristikk), kildekritikk, tolkning av kvalitative kilder og tekster, sonderingen mellom kilder lest som beretning versus levning, hvordan man takler at materialet er spredt og ufullstendig, skillet mellom datid og nåtid og så videre. Dette er behørig diskutert i den mediehistoriske metodelitteraturen vi har fått.⁸ Dette uavklarte forholdet har ført til at denne type presseforskere synes å ha vanskelig med å anerkjenne de prinsipielle forskjellene mellom en lovsøkende (nomotetisk) samfunnsvitenskap og en historisk (idiografisk) utforskning, som er opptatt av unike enkelttilfeller fremfor mønstre og strukturer. Jeg har selv støtt på denne uavklarte holdningen hos denne type forskere flere ganger – og nå setter jeg ord på det. Det Helge Østbye savner, er følgelig mer av klassisk pressestruktur, mønstre og regelmessigheter – mens jeg selv har arbeidet ideografisk og studert nyoppdagede primærkilder og kompliserte enkelttilfeller for på den måten å kaste lys over partipressens fall her i landet.

Da jeg oppdaget interne kilder rett fra aktørene selv, ga det meg et mye mer nærgående bilde av realitetene: Slik var det å være partiavis-redaktør da avisene begynte å miste lojaliteten til partiene. Slik snakket de på interne møter, som ikke ble referert utad. Slik ordla de seg i interne notater og møtereferater. Slik omtalte de fjernsynet. Slik artet tidens redaktørkonflikter seg. Til sammen ga slike historiske kilder et langt mer nyansert bilde enn de nokså mekaniske forklaringsfaktorene (ofte av utvendig karakter) som pressestruktur-paradigmet så ofte har gitt oss. Som om alt lå nedlagt i den. Hvis alt forklares med pressestruktur, er det jo ikke lenger nødvendig å studere partipressens journalister, redaktører, ulike aviser, enkeltsaker, avisgrupper, pressekontorene og deres tenkning, praksis og strategier på ulike tidspunkter. De aktivt handlende subjektene skrives da ut av historien, til fordel for mer abstrakte analyser av presse-

struktur. Hvis pressestruktur forklarer alt, blir det heller ikke noe handlingsrom igjen til pressens aktører – og det er jo en merkelig måte å analysere avisbransjen på. For den har navn som Egil Sundar, Reidar Hirsti, Einar Olsen og Arve Solstad og mange flere – og hver av dem viser at det ikke var noen selvfølge hvordan pressefolkene møtte tidens utfordringer.

Kort sagt kan vi si at det har foregått et paradigmeskifte i partipresseforskningen: fra pressestruktur-tilnærmingen som dominerte tidligere, til en bredere vifte av forklaringsfaktorer som har til felles at de vektlegger avisenes faktiske rolle som partiaviser, vurdert etter sin journalistikk – sammen med redaktørens rolle, kontroversielle saker, forholdet mellom de partipolitiske avisgruppene og deres moderparti, vendepunkter og hovedaktører og så videre – belyst ved primærkilder. Summen av alt dette gir oss en bredere forståelse av partipressens fall enn tidligere. Helge Østbye holder seg derimot til et eldre pressestruktur-paradigme. Og det blir dermed noe faglig tilbakeskuende og litt gammeldags over hans tilnærming.

Da jeg gikk inn i den partipresseforskningen som det handler om her, var dens arkiver nettopp åpnet. Jeg snakket personlig med arbeiderpressens arkivar, som nettopp var ferdig med den kjempejobben det var å ordne alle dens kilder. Og han var så glad for at noen kom for å studere dette nysorterte materialet. Det var en drømmesituasjon for en forsker: å få tilgang til arkivmateriale som ingen andre forskere hadde studert. For meg ble oppgaven da å betrakte partipressen og dens fall med nye, friske øyne. Min oppgave ble følgelig *ikke* at alt jeg fant, skulle harmoniseres eller tilpasses det som samfunnsvitenskapelige presseforskere hadde skrevet et halvt århundre tidligere. Det nye stoffet måtte få lov til å komme frem på sine egne premisser. Likevel skal jeg gi Helge Østbye rett i at jeg sikkert kunne ha gjort noen flere referanser som satte de nye resultatene jeg fant, inn i en lengre forskningsmessig sammenheng, men tiden strakk ikke til. Jeg leverte en rapport på over 500 sider til pressehistorieprosjektet, mens deres bestilling til meg opprinnelig var på 150 sider. Dette skyldtes ikke at jeg insisterte på å skrive langt, men at kildene var så rike og omfattende og stoffet så uberørt av forskerhender at det fortjente et større format for å komme til sin rett.

Helge Østbyes påstand om at kildetilfanget mitt er for smalt, faller derfor på sin egen urimelighet. For aldri før har jeg brukt et større, bredere og mer komplisert tilfang av kilder enn det jeg gjorde i *Lojaliteten som brast*. Jeg tror faktisk at det er vanskelig for utenforstående forskere å forstå kildetilfanget som ligger til grunn for denne avhandlingen. Jeg har ikke tall på hvor mange arkivbokser, møtereferater, ringpermer og dokumenter jeg gjennomgikk underveis. Kildearbeidet varte i uke etter uke, måned etter måned. I dag ser jeg på det nesten som et mirakel at jeg tross alt klarte å sammenfatte såpass mye kildemateriale som jeg gjorde i sluttfasen. Helge Østbye synes derimot at jeg burde brukt enda flere kilder og enda mer litteratur. Ideelt sett kan jeg godt si meg enig i det, men i praktisk forskning er det alltid kapasitetsmessige og tidsmessige begrensninger. Det minnet Svennik Høyer oss om en rekke ganger. Han visste det – og aksepterte det. Det synes ikke helt som om Helge Østbye er like tydelig på det.

Punkt 4. Helge Østbye mener ellers at det var *mellomkrigstiden* som var partipressens periode i senit – ikke perioden 1945–72, som jeg angir i *Lojaliteten som brast*. Han påpeker også at det er forskjeller mellom hvordan Sigurd Høst og jeg omtaler strukturendringene i etterkrigstidens presse. Mens jeg ser på 1945–72 som tiden for en partipresse i senit, skriver Sigurd Høst om de enkelte avismarkedene og om avisdøden. Antallet partiaviser gikk ned i 1950- og 60-årene, målt både i antall og i prosent, men partipressen opprettholdt sitt opplag.

Her må jeg nesten få forklare min periodeinndeling nærmere. Når jeg betrakter perioden 1945–72 som partipressens tid i senit, så var det innenfor den tidsepoken jeg fikk tildelt av pressehistorieprosjektet til min forskning, nemlig årene 1945–2000. Min epokeinndeling, som Østbye polemiserer mot, gjelder altså kun innenfor denne tidsrammen. Min avhandling *Lojaliteten som brast* var hele tiden ment som et bidrag til

utforskningen av partipressen mellom 1945 og år 2000, altså som bidrag til pressehistoriens tredje bind, som gjaldt akkurat disse årene. Hensikten med min forskning på denne tidsepoken var ikke å utvikle et samlet 100-årsperspektiv på partipressen. Pressehistorieprosjektets bestilling til meg gjaldt etterkrigstiden. Derfor var det ikke naturlig for meg å omtale mellomkrigstidens partipresse i *Lojaliteten som brast*. Men jeg er helt enig med Helge Østbye i at om vi ser partipressen i et samlet 100-årsperspektiv (altså lenger enn bind 3 og dets forskning avgrenser seg til), så fremtrer tiden 1920–40 utvilsomt som partipressens største tid.⁹

Men om vi lar tidsepoken 1945–2000 være rammen, mener jeg at årene fra 1945 til 1972 fortsatt må kunne ansees som partipressens senit-epoke – *innenfor* denne tiden. Og det er det som er mitt poeng. Dette står ikke i motsetning til at en del partiaviser forsvant nettopp i disse årene. Jeg er fullstendig klar over at det skjedde mange endringer i partiavisene utover i 1950- og -60-årene. Flere aviser gikk inn. Avisdøden herjet. Jeg har selv skrevet om dette.¹⁰ Partipressen kom under press og var i endring. For å vise dette har jeg valgt å kalle avisene mot slutten av 1960-årene for en «differensiert partipresse»,¹¹ noe Østbye ikke nevner i det hele tatt.

Vi kan godt telle opp antallet partiaviser i denne tiden, bygd på Norsk Aviskatalog. Det har jeg gjort. Og vi kan godt lage innholdsanalyser av styrken i deres partipolitiske agitasjon. Det har jeg også gjort – i doktoravhandlingen som Østbye ikke nevner. Likevel: Det som har vært avgjørende for meg da jeg valgte å omtale hele perioden 1945–72 som partipressens tid i senit, er hva primærkildene fra partipressen avslører. Med noen forbehold kan vi si at endringene i 1960-årenes partipresse ikke var så dyptgående at de truet hele partipressesystemet. «Fortsatt må vi bruke vår propagandistiske penn», sa Einar Olsen om arbeiderpressen i 1967.¹² Samtidig tilførte Arve Solstad i *Dagbladet*, Egil Sundar i *Aftenposten* og Reidar Hirsti i *Arbeiderbladet* nye tendenser i sine aviser – og det er dem jeg fanger opp med begrepet «differensiert partipresse». Partiavisene trykket i 1960-årene et bredere spekter av meninger enn tidligere – det er riktig. Men partipressen bestod likevel. I det indre organisatoriske livet viser kildene som jeg studerte, at partipressen stod like sterkt som tidligere – også i 1960-årene. Min analyse står seg derfor mot kritikken fra Helge Østbye på dette punktet.

Helge Østbye hevder også at det er stor forskjell på hvordan Sigurd Høst og jeg arbeider med etterkrigstidens presseutvikling. Ja, jeg innrømmer at det er store forskjeller i tilnærminger mellom ham og meg. Men gjør det egentlig noe? Er det ikke egentlig helt naturlig at ulike forskere bruker ulike tilnærminger til samme emne? I forskning er det helt vanlig, og heller enn å se på det som et problem er det snarere et uttrykk for vitaliteten i et fagfelt at ulike perspektiver brynes mot hverandre – som her. Jeg kan ikke se at det er problematisk. Synes Helge Østbye virkelig at alle forskere må arbeide likt, analysere på samme måte og være enige i alt?

Punkt 5: Svennik Høyer er en viktig referanse i Helge Østbyes kommentar. Og han morer seg ved å sitere noen få kritiske setninger som Svennik Høyer inkluderte i sin anmeldelse av *Lojaliteten som brast*, som ellers var gjennomgående positiv. I disse setningene hevdet Høyer at jeg var overveldet av kildene, hadde fått liten tid og «glemte» å redigere teksten. De to første poengene til Høyer er riktige: Ja, jeg ble overveldet av alle kildene. Jeg skulle gjerne sett dem som ikke hadde blitt det. Og ja: Jeg fikk også liten tid. Men jeg «glemte» ikke å redigere teksten av den grunn. Tvert om: *Lojaliteten som brast* er gjennomredigert. Det vises tydelig ved inndelingen i hovedkapitler og mellomkapitler. Strukturen ligger i innholdsfortegnelsen. Men på detaljnivå ser jeg i ettertid at jeg ikke klarte å utrydde alle gjentakelser. Jeg skal gi Høyer og Østbye rett i det. Men at det forekommer gjentakelser på detaljnivå, betyr altså ikke at teksten som helhet er uredigert – for det er den ikke. Den som hevder det, blander sammen de ulike nivåene i teksten.

Punkt 6: Siden Helge Østbye legger så stor vekt på Svennik Høyer og hans forskning, må jeg få legge til litt mer om ham. For det jeg har skrevet ovenfor, er ikke representativt for mitt forhold til ham. At jeg

Svennik Høyer. Foto: Paal Audestad.

kjente ham personlig, er for så vidt ikke noe poeng her, men Svennik var alltid vennlig og positivt støttende til unge, nye forskere som meg. Da jeg fikk eget forskerkontor på Institutt for medier og kommunikasjon ved UiO i 1997, var det en av Høyers assistenter som hadde hatt det før meg. Derfor stod det mange eldre presseutredninger og forskningsrapporter etter Høyer der inne. Mens mange andre kanskje ville synes at de var for gamle til å være interessante, syntes jeg tvert imot at de var spennende. Så jeg begynte å lese dem. Det gjaldt blant annet hans store avhandling *Pressen som massemedium* fra 1971, som jeg har henvist til en rekke ganger.¹³ Og det var faktisk gjennom akkurat denne eldre faglitteraturen etter Svennik Høyer at jeg begynte å bli interessert i partipressen som fenomen.

Da jeg skulle disputere om partipressen ved UiO i 2006, var Svennik Høyer det tredje medlemmet av doktorgradskommisjonen. Og jeg kan fortelle at hverken kommisjonen som sådan eller opponertene etterlyste flere henvisninger til gamle Høyer-publikasjoner eller ville ha mer om pressestruktur. Tvert om: Svennik Høyer syntes det var spennende at en ny, ung forsker grep fatt i partipressen og studerte dens forhold til fjernsynet. Han kritiserte heller ikke at jeg trakk inn TV-mediet, som jo lå utenfor det man hadde ment med begrepet «pressestruktur». Han hadde selv spekulert i fjernsynets rolle for utviklingen av partipressen, og min avhandling belyste dette forholdet med store mengder nytt kildemateriale. Svennik Høyer var altså åpen for nye måter å betrakte partipressen på. Han klamret seg ikke til den gamle pressestruktur-tilnærmingen. På meg virker det derfor som om Helge Østbye bruker Svennik Høyer på en misvisende, normativ måte – som ikke henger sammen med Høyers faktiske interesse for nye måter å utforske partipressen på. Han var langt mer åpen for nye innfallsvinkler enn det Helge Østbye synes å være i sin kommentar.

Til slutt: Da Svennik Høyer høsten 2016 av aldersmessige grunner måtte avvikle sitt kontor på Blindern, ga han bort fagbøkene sine. De ble lagt ut på et bord, og man kunne bare ta for seg. Jeg tok med meg så

mange av dem som jeg klarte å bære. Fire bærepåsar fulle. Slik reddet jeg unna en rekke av fagbøkene til Svennik Høyer. De ville nok ellers blitt kastet. Nå står de her i min bokhylle, men de kommer fra ham. Noen av dem er antakelig de eneste eksemplarer som finnes her i landet.

Konklusjon: Denne kommentarartikkelen er ikke Helge Østbye på sitt beste – særlig ikke etter en selvpålagt betenkingsperiode på 14 år.

Noter

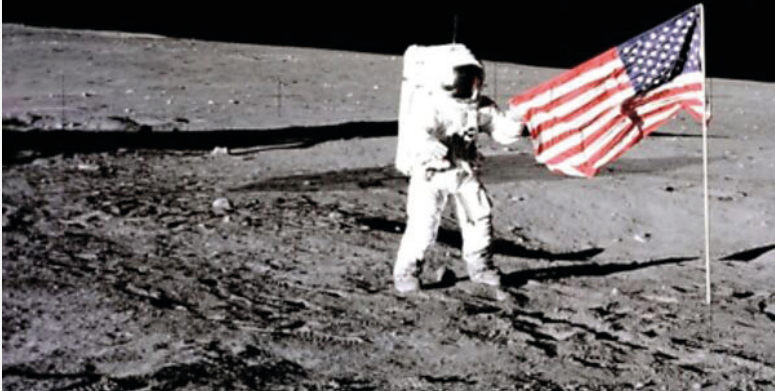
- 1 Hjeltnes (red.) 2010: 113–147
- 2 Bastiansen 2006: 377–476
- 3 Bastiansen 2009: 91–98
- 4 Bastiansen 2006: 524–525
- 5 Høst 1996
- 6 Høst 2009 – og alle de årlige avisrapportene han har skrevet siden 1990-årene
- 7 Bastiansen og Dahl 2019: 208 og 302
- 8 Se for eksempel Dahl 1994, 2000, 2004, Bastiansen 2017. For historisk metode mer generelt se blant annet: Kjeldstadli 1992, Langholm 1967, Olden-Jørgensen 2013, Tosh 2000
- 9 Jeg har for øvrig også levert forskning om partipressen i perioden 1920–1940, til bind 2 av Norsk Presses Historie. Dette var en bestilling jeg fikk av bindredaktørene Rune Ottosen og Guri Hjeltnes etter at jeg hadde skrevet bidraget om partipressen i etterkrigstiden.
- 10 Bastiansen 2009: 91–98
- 11 Bastiansen 2009: 98 ff
- 12 Bastiansen 2009: 90
- 13 Høyer 1971

Referanser

- Bastiansen, H.G. (2006). *Partipressen, politikken og fjernsynet 1960–1972*. Doktoravhandling for dr.art.-graden ved HF-fakultetet, UiO.
- Bastiansen, H.G. (2009). Lojaliteten som brast. Partipressen i Norge fra senit til fall 1945–2000. *Pressehistoriske skrifter nr. 11*. Oslo: Norsk Pressehistorisk Forening.
- Bastiansen, H.G. (2017). Finne, granske, skrive: Kort innføring i mediehistorisk metode. *Mediehistorisk tidsskrift nr. 27*. Oslo: Norsk Mediehistorisk Forening.
- Bastiansen, H.G. og Dahl, H.F. (2019). *Norsk mediehistorie*, 3. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Dahl, H.F. (1994). The Pursuit of Media History. I *Media, Culture & Society* (16). London: Sage.
- Dahl, H.F. (2000). Den mediehistoriske metoden – finnes den? I *Norsk medietidsskrift nr. 2/2000*. Oslo: Norsk Pressehistorisk Forening.
- Dahl, H.F. (2004). *Mediehistorie. Historisk metode i mediefaget*. Oslo: NV Damm & Sønn.
- Hjeltnes, G. (red.) (2010). *Imperiet vakler 1945–2010*. Bind 3 av Norsk Presses Historie 1660–2010. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høst, S. (1996). *Aviskonkurransen. Nye og gamle teorier belyst gjennom A-pressens utvikling*. Fredrikstad: IJ-forlaget.
- Høst, S. (2009). Mye mer enn Akersgata. Norsk pressestruktur 1945–2009. *Pressehistoriske skrifter nr. 12*. Oslo: Norsk Pressehistorisk Forening.
- Høyer, S. (1971). *Pressen som massemedium*. Stensil nr. 18. Institutt for presseforskning, UiO.
- Kjeldstadli, K. (1992). *Fortida er ikke lenger hva den en gang var*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Langholm, S. (1967). *Historisk rekonstruksjon og begrunnelse. En innføring i historiestudiet*. 2. utgave, 1989. Oslo: Dreyer forlag.
- Olden-Jørgensen, S. (2013). *Til kilderne! Introduksjon til historisk kildekritik*. København: Gads forlag.
- Tosh, J. (2000). *The Pursuit of History*. Tredje utgave. Essex: Longman.

Media and Events in History

Espen Ytreberg

Media and Events in History Foto: Polity Press.

Bok

Espen Ytreberg

Media and Events in History

Polity Press 2022, 196 s.

Enda en teori om mediene

Hans Fredrik Dahl

Professor eremitus, Institutt for medier og
kommunikasjon Universitetet i Oslo
h.f.dahl@imk.uio.no

Det første man lærte som sommervikar i NRK da det ennå var en opplysningsavdeling i radio, var betydningen av flak. Hvite, blå, gule og røde flak, der radioprogrammet ble planlagt og nedskrevet uke for uke fram mot sending. Først en skisse fire uker før, med antatt innhold på hvite flak. Så med flere detaljer uken etter på blått flak, deretter med programinnslagene oppdatert på gule flak én uke etter, og til sist ferdig nedtegnet program på røde flak til trykking i Programbladet 14 dager før sending. Alt var altså planlagt gjennom rytmen av 4-ukers flak.

Men, kunne en nykommer innvende, er ikke radioen et medium for *øyeblikket*, med et program som flyter av sted som andpusten kommentar til nåtiden? Et middel til å dekke plutselige hendelser - «events», som Espen Ytreberg skriver - i motsetning til de langsiktige strukturene i samfunnet? Nei, sånn er det ikke.

Det planlagte og det uventede

Mediene begrunner seg selv ved at de i prinsippet kan beskrive det plutselige. Men i praksis blir hendelsene konstruert på forhånd og tilbys publikum som nyheter, enda de i virkeligheten er planlagt lang tid i forveien. De er «media planned events» som Ytreberg kaller det, og som han nå har skrevet en bok om. På teoretisk grunnlag diskuteres her forholdet mellom det planlagte kontra det uventede i mediene, noe de tre begrepene i tittelen «Media and Events in History» kan sies å belyses ved å henge sammen på flere tenkbare måter.

Nå er Ytreberg ikke den første på området. Flere har gjennom de siste tiår vært opptatt av mediebevisenhetene og deres forhold til historien (realitetene). To bøker som her diskuteres i detalj er Boorstins «The Image. A Guide to Pseudo-Events in America», og Dayan & Katz «Media Events. The live Broadcasting of History», fra 1961 og 1992 respektive. Den første avfeies som mer moralistisk-kritisk enn teoretisk (begrepet om «pseudo-events» forutsetter eksistensen av «real events», noe som krever en avklaring som ikke gis tilfredsstillende). Dayan og Katz går dypere, og deres bidrag diskuteres inngående av Ytreberg, men suppleres her av en teori som peker ut over det TV-mediet de to utgår fra, og som gjelder mediens rolle i samfunnet generelt – altså en hel teori om nytt og gammelt, kan man si.

Sosiale forandringer

Ytreberg legger til grunn for sin teoretisering at industrialismen på 18- og 1900-tallet førte til samfunnsmessig fragmentering (et vanlig syn, men egentlig diskutabelt), og at samfunnet blir bundet sammen av mediene (også dét et aksiom, men la gå). Ut fra dette skulle man tro at mediene var konservative, bevarende historisk sett. Men tvert imot: De åpner for sosiale forandringer nettopp ved at de kan formidle det uforutsette, og med dette gir samfunnet mulighet for nye valg, nye retninger. Gang på gang minner boka oss om *forandringer* i historien, og det er befriende.

Mediene selv tegner to distinkte faser («revolutions»), den første industriell, fra telegraf til TV (pressebilder-radio-tv), den andre i og med at massemediene fra fase 1 nå blir til sosiale medier gjennom digitaliseringen.

Det var innenfor den første av disse medierevolusjonene at man så fremveksten av de medieskaptene hendelsene, i form av arrangerte jubileer og overraskende markeringer som kom for alvor med Edward Bernays PR-apparat (og det er her NRKs hvite, gule og rødeark hører hjemme). Som introduksjon til dette skillet mellom kortsiktige «events» og den langsiktige *historien*, gir Ytreberg en hel ekskurs i den franske historiker-debatt rundt Annales-skolens «événement» kontra «longue durée», noe som understreker forskjellen mellom det korte og det lange på en slående måte.

Roald Amundsen

La meg også si at Ytrebergs behandling av oppdagelsesreisens møysommelige planlegging kontra øyeblikkets strålende triumf, og hvordan de begge deler dekkes i mediene, er forbilledlig. Det gjelder ikke minst analysen av polarhelten Roald Amundsen og hans aksentuering av forholdet mellom forventet versus slumpmessig oppdagelse. Også Frogner-utstillingen i 1914 og dens kontekst av tidens verdensutstillinger (planlagte events) trekkes inn her – man minnes forfatterens bok om «En forsvunnet by» fra 2014. I det hele tatt, det er flere passasjerer her der Ytreberg opptre mer som vanlig mediehistoriker enn som teoretiker. Til det første kan man se hans gjennomgåelse av European Song Contest («Melodi Grand Prix»); virkelig en europeisk mediehistorie på øverste nivå.

Hvordan den andre medierevolusjon kan tenkes å virke i vårt eget samfunn etter siste årtusenskifte, fremgår så av den forholdsvis inngående behandling som Ytreberg gir covid-pandemien og dens kunnskapshistorie. Også dette får vel en empirisk mer enn en teoretisk-prinsipiell drøfting. Til det teoretiske hører likevel omtalen av den «culture of anticipation» som nå hjemsøker oss nå, med forventning om at myndighetene skal ha «kontroll» over alle muligheter (det har de selvfølgelig ikke; det er jo nettopp derfor dette kalles en kultur og ikke en realitet).

Når det gjelder den generelle medieutvikling, virker forfatteren godt orientert om det empiriske når det gjelder slike data som kan spille en rolle i hans gjennomgående teoretiske overveielse. Et par ting skulle jeg likevel gjerne sett utdypet fordi det burde spille en rolle hos ham. Telegrafens først – den gir jo innledningen til den første av de to revolusjonene som tematiseres.

Umiddelbarhet

Hva innebar telegrafens? Selvfølgelig umiddelbarhet, i og med at avstanden mellom hendelse og beretning ble så drastisk forkortet. Altså en teknologisk fornying. Men dette er ikke alt. Telegrafinjen skapte et nettverk av byråer som gjennom ulike media formidlet internasjonale nyheter i en selskapsstruktur av svært omfang, og som gjennom flere ledd sendte nyheter ut til hver eneste avis i verden – tusenvis av dem. Plutselig kunne selv små organer langt ute i periferien tilby siste nytt av hendelser hvor som helst fra – og denne formidlingen foregikk med bud, pr. post eller på hesteryggen. Altså en byråstruktur som virket

med sin egen tyngde og sine egne interesser, noe som fortjener en plass i de mediehistoriske oversikter.

Dernest krigene. De er knapt nevnt her. Fremstillingen beveger seg med eleganse over de to hundre års medieutvikling uten å komme inn på de intense virkningene som verdenskrigene hadde. Ikke minst når fokus er «events in history» skulle man tro at krigens medie-effekt – altså utviklingen av den hensynsløse, ustoppelige propaganda som medieform – ville spilt en viss rolle. Alle medier ble tatt i bruk. Medieforskningen begynner jo her, med Lasswells "Propaganda Technique in the World War" (1927) som mediefagets grunntekst.

Og hva er det 20. århundrets mest berømte bok «Mein Kampf» annet enn en sammenhengende veklage over de andres propaganda? Den handler jo i lange partier om propagandaens betydning for krigens utfall. Nazismen som politisk retning dreide seg altså delvis om å svare på motpartens versjoner, gjøre det motsatte av andre. Overhode: den fantastiske medieutviklingen under verdenskrigene må ha spilt inn i forholdet mellom hendelser på kort og lang sikt. Den angår også uventede katastrofer med hensyn til vær, krig og ulykker, kontra arrangerte hendelser som åpninger, jubileer og markeringer. Samt - endelig - troverdigheten og avhengigheten i forholdet mellom mediene og deres publikum.

Anbefales

Til sist et høydepunkt. Det står som foto på omslaget. Neill Armstrong (eller er det Buzz Aldrin) salutterer det amerikanske flagg på månens overflate 20.juli 1969. Dette omtales også inne i boka – og sammenholdes med Amundsen-mennene idet de hilser det norske flagget på Sørpolen 16.desember 1911. De to begivenheter kan analyseres, kontrasteres og parallellføres i det uendelige. Men de kan også behandles presist og poengtert som her – i det perspektiv av teori og prinsipp som løfter disse to begivenhetene samt alle andre som nevnes, til meningsbærende hendelser i forholdet mellom medier og historien. Anbefales!

Jacob Stuarts gate

NEI TIL
USAKLIG
OPPSIGELSE

Medieminner

«Kast styret – støtt Rekve»

Slaget om den redaksjonelle uavhengigheten i Halden Arbeiderblad

Av Alf Skjeseth

Frode Rekve har rundet 70 år og nyter livet som pensjonist i sitt kjære Fredrikstad. Han har bak seg en lang og allsidig karriere i mediebransjen, først og fremst i NRK, der han blant annet har vært sjef for Dagsnytt, og han har vært leder for Institutt for journalistikk i hjembyen. Han rakk også et ualminnelig belivet mellomspill som ansvarlig redaktør i *Halden Arbeiderblad*, som er tema for dagens medieminne.

– Etter mange år ble jeg lei av å pendle fra heimen i Fredrikstad til Marienlyst, og begynte i stedet som vaksjef i *Fredriksstad Blad*, som er den største avisa i Østfold. Høsten 2006 ble stillingen som ansvarlig redaktør i *Halden Arbeiderblad* utlyst, og den søkte jeg på etter moden overveielse, forteller han.

Halden Arbeiderblad var en Arbeiderparti-avis av den gamle skolen, med lokalt eierskap dominert av lokale partilag og fagforeninger i den tradisjonsrike industribyen. A-pressen hadde aksjer, men ikke flertall i styret, og avisa var ikke konserneid eller konsernstyrt. Det pågikk en langvarig kamp om eiermodellen i *Halden Arbeiderblad*, og rettssaker var under oppseiling.

– Dette var offentlig kjent, og det medvirket til at jeg søkte jobben, selv om jeg verken var medlem av Arbeiderpartiet eller LO. A-pressen tok som en selvfølge at de skulle innlemme de gamle A-avisene i konsernet, men dette ønsket ikke styret i Halden, som ville opprettholde den lokale eiermodellen. Jeg ble innkalt til intervju, og styret likte det jeg sa, for jeg ville også opprettholde det lokale eierskapet. Jeg mente det var sunt at noen medier sto utenfor konsernene, og det mener jeg fremdeles, selv om eierkonsentrasjonen har skutt kraftig fart siden den gangen.

Nå har *Halden Arbeiderblad* lenge vært del av konsernet som heter Amedia, og i 2022 stakk avisa av med hedersbevisningen Årets mediehus i konsernet. Men for femten år siden var klimaet et annet.

Full støtte

Rekve sier det var full støtte blant de ansatte til styrets forsvar av eiermodellen.

– Vårt syn vant fram i både tingrett og lagmannsrett. Dette var kostbare og tunge rettssaker. A-pressen ville kjøpe opp aksjer, mens eierne mente at oppkjøpet var i strid med avisas formål, der det sto at avisa skulle være lokalt eid. Dette var en veldig viktig prinsippsak. A-pressen opprettet til og med ei gratisavis i Halden som skulle konkurrere med oss. Det var økonomisk viktig for konsernet å få kontroll over *Halden Arbeiderblad*, for det var annonsesamkjøring mellom A-presseavisene i fylket, og Halden hadde mye annonseinntekter fra svenskehandelen.

Frode Rekve sammen med nestleder i Redaktørforeningen Arne Jensen på et folkemøte i Halden i 2009 (foto: HA)

I 1. mai toget i Halden i 2009 var «Nei til usaklig oppsigelse» hovedparolen. Hovedpersonen i grå dress kan sees langt fremme i toget (Foto: Bård Halvorsen)

Rasjonalisering og tapte arbeidsplasser

Dette skjedde i ei tid da rasjonalisering skjøt fart i bransjen, og konsernmodellen førte til at mange jobber gikk tapt.

– Men vår styreformann, en fagforeningsmann fra Saugbrugs, sa at ingen i avisa skulle sies opp. Da jeg begynte i redaktørjobben 1. januar 2007, var det som et eventyr, det var en idyll som ikke kunne vare. Avisa eide et praktbygg midt i byen, mellom festningen og havna, vi hadde egen presse og var fullt bemannet med egne funksjoner i alle ledd. Det var som en stor familie, også i den forstand at trøkkere var gift med damene på annonseavdelinga og så videre. Men en annen virkelighet pressa seg fram, blant annet innså vi tidlig i min redaktørtid at det var en klamp om foten økonomisk å holde seg med egen presse for et begrensa avisopplag.

Rekve sier at idyllen varte en stund, selv om ulike former for slitasje oppsto og rettssaker preget de første to årene han jobbet der.

– *Halden Arbeiderblad* hadde en toledersmodell med redaktør og disponent, slik at jeg hadde lite å gjøre med økonomi og eierspørsmål i det daglige. Men problemene oppsto da jeg begynte å ta tiltak for å løse opp de nære båndene mellom avisa og Arbeiderpartiet.

«Pravda»

De fleste haldensere var på avisas side i eierstriden, men det var delte meninger politisk. På folkemunne fikk avisa klengenavnet Pravda på grunn av den sterke partiljaliteten, og det var ikke uten grunn.

– Jeg gikk gradvis i spissen for å endre avisas utseende og profil. Jeg var flaska opp i NRK, og innprentet for redaksjonen at vi aldri skulle kjøre saker med bare én kilde, men få fram ulike synspunkter. Jeg avskaffet en praksis med å utstyre leserbrev med hale som korrigerende innsenderen, for leserbrev-

Frode Rekve sammen med nestleder i Redaktørforeningen Arne Jensen på et folkemøte i Halden i 2009 (foto: HA)

sida skulle være et forum for alle slags meninger. I det hele tatt etablerte jeg en mer profesjonell og uavhengig redaksjonell linje, som vakte reaksjoner blant den gamle garde av Ap-folk.

Alle var ikke like glade for redaktørskiftet, for «dette er vår avis», som det ble sagt mange ganger.

– Redaksjonelt gjorde vi mye bra, men Eiermiljøet skulle ikke ha kritikk av kommunen, for den var Ap-styrt. Vi besluttet å sette søkelys på hvem som hadde makt i Halden, og da kom vi ikke utenom å gå Ap og fagforeningene etter i sømmene. Redaksjonen likte dette, for det var helt nye toner. «Nå blir det bråk, Frode», sa folk, og det stemte. Det var på ingen måte noen ekstrem kampanjejournalistikk, men vi begynte å stille spørsmål på nye måter og drev ordinær maktkritisk journalistikk. For eksempel la vi eldreomsorgen under lupen, og det ble det mye bråk av.

Tillitsvalgte fortalte åpent om problemene de hadde, og det var noe nytt at Aps avis stilte kritiske spørsmål om slikt.

– Selv om jeg fikk en del kjeft fra dem som hadde ansatt meg, kom jeg i kamphumør i den tidlige fasen. Men det ene tok det andre, og en kunne også bli mismodig. For eksempel oppsto det som et ankepunkt at jeg ikke bodde i Halden, for jeg fortsatte å bo sammen med familien i Fredrikstad en halv times kjøretur unna. Jeg fikk meg en hybel i Halden til bruk ved jobbing og møter på kveldstid, men det var ikke bra nok. Tonen i forhold til styre og aksjonærer begynte å bli veldig anstrengt.

En dag utpå våren i 2009 fikk Rekve en overraskelse da han kom på jobben om morgenen.

– Det satt to røslige karer på kontoret mitt og ventet på meg. Jeg visste hvem de var, de var eller representerte fagforeningenes styreprerentanter. «Vi eier denne avisa, og det veit du», sa de, og kom med et tilbud jeg liksom ikke skulle kunne si nei til om å slutte i redaktørjobben snarest mulig. Jeg ville vite grunnen, og svaret var at «du kjører avisa rett i dass».

Truende

Rekve opplevde dette som direkte truende.

– Jeg sa at jeg hadde ansvaret for det redaksjonelle, og ikke den økonomiske driften, og at de gikk fram på en måte som var i strid med alle regler for forholdet mellom styre og ledelse i en mediebedrift.

De hadde gitt den samme beskjed til disponenten.

– Så gikk de. Jeg ble ganske satt ut, og informerte redaksjonen om det som hadde skjedd. Redaksjonen var fortørna og var fullt og helt på min side. Vi gjorde i spaltene oppmerksom på at styret ville avsette ansvarlig redaktør og disponent.

Sterke reaksjoner

Da dette ble kjent, vakte det veldig sterke reaksjoner i byen. Det kom i gang en mer formell møtevirksomhet, og styret og eierne fikk beskjed om at deres framgangsmåte var helt uakseptabel.

– Noe av denne møtevirksomheten ble på en eller annen måte kringkastet til torget i Halden, der mange var samla, og reaksjonene ble enda sterkere. Jeg engasjerte straks Norsk Redaktørforening, og fikk mye hjelp av daværende generalsekretær Arne Jensen.

Styret kom på defensiven og innså at de hadde kommet skjevt ut fra starten med en ugjennomtenkt strategi.

– Det kom ingen formell oppsigelse, men jeg fikk tilbud om å fortsette som en slags redaksjonssjef under en annen sjefredaktør.

Rekve sier at saken vakte oppsikt også rundt i landet, som en prinsippsak om hvordan et styre i en mediebedrift kunne opptre. Det hele toppet seg 1. mai.

– Jeg dro til Halden for å delta i 1. mai-toget, som dette året var et bredt folketog og ikke et tradisjonelt opptog av fagforeningsfaner. Før togstart sto mine motstandere der med sine faner, men hovedparolen i folketoget var «Nei til usaklig oppsigelse», knyttet til situasjonen i *Halden Arbeiderblad*. Den samlet store skarer, blant annet alle som tilhørte redaksjonen. Det ble ropte slagord i megafoner før og under toget: «Kast styret – støtt Rekve.»

Styret ble kastet

Det gikk i troll i ord, for noen dager seinere ble styret kastet.

– Flertallet av de lokale aksjonærene vendte seg mot fagforeningsaktivistene som ville sparke disponenten og meg uten å følge boka, og alle oppsigelsestrusler ble lagt døde. Det ble valgt et breiere sammensatt styre.

Rekves tid i *Halden Arbeiderblad* gikk likevel mot slutten.

– Slaget var vunnet for denne gangen, men framtida var usikker. Jeg tenkte at aksjene sitter der de sitter, og at idyllen ikke kunne vare. Da stillingen som leder for Institutt for journalistikk ble utlyst utpå høsten, søkte jeg stillingen på vanlig måte og fikk den. Dermed hadde jeg gjort mitt i Halden, og en kort og hektisk periode i mitt yrkesliv var over.

Frode Rekve utfordrer Odd Karsten Tveit til å skrive et medieminne til neste nummer av Mediehistorisk tidsskrift.

Gøril Strømholm, Knut Røe og Yngvil Kiran i redaksjonen for Barnetimeboka.

Medieminner

Ordene som forsvant

Av Yngvil Kiran

Yngvil Kiran

Yngvil Kiran arbeidet i NRK fra 1973. Først som programvert, senere som programskaper og som leder for radioens barneredaksjon. Hun var leder for Morgenradioen, Faktaavdelingen og Kulturavdelingen før hun ble leder for Radioteateret fra 2011 til 2015. Kiran produserte Tordivelen flyr i skumringen, som ble sendt første gang i 1979, og som ble kåret til tidens beste barnehørespill i 2001. Som barn var hun med i mange hørespill og spilte blant annet hovedrollen i Veien til Agra, som første gang ble sendt i NRK i 1960. Hun var også dommer i ti år i det populære spørreprogrammet for barn, 5PÅ, fra programmets start i 1988. Yngvil Kiran ble født i 1948.

Det var ikke Harald Hårfagre som samlet Norge til ett rike. Det var NRK, *Norsk Rikskringkasting*. I 1933 startet de første radiosendingene, og plutselig kunne alle nordmenn samles om dagens nyheter, værmeldinger, minemeldinger, valutakurser og foredrag. Og da hadde alle de samme sakene å snakke om i lunsjpausen neste dag: været, andakter, utenrikspolitikk og så videre. Vi var ett rike. Med samme referanser. Og NRK var alene i eteren helt til 1980-åra, med radio og etter hvert sin ene TV-kanal.

Min historie i NRK starter i 1950-åra. Som barn av to NRK-medarbeidere ble kringkastinga for meg tidlig en del av livet. Jeg leste dikt i radioen, jeg spilte piano i Lørdagsbarnetimen, og jeg var mye brukt som barneskuespiller, med hovedroller som Maya i *Veien til Agra*. Og min drøm om media var født.

Når jeg hører programmer fra den tida, 1950- og 1960-åra, programmer som fortsatt eksisterer, enten på plate, på bånd eller nå digitalisert, slår det meg hvor korrekt folk snakket den gang, tydelig og korrekt, det mange i dag kaller *rrradioteatrrret-stilen*. Det var ingen tilfeldighet. NRK-medarbeiderne ble ofte rekruttert blant filologer. Og lenge måtte nye NRK-ere gjennom en streng språktest. Vi måtte forklare fremmedord, uttale ukjente navn – jeg var en av mange hallo-ere som bommet på trekkspillvirtuosen Andrew Walter, som ikke var engelsk, men svensk. Og jagerflyet *Mirage*, som ikke var engelsk, men fransk. For Norsk rikskringkasting hadde forpliktelser. Vi skulle være representative, etterrettelige og korrekte, et eksempel til etterfølgelse, også språklig sett.

NRKs stemmer var institusjonens ansikt utad. NRK var mediet som samlet Norge – bare ved hjelp av ord. Språket var viktig i NRK helt fra starten og mange år framover. Nylig avgåtte NRK-sjef Thor Gjermund Eriksen formulerte på 2000-tallet et av sine mål for bedriften slik: «NRK kjennetegnes av godt språk. Språket skal være tydelig, forståelig og korrekt.»

Men så kom krigen. NRK som nyhets- og kunnskapsformidler var knapt et tiår gammel da tyskerne okkuperte Norge og de nye makthaverne så muligheten for spredning av sitt budskap gjennom dette nye massemediet. Norge ble nå et splittet folk. Ordene levde videre, men i naziradioen som propaganda.

Ord er sterke, men okkupantenes ord var gjennomskuelige for «gode nordmenn». De som hadde gjemt radioene sine og kunne motta sendinger fra NRK/London, kunne høre særmeldinger i kode om viktige hendinger. Ofte ble de lest av faren min, Hartvig Kiran. Dette var meldinger som «Kua går med

raggsocker», «Reven har fått nye briller» og «Spurven tygger drøv». Ordene betydde mer enn seg selv. Bare hjemmefronten kjente betydningen. Dette var sterke ord, ord som styrket håpet og troen hos de hjemme. Jeg har naturlig nok ikke opplevd det selv, men stadig hørt dem referert i nyere programmer og filmer. Uttrykkene lever.

Morn! Morn!

Freden kom, og NRK fikk en viktig rolle i samlingen og gjenoppbyggingen av landet. Barna var viktige i denne perioden, og jeg var med ganske tidlig. Først som barneskuespiller, noen år senere som dramaturg og programleder. En egen barneavdeling ble stiftet under ledelse av Lauritz Johnson. Hans mål for barneprogrammene var opplysning, oppdragelse og opplevelse. *Barnetimen for de minste* skulle gjennom ord og toner lære de små å bli glad i litteratur og musikk.

Våre største barnebokforfattere ble engasjert og lot oss møte figurer og historier som vi ennå husker: *Mormor og de åtte ungene*, «røverne som lister seg så stilt på tå», *Bolla pinnsvin* og mange flere. Dette ble starten på en gullalder for norsk barnelitteratur. Anne-Cath. Vestly, Torbjørn Egner og Alf Prøysen ble landskjent.

Flere stemmer og flere miljøer ble også allemannseie. Dialektene fikk innpass i radioen, med Ingebrigt Davik, Vidar Sandbeck, Kirsten Langbo og andre. De ble en del av alle nordmenns felles arv, og vi husker fortsatt stemmene, historiene og sangene. Det var stort for en ung Yngvil å få samarbeide med disse storhetene.

Nå kommer Barnetimen!

Og så kom Lørdagsbarnetimen, der hørespillet ble sentralt. *Rasmus på loffen*, *Veien til Agra*, hvor jeg selv fikk spille hovedpersonen, og andre hørespill hvor jeg fikk møte tidens store kunstnere, som Wenche Foss, Einar Waage og Aase Bye, og se dem feie inn i studio som de divaer de var. For ikke å glemme Stompa-hørespillene, med udødelige replikker som «dra på LoppHAVet» og «du store alpukka».

Er slike minner viktige? Ja, de binder oss sammen, vekker mimring, smil og gjenkjennelse. Et stabilt land trenger en felles historie, en referanseramme. Fins det i dag? Eller er mediebildet blitt så mangfoldig at felleskapet glipper?

Hele mitt voksne yrkesliv er knyttet til NRK. Det å arbeide med barnehørespillene, først som produsent og instruktør, og siden som avdelingsleder, har gitt meg et interessant overblikk over hvordan samfunnets holdning til barn har endret seg. 1950-åras hørespill hadde som hovedoppgave å underholde og å oppdra. I 1960-åra fikk barna et sjelsliv, særlig gjennom stykkene til Edith Ranum, som tok for seg mobbing, ensomhet, annerledeshet. Jeg var heldig og fikk spille hovedrollen i flere av stykkene hennes. Og jeg var spesialist på å gråte. Det kom godt med i Ranums produksjoner.

Hørespillene i 1970-åra ble mer politisk korrekte, ofte hentet fra Sverige, og handlet om skilsmisse, rusbruk og familietrøbbel, mens 1980-åra lot fantasien få fritt spillerom, fantasy: *Det gyldne landet Elidor*, *Tordivelen flyr i skumringen*, som jeg også fant i bunkene med manus fra Sverige. Da jeg fikk manuskriptet til *Tordivelen* i posten, lå jeg på sofaen en hel natt til ende og leste og leste de tolv episodene i ett strekk. Det sier noe om suggesjonen i en god, litterær tekst.

Psykologer forteller oss hvor viktig det er at barn blir lest for, blir trent i lytting og å oppdage nye ord. NRK anerkjente det og sendte i mange år opplesning for alle aldersgrupper, for de små *Barnetimen for de minste*, for de litt større, for ungdom *Tid for bok*, og for voksne *Verdt å lese*.

Barnetimen for de minste varte i 20 minutter. Hørespillene kunne være drøyt halvtimen lange. Etterkrigstida var en tid da man kunne sitte konsentrert mye lenger enn de syv minuttene man i dag regner

Barnetimeboka 1977. Foto: Ukjent.

med at lytterne greier å konsentrere seg. NRKs ledere hadde den gang klokketro på at ord og opplevelse var viktig for barn og ungdom. Vi hadde også som oppdrag å gi ny forståelse og felles opplevelse for alle målgrupper

Derfor fikk vi i 1970-åra et litteraturtilbud også for de mellomstore, hver hverdag hele uka, der Solveig Bøhle og andre produserte store serier, som *Charlie og sjokoladefabrikken*, *Georgs magiske medisiner*, *Ronja Røverdatter* og så videre. Disse produksjonene var med på å forsterke betydningen av litteratur for barn, den fikk her i radioen en utstillingsarena. Bøhle kan fortelle at skuespilleren Lise Fjeldstad kunne bli stoppet på gata av folk som hadde hørt henne lese litteratur på radio. Ingen stoppet henne for de store rollene på Nationalteatret.

Barna var ikke bare interessert i å høre gode historier. De ville også gjerne skrive selv. *Onkel Lauritz Johnson*, som var barneradiosjef i 50-åra, fikk derfor ideen om at *Lørdagsbarnetimen* skulle invitere norske barn til å skrive en bok sammen. I fellesskap. Kapittel for kapittel ble sendt inn, vurdert, valgt ut og så lest opp på radioen av en kjent skuespiller.

I 1953 kom *Rømlingen på Neptun*. Så *Toya* og *Petter fra Ruskøy*. Barnas fantasi og formuleringsvevne var stimulert. Flere kjente forfattere har debutert i barnetimeboka: Kjersti Scheen, Rønnaug Kleiva, Jo Bech-Karlsen og mange flere.

Barnetimeboka levde i mange år. I 20 år som sammenhengende historier. Deretter, fra 1977, i magasin-form. Noen mente da at barn verken var gode nok til å skrive eller orket å lytte til lengre historier. Siste barnetimebok kom ut i 2005.

Opp fra skrivebordsskuffen

1979 ble oppnevnt til *FNs internasjonale barneår*. Jeg var den gang programleder og dramaturg i barneavdelingen, og barneåret gav meg ideen til å hente opp igjen erfaringene fra *Barnetimeboka*. Jeg visste at barn og ungdom var glad i å skrive. Selv hadde jeg i ungdomstida skrevet masse dikt når jeg var glad, trist eller opprørt. Programmet *Opp fra skrivebordsskuffen* ble født.

Jeg inviterte unge lyttere til å sende inn dikt, noveller, aforismer, visetekster, hørespill, og så skulle vi produsere tekstene i studio med profesjonelle krefter. Vi fikk besøk av kjente forfattere som kommenterte de unges dikt, som Inger Hagerup, og vi inviterte unge komponister som fikk skrive musikk til dikt som kom inn. Her møtte de hverandre første gang, Erik Fosnes Hansen og Gisle Kverndokk.

Programmet ble en suksess. Dette var i brevpostens dager, og brevene hopet seg opp på skrivebordet mitt. Her var et utømmelig behov. Innsenderne skrev om gleder og sorger, familieproblem, mobbing, forelskelser, alt som ungdom er opptatt av. Dette var de unges eget forum.

I *Opp fra skrivebordsskuffen* har de debutert, Erik Fosnes Hansen, Beate Grimrud, Tore Renberg og mange flere. Programmet utløste en flodbølge av følelser som de unge kanskje ikke hadde fått utløp for

andre steder. «Jeg setter enormt pris på radioens selskap», som en skriver.

Fortsatt, over 30 år senere, hender det jeg blir stoppet på gata av folk som forteller at de var med i programmet, og hvor mye det betydde for dem. Men det kunne være en utfordring, for det hendte at disse unge dukket opp i radioresepsjonen og spurte etter meg. De trengte en å snakke med.

Radioteatret sender

Radioteatret var det samme for voksne lyttere som Lørdagsbarnetimen var for barna. Når gatene lå tomme hver gang Dickie Dick Dickens eller Cox ble sendt, sier det noe om ordets, litteraturens og teatrets makt. Lyttertallene viste at «alle» satt hjemme og lyttet. Alle kjente «God aften, mitt navn er Cox» eller «Dickie Dick Dickens – den farligste mann i Chicagos underverden». Store litterære mesterverk ble også gjort tilgjengelige for et folk som knapt hadde sett annet enn Riksteatrets forestillinger. Radioteatret var med ett landets største og viktigste teater. *Victoria* av Hamsun, *Peer Gynt* av Ibsen og *Et drømmespill* av August Strindberg.

Mine siste år i NRK var jeg sjef i Radioteatret, et teater jeg i sin tid kalte Norges viktigste teater, som alle kunne følge, selv de på «den ytterste, nøgne ø». Radioteatret moderniserte seg også, laget dramatikkk av Scandinavian Star-forliset, Treholt-saken og oppgjøret med kommunismen etter krigen. Og ordene var hele tida i sentrum.

Men trenger vi ordene? Trenger vi litteraturen? Tja, den som ikke kan leve seg inn i andre menneskers virkelighet, tenker jeg, lever et fattig liv, blir et ufarlig – eller et farlig – menneske. Følelseslivet må trenes. Har vi ikke evnen til empati, kunne forstå andre, blir vi store egoister. Vi må kunne se at det fins andre virkeligheter enn akkurat vår egen. Vi må kunne tenke langt og dypt, sette oss inn i andres situasjon. Ellers blir vi lett offer for diktatur og verbal manipulering.

Dette har vært viktige verdier for meg fra jeg startet i jobb i NRK i 1973, først som såkalt *hallodame*, senere som programskaper i barneavdelingen, og leder der, før jeg etter hvert avanserte videre, som leder for Morgenradioen, Faktaavdelingen, så Kulturavdelingen og til slutt Radioteatret.

Jeg må forresten fortelle en liten historie som viser hvor stort tidsspenn jeg har tilbrakt i NRK. Som ung halloer og annonsør skulle jeg lese meldinger som var viktige og til dels dramatiske for lytterne. Vi satt i et studio i første etasje, og hvis vi hørte et dunk i veggen, visste vi at da kom en melding droppende ned i røpøst fra Dagsnytt i etasjen over. Vi åpnet metallhylsen, og der var meldingen, for eksempel: «Melding til NN på biltur i Trøndelag. Du bes ringe hjem. Din far er død.» Glemmes aldri.

Tilbake til 1970- og 1980-åra

Dette var en gullalder for NRK. Og for norsk kultur. En radiokanal, men likevel med to ukentlige radioteatersendinger, dessuten Lørdagsbarnetimen med hørespillet, daglige opplesninger for både barn, ungdom og voksne, *Ord for dagen* og Ønskediktet. Ord for dagen kl.7.25 – for mange var den posten et morgenritual. Fem minutter med kloke tanker, formulert av de beste ordbrukerne i landet, Arthur Klæbo, Ivar Eskeland, Ebba Haslund, Johan Borgen. Geniale både i innhold og form.

Ønskediktet ble startet av Hartvig Kiran, faren min. Han var opptatt av at dikt skulle bli allemannseie. Han ville avmystifisere poesien og gi flere tilgang til stor lyrikk. Stemmen hans, ordene og musikken samlet oss. At programmet har festet seg hos mange, vises gjennom at formuleringen «det var forfatteren sjølv som las» stadig blir referert. Og det skulle være fire sekunder pause før diktet og fire sekunder etter. Blir det pause i radioen i dag, tror folk det er en teknisk feil og taster videre.

Min far og hans stemme ble for mange lyden av radio. Og folk forteller om høytidsstunder da familien samlet seg rundt radioen og tok inn ordene til Haldis Moren Vesaas, Tor Jonsson, Einar Skjæråsen,

Vidar Lønn-Arnesen i samarbeid om Etter skoletid, hvor Yngvil Kiran hadde ansvar for Opp fra skrivebordsskuffen (foto?).

Rolf Jacobsen og Hans Børli. Ro og ettertenksomhet. I dag er det om å gjøre å snakke mest mulig og forttest mulig.

NRK var i mange år alene på arenaen og kunne uten konkurranse følge sine prinsipper og verdier. Etter hvert ble radiotilbudet øket til to, så i 1993 til tre kanaler i NRK, siden enda flere, og andre medieaktører hadde dukket opp på markedet, nærradioer allerede fra 1981. På godt og vondt, tenkte vi medarbeidere da.

Kampen om lytterne ble hard. Ressursene knappere. Etter hvert ble flere program lagt ned, både Ord for dagen, Ønskediktet, Lørdagsbarnetimen med hørespillet, Radioteatret som fast tilbud, og alle opplæringsposter vi hadde hatt, både for de minste barna, de mellomste barna, for ungdom og for voksne. Ironisk nok var det i min periode som kulturleder at alle disse programmene ble lagt ned. Det var på nære nippet at jeg sa opp stillingen min. Kostnadene var etter sigende blitt for store, og tanken var at folk ikke lenger greidde å konsentrere seg om lengre flater. Pussig nok har salget av lydbøker, og lytting på podkaster med litteratur, heller økt. Men – barn lytter ikke lenger, mente man. Barn vil ha bilder. Og fart! Hysj, hysj, hysj! Nå ble det virkelig stille.

Ikke lange flater. Og ikke lange verbalstrekk. Men det viktigste: programmene involverte kunstnere, og de var «dyre». Pengene trengtes til dyre sportsevenementer og til teknologiske satsinger. Men ingen kjent radiostasjon har overtatt dette ansvaret, å ivareta norsk kunst og kultur. Det fins på nettet, sies det.

Ja, hvis man vet hva man skal lete etter. Men vi risikerer: aldri mer *Stompa*, aldri mer *I trifiedenes dager*, aldri mer *Tordivelen flyr i skumringen*, *Dickie Dick Dickens* og aldri mer *Charlie og sjokoladefabrikken*.

Man gjør seg noen tanker etter et langt liv i ordenes tjeneste. NRK er ikke alene lenger. Har ikke vært det på 40 år. Har samfunnet tapt på det? Eller vunnet? Vi har fått en vrimmel av meningsarenaer, radiokanaler, podkaster å velge blant? Har vi fått det mangfoldet vi ønsket oss? Og hvor er ordenes betydning blitt av? Variasjonen? Du må høre ord og lese ord for selv å kunne beherske språket som voksen. For å kunne delta i diskusjonene, debattene, ha innflytelse på vårt felles samfunn. Du trenger å kunne lese i et moderne samfunn, ha evnen til å følge lengre resonnementer, konsentrere deg for å se sammenhenger. Forstå bank, nett, offentlige skriv og kunne formulere selv.

Et demokrati er avhengig av et folk som kan formulere seg, som kan forstå det som sies, og som har evnen til å sette seg inn i andres situasjon. Som gidder å engasjere seg og har et ordforråd som gjør at de våger seg inn i et tøft debattklima.

NRK ble i mange år kritisert for at det var elitens medium, at det var de allerede privilegerte som her fikk muligheten til å uttale seg og bestemme. I dag kan derimot alle, absolutt alle, finne sin plattform og melde seg i eteren. På godt og vondt, om de har noe på hjertet eller ikke. «The media is the message», sa forfatteren Marshall McLuhan. Han mente at det ikke var innholdet som ble av betydning i seg selv lenger, men selve mediet i seg selv. Jamfør alle prateprogrammene på radio i dag.

Nyheter stimulerer tanken. Kunstprogrammer stimulerer følelsene. Nyheter er flyktige. Opplevelser er varige. Det er ekstremt utfordrende å ikke ha et språk for tankene og følelsene sine. Det kan utløse sinne og aggresjon. Se på en treåring. Og det er nok bare å lese kommentarfeltene på internett. Du er i en diskusjon, og finner ikke de rette ordene.

Sur og grinete og bakstreversk, jeg? Ja, kanskje, for jeg ser, og hører, hva vi har mistet og som var viktig for dem som startet NRK. Ønsker jeg de gamle tidene tilbake? Nei. Jeg priser mangfoldet. Eller – jeg priser det som mangfoldet kunne ha gitt oss. Jeg drømmer om å høre fra flere som har noe de vil formidle til meg, noe jeg kan ta med videre. For å bli et bedre menneske, gjøre mitt for å skape en bedre verden.

Til slutt noen tanker fra en pur ung, kommende forfatter, Beate Audum, 16 år, til *Opp fra skrivebordskuffen*, om ordenes betydning.:

Jeg håpet at ordene ville gi deg noe.

Jeg håpet de hadde noe å si. Jeg prøvde med setninger, jeg skrev noe ned.

Ville skrive til alle, skrive til dere. Men burde jeg fortsette, skal jeg skrive mere?

Jeg venter ikke lenger at du skal se de samme bilder som meg.

Jeg håper bare at det du ser er viktig for deg.

Jeg ville skrive til alle, skrive til dere.

Jeg vet jeg bør fortsette, jeg skal skrive mere.

Jeg vil skrive til deg,

Men nå vet jeg at jeg først og fremst skriver til og for meg.

Yngvil Kiran utfordrer Bjørn Hulleberg til å skrive et medieminne til neste nummer av *Mediehistorisk Tidsskrift*.

Om bidragsyterne

Cecilie Authen (f.1981) har i en årrekke vært ansatt som fotoarkivar ved Telemark Museum. Cecilie har mastergrad i tradisjonskunst (tematisk fordykning i norsk fotohistorie og folkemusikk), samt diverse kultur og forskingsrelatert etterutdanning som Kultur og ledelse USN, Kulturteori (USN ph.d program), forskningsetikk og kunnskapsteori (ph.d program UiO). Cecilie har tidligere studert komposisjon og er aktiv både som musiker og fotograf. Hun har kuratert og bidratt ved flere fotoutstillinger, skrevet bøker om norsk fotohistorie og er aktiv i Fotonettverket.

Tidligere publisering:

Authen, Cecilie 2014, (204 s.) «Nyblin Kunstfotografier» Skien, Telemark Museum.

Authen, Cecilie 2018 (130s.) «Pressefotografiet, kunsten å dokumentere» Skien, Telemark Museum. «Rikard Berge, dokumentasjon av folkemusikk gjennom fonogram og fotografi» vitenskapelig (fagfellevurdert) artikkel, Musikk og tradisjon, 2020.

Authen, Cecilie 2021 (170s.) «Norsk folkemusikk, et fotohistorisk portrett 1840-1940» Pax Forlag.

«Historisk fotografi som kunstverk i vår tid? Daguerreotypi, ambrotypi og tidlig fotografi som kunst og kulturuttrykk», vitenskapelig fagfellevurdert artikkel publisert i Heimen 3/22.

Helge Østbye (f. 1946 i Horten) er professor eremitus ved Institutt for informasjons- og medievitenskap. Han har sin akademiske karriere knyttet til Universitetet i Bergen: som student, fra 1972 som universitetslektor i sosiologi, fra 1985 førstelektor og seinere professor i medievitenskap. Han har skrevet lærebøker og publisert innafor ulike tema i medievitenskap, særlig mediehistorie, mediepoltikk og mediestruktur.

Øystein Pedersen Dahlen (f. 1966) er førstelektor og studieprogramleder for Bachelor i PR og strategisk kommunikasjon ved Høyskolen Kristiania. Han er utdannet sosiolog (hovedfag) fra Universitetet i Oslo. Dahlen har skrevet en rekke artikler i skjæringspunktet mellom mediehistorie, strategisk kommunikasjon og propaganda.

Kristina Krake (f. 1972) er dosent ved Scandinavian Studies ved Amsterdam Universitet. Tidligere har Krake studert historie ved Syddansk Universitet, hvor hun også har en ph.d. I tillegg har hun en kandidatgrad i danske- og nordiske studier fra Københavns Universitet. Krake har publisert flere artikler om Skandinavias politiske historie samt en bok om det såkalte Kanslergadeforliket mellom Venstre og regjeringspartiene Socialdemokratiet og Det radikale Venstre i 1933. Krake er en aktiv foredragsholder, inngår i historiske nettverk og har samarbeidet med Rigsarkivet om digitalisering av kilder fra mellomkrigstiden.

Øivind Hanche (f. 1959) har master i filmvitenskap og har i mange år jobbet som forskningsbibliotekar på Nasjonalbiblioteket med Filmdokumentasjonssamlingen der. Før det også mange år med liknende arbeid på Norsk filminstitutt. Han har sporadisk skrevet artikler om filmhistorie og driver mye med formidlingsarbeide knyttet til samlingen på Nasjonalbiblioteket. Er spesielt opptatt av tidlig stumfilm, tidlig lydfilm og film under andre verdenskrig. I 2017 var han blant annet involvert i utstillingen "Stumme filmspor" på Nasjonalbiblioteket, som også ledet til en filmutgivelse på Blu-ray.

Rolf Werenskjold (f. 1957) er professor i medievitenskap ved Avdeling for mediefag ved Høgskulen i Volda, Norge. Han er en historiker og medieforsker som har publisert flere studier om media og protester i året 1968, moderne amerikansk historie, norsk medier og den spanske borgerkrigen, norske nyhetsfilmer på 1930-tallet, og norsk utenriksjournalistikk under den kalde krigen. Han redigerte boken "Media and the Cold War in the 1980s. Between Star Wars and Glasnost" (2018), sammen med Henrik G. Bastiansen og Martin Klimke. Hans nyeste publikasjoner inkluderer "Ekko fra Spania. Den spanske borgerkrigen i norsk offentlighet, 1936–39" (2019), med Hans Fredrik Dahl og Bernt Hagtvat, og artikkelen "German Pressure: Spy Films and Political Censorship in Norway, 1914–1940" (2019). Werenskjold er styremedlem i Norsk Mediehistorisk Forening. Sammen med Øystein P. Dahlen skrev han nylig artikkelen «Presse, PR, og politikk. Utenriksdepartementets pressekontor 1919-1924» (2022), og en artikkel om Ottar Odland: Radiomannen og utenrikskorrespondenten, 1953-1987.» (2022).

For forfattere og fagfeller

Forfatterveiledning for Mediehistorisk Tidsskrift

Mediehistorisk Tidsskrift er Norges eneste mediehistoriske tidsskrift. Det har åpen publisering etter open access-prinsippet, er fagfellevurdert og gir publikasjonspoeng på nivå 1.

Mediehistorisk Tidsskrift tar også imot andre typer manuskripter av mediehistorisk interesse. I tillegg til det fagfellevurderte, vitenskapelige stoffet tar vi blant annet imot debattstoff, bokanmeldelser, intervjuer og essays, samt stoff til spalten «Medieminner».

Mediehistorisk Tidsskrift tar bare imot originalmanus. Vi forutsetter at manuskripter ikke er sendt til vurdering hos av andre tidsskrifter mens det er i en redaksjonell prosess i *Mediehistorisk Tidsskrift*, eller at det har vært publisert andre steder på andre språk. Som digitalt tidsskrift gjør vi oppmerksom på at vi rutinemessig er nødt til å screene bidrag for plagiat.

En vitenskapelig artikkel bør være mellom 6000 og 12000 ord. Inkludert figurer, tabeller, noter og litteraturhenvisninger bør den som hovedregel ikke overstige 30 A4-sider (regnet ut fra halvannen linjeavstand, 12 punkt skriftstørrelse).

For andre bidrag, f.eks. essays og debattstoff, avtales omfanget for hvert enkelt tilfelle. Manuskripter sendes i Word-format (ikke pdf) på e-post til oystein.dahlen@kristiania.no

Rutine for innsendte vitenskapelige artikler

For vitenskapelige artikler opererer vi etter «double blindfold»-prinsippet, hvilket vil si at forfattere og eksterne fagfeller ikke blir opplyst om hverandres identitet. Forfatterne vil bli bedt om å fjerne identifiserende referanser til eget arbeid og annen identifiserende informasjon i artikkelfilene før fagfellevurdering. Slik foregår prosessen:

- Redaktøren vurderer om et manus er aktuelt for tidsskriftet
- Går manuset videre, kan redaktøren foreslå en viss omarbeiding før manuset blir sendt til fagfellevurdering
- Redaksjonen utformer så en samlet vurdering basert på fagfellenes tilbakemelding. Hvis konklusjonen er at artikkelen bør publiseres, går manus så tilbake til artikkelforfatteren for eventuell revidering
- Ferdig tekst returneres til redaksjonen
- Teksten språkvaskes
- Språkvasket versjon sendes artikkelforfatteren for godkjenning. Etter dette er det bare anledning til å gjøre mindre endringer i teksten
- Godkjent språkvask blir brukket om til tidsskrift sider. Herfra tar redaksjonen seg av korrekturrundene
- Unntaksvis kan nye fagfeller bli trukket inn i vurderingen. Det er redaksjonen som tar den endelige beslutningen om artikkelen skal publiseres

Forutsetninger for vitenskapelige artikler

Det forutsettes at artikler som vurderes i *Mediehistorisk Tidsskrift*, følger de etablerte etiske retningslinjene for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi: <https://www.forskningsetikk.no/retningslinjer/hum-sam/forskningsetiske-retningslinjer-for-samfunnsvitenskap-humaniora-juss-og-teologi/>

For medforfatterskap gjelder *Vancouverreglene for praktiske og etiske retningslinjer for forfattere*, <https://www.forskningsetikk.no/ressurser/fbib/lover-retningslinjer/vancouveranbefalingene/>

Mediehistorisk Tidsskrifts forfattere beholder opphavsretten til sin tekst, men samtykker altså i at den publiseres under de betingelsene som ligger i lisensen Creative Commons CC BY-NC 4.0

Mediehistorisk Tidsskrift har ingen avgifter for redaksjonell vurdering eller publisering, eller leserbetaling.

Referansesystem

Referansestilen er APA med noter. Manusene leveres med fotnoter, som av layoutmessige hensyn gjøres om til sluttnoter før publisering. I dette systemet brukes notene blant annet til forfatternavn, årstall og eventuelle sidetall (eksempel: Gripsrud 2017: 299), samt kortversjoner av f. eks. arkiv- og avisreferanser. Fotnotene kan også brukes til andre nødvendige opplysninger.

Titler på bøker, aviser og tidsskrifter o.l. settes i kursiv i brødteksten.

Bøker: etternavn, fornavn som forbokstav med punktum, årstall i parentes, punktum, boktittel i kursiv, punktum, utgiversted, kolon, forlag, eventuell URL eller DOI-nummer

Eksempel: Eide, M. og Myrvang, C. (2018). *Alltid foran skjermen. Dagbladet og det digitale skiftet*. Oslo: Universitetsforlaget.

Kapitler i bøker: etternavn, fornavn som forbokstav med punktum, årstall i parentes, kapittelnavn, punktum, boktittel i kursiv, komma, sidespenn, punktum, utgiversted, kolon, forlag

Eksempel: Gripsrud, J. (2017). 1890-1940. Massenes tidsalder. I Gripsrud J. (red.), *Allmenningen. Historien om norsk offentlighet*, s. 228-301. Oslo: Universitetsforlaget.

Artikler: etternavn, fornavn, årstall i parentes, punktum, artikkeltittel, punktum, tidsskriftets navn i kursiv, årgang i kursiv, nummer i parentes, sidespenn, punktum, eventuell URL eller DOI-nummer. Hvis ikke tidsskriftet oppgir årgang, sløyfes det.

Eksempel: Rasmussen, T. (2019). Offentlig mening som politikkenes omverden, 2000-2020. *Mediehistorisk Tidsskrift* 16(2), 32-64.

Mediereferanser: Mediereferanse i fotnotene, f. eks. avis: Avisnavn, dato, årstall, ev. sidetall.

Eksempel på mediereferanse i fotnoter: Sandefjords Blad, 12. september 1983, s. 1

Samme mediereferanse i litteraturlisten: Avisnavn, år og dato i parentes, punktum, tittel, sidetall.

Eksempel: Sandefjords Blad (1983, 12. september). Vi stemmer Høyre i Sandefjord, s. 1

Merk at vår konvensjon når det gjelder aviser skiller seg marginalt fra APAs, siden vi mener det også er nødvendig å ha med avisdato i notene (APAs kortversjon er avisnavn, årstall, sidetall). For avisreferanser med forfatter, andre medietyper eller kildetyper som ikke er dekket her, refererer vi til veiledningen på

Arkivreferanser: Kildekompasset har ikke egen angivelse for arkivreferanser, men vi foreslår denne varianten:

Arkivreferanse i fotnotene: Arkivdokument, ev. dato og avsender, arkiv

Samme arkivreferanse i litteraturlisten: Arkivnavn. Arkivdokument, dato, avsender. Nærmere angivelse (boks, mappe, pakke etc.)

Eksempel: Samme arkivreferanse i litteraturlisten, eksempel: Statsarkivet, Norsk Journalistskole (SAO/NJ). Årsmelding for 1965-66, boks 0001.

Vedlegg til vitenskapelig artikler

Følgende legges ved de vitenskapelige manuskriptene, senest ved innlevering av siste versjon:

- et sammendrag på 50–150 ord, både på norsk (eventuelt dansk eller svensk) og engelsk
- tre–fem emneord, både på norsk (eventuelt dansk eller svensk) og engelsk
- et forfatterportrett
- en kort forfatterbyline (vanligvis: navn, arbeidstitel, arbeidssted og e-postadresse)
- en forfatteromtale (maks 400 tegn med mellomrom)
- bilder/illustrasjoner/faksimiler til teksten eller forslag til slike, samt forslag til bildetekster med all nødvendig informasjon om illustrasjonen. Forfatterne må selv innhente tillatelse til å gjengi illustrasjonene. Tidsskriftet har ikke anledning til å betale for bruk av bilder, og er avhengig av å finne illustrasjoner som kan brukes fritt

Til fagfellene

Mediehistorisk Tidsskrift setter stor pris på det arbeidet som gjøres av eksterne fagfeller. Dette utføres som standard etter «double blindfold»-prinsippet, der forfatter og leser er anonymisert for hverandre. Vi har ikke noe standard-skjema for fagfellevurdering, men ber fagfellenes tilbakemelding kunne ut i en av fire anbefalinger til redaksjonen:

- Artikkelen aksepteres som den er.
- Artikkelen aksepteres med nærmere angitte endringer.
- Artikkelen aksepteres ikke slik den nå foreligger, men kan vurderes på nytt dersom den blir vesentlig omarbeidet.
- Artikkelen aksepteres ikke.

Artikler med vedlegg, sendes til oystein.dahlen@kristiania.no

Tidligere utgaver

Tidligere utgaver av Pressehistoriske skrifter/Pressehistorisk tidsskrift utgitt til og med 2014 koster mellom 75 og 150 kroner og kan bestilles hos Norsk Mediehistorisk Forening ved Ragnhild Holmen. Send nummeret på utgaven og antall sammen med bestillers navn og adresse til rh@mediebedriftene.no.

Årgang 1:

Nr. 1/2004

Arnhild Skre: «I dag må ingen sitte hjemme».
Presse og partiloyalitet 1957–1973.

Nr. 2/2004

Øystein Sande m. fl.: Agitasjon og opplysning

Nr. 3/2004

Else-Beth Roaldsø: Å skrive i motvind.
Ruth Thomsen og Stavanger Aftenblad.
Hallvard Tjelmeland: Aviser som historisk kjelde

Årgang 2:

Nr. 4/2005

Norhild Joleik: Albert Joleik – bladstyrar i brytingstid

Nr. 5/2005

Div. forfattere: 1905 – Nu gjæder det at holde kjæft

Årgang 3:

Nr. 6/2006

Anne Hege Simonsen: De der ute– vi her hjemme.
Utenlandsdekningen i tre norske aviser 1880–1940
Jo Bech-Karlsen: På sporet av en glemt stil. Litterær
journalistikk på 1950-og 60-tallet

Nr. 7/2006

Tor Are Johansen: «Trangen til læsning stiger, selv
oppe i Ultima Thule». Aviser, ekspansjon og tekno-
logisk endring ca 1763–1880

Årgang 4:

Nr. 8/2007

Guri Hjeltnes (red): «Har de ikke journalister i

Aftenbladet lenger når de sender et kvinnfolk?»
Kjønnsperspektiv på pressehistorien

Nr. 9/2007

Tor Are Johansen: Hett bly og raske presser.
Teknologisk endring i norsk avisproduksjon

Årgang 5:

Nr. 10/2008

Sidsel Meyer: Så brøt stormen løs.
Debatten om beredskapslovene høsten 1950.
Bernt Ove Flekke: Eit historisk blikk
på «Hele Norges sportsavis»

Årgang 6:

Nr. 11/2009

Henrik G. Bastiansen: Lojaliteten som brast.
Partipressen i Norge fra senit til fall. 1945-2000

Nr. 12/2009

Sigurd Høst: Mye mer enn Akersgata. Norsk presse-
struktur 1945–2009. Navneendring til Pressehisto-
risk tidsskrift f.o.m. 11.6.2010

Årgang 7:

Nr. 13/2010

Div. forfattarar: Nordisk presse
under andre verdenskrigen

Nr. 14/2010

Ivar Andenæs: Halden Arbeiderblad – den siste
partiavis
Arnhild Skre: «En kostbar og farlig tid». Vest-
vendingen i norsk presse 1947–1949

Årgang 8:

Nr. 15/2011

Leiar: 22/7 – eit pressehistorisk vendepunkt?

Birgitte Kjos Fonn: Da venstresiden ville lage DU-journalistikk

Henrik G. Bastiansen: Portrett av TV-kritikeren Sverre Evensen

Nr. 16/2011

Tor Are Johansen: Orkla Media 1983 –2006.

Et medieselskap i konserndannelsen og eier – konsentrasjonens epoke

Årgang 9:

Nr. 17/2012

Maria Utheim: Engebret-bevegelsen

Peter Larsen: Bergens Tidendes første redaktør

Nr. 18/2012

Rune Ottosen: Presse mannen Johan Falkberget

Jo Bech-Karlsen: Referatets død og intervjuets seier

Årgang 10:

Nr 19/2013

Tor Are Johansen: Et produksjonssystem i støpeskjeen. Teknologit utvikling i norske aviser 1940 –2010

Nr 20/2013

Elisabeth Eide og Else-Beth Roalsø: Kriminelle, kulturelle, kapable kvinner

Birgitte Kjos Fonn: Ukebladene i 1913

Ragnhild Mølster: «Redaktrices». Kvinnelige redaktører frem til 1913

Gerd von der Lippe: Nanna With – et tilbakeblikk på sportsjournalistikk

Årgang 11:

Nr 21/2014

Hans Fredrik Dahl: Partipressen i Norge – fra utvikling til avvikling

Henrik G. Bastiansen: Fra konflikt til konsensus? Partipressens fall

Birgit Røe Mathisen: Fra partipresse til lokalisme, lokal journalistikk

Nr 22/2014

Rune Ottosen: Pressen og ytringsfrihetens vilkår ved og etter utbruddet av første verdenskrig

Anne Hege Simonsen: Den første verdenskrig i to norske aviser

Hans Christian Erlandsen: Rowland Kenney, britisk påvirkningsagent

Nils E. Øy: Jubileumsutstillingen 1914

Årgang 12:

Nr 23/2015

Ruth Hemstad: Propagandakrigen om Norge i europeisk presse

Odd Arvid Storsveen: Aviser som politiske aktører på 1800-tallet

Marthe Hommerstad: Politisk debatt mellom dannede elite og bøndene

Håkon Harket: 1814 og jødernes utestengelse fra Norge

Nils. A. Øy: Er slangene i § 100 borte etter 200 år

Nr 24/2015

Masoud Haidari: Når blir jeg norsk i mediens øyne?

Cora Alexa Døving: Historiens grep om samtiden

Harald Syse: Norsk presses dekning av antijødisk politikk

Margareth A. van Es: Bildet av «muslimske kvinner» i Aftenposten

Årgang 13:

Nr 25/2016

Per Overrein og Roar Madsen: Om avviklingen av partipressen

Henrik G. Bastiansen og Hans Fredrik Dahl: Svar til Overrein og Madsen.

Gudleiv Forr: Dagbladets løsrivelse fra Venstre.

Rune Ottosen: Unntakstilstanden i Trøndelag i oktober 1942

Kathrine Geard: Skjult kamp for det frie ord under krigen

Nr. 26/ 2016:

Rolf Werenskjold: Norges første lydfilmavis

Birgitte Kjos Fonn: Journalisten Vilhelm Aubert

Rune Ottosen: Klimajournalistikk under valget 2013 med historisk bakgrunn

Navneendring til Mediehistorisk Tidsskrift f.o.m. 1.9.2016.

Årgang 14:

Nr. 27/ 2017:

Østein Pedersen Dahlen: UDs hemmelige pressekontor

Rolf Werenskjold: Haakon Lie som filmskaper

Magne Lindholm: Norges første statlige PR-kampanje
Ole Bjørn Rongen: Bokseropprøret i Kina i 1900

Nr. 28/ 2017:

Åsmund Egge: Fra revolusjonsbegeistring til brobygging

Rune Ottosen: Revolusjonsfrykt og klassekamp

Birgitte Kjos Fonn: Revolusjon og folkelesning

Roy Krøvel: Garborg, Uppdal og revolusjonen

Kristian Steinnes: Sigurd Simensen, avismann og agitator

Gudleiv Forr: Karl Johanssen, liberale blant kommunister

Årgang 15

Nr. 29/2018

Trygve Svensson: Ludvig Holbergs retorikk

Henrik G. Bastiansen: Berlinmurens fall i norske medier

Anders Gjesvik: Dekningen av homofile på 1950-tallet

Nr. 30/2018

Henrik G. Bastiansen: Fra analog til digital mediehistorie

Eivind Røssaak: Når nasjonens hukommelse

digitaliseres: Kulturens ubevisste vender tilbake

Frode Weium: Inskripsjon og digitalisering

Om fonografens tidlige historie

Nina Bratland: Fotoalbum: Digital praksis og prøvelse

Magne Lindholm: Hva skjer med arkivene når de blir digitalisert?

Henrik G. Bastiansen: Hvordan skal vi plassere internett i mediehistorien?

Hans Fredrik Dahl: Bok: Krigsdrama i eksil

Gudleiv Forr: Bok: Krigsdrama i eksil

Rune Ottosen: Bok: Gatekeeper med stor makt

Birgitte Kjos Fonn: Bok: Rikholdig Presshistorisk Årsbok

Fra desember 2018 er alle årgangene av Mediehistorisk Tidsskrift tilgjengelige på medietidsskrift.no

Årgang 16:

Nr. 31/2019

Turid Borgen: Kampen om kontroll En

casestudie av prosjektet «Redaksjonell posisjonering 15» anno 2012

Paul Bjerke: Bond eller Smiley i nordisk spionjournalistikk?

Per Overrein/Roar Madsen: Om partipressens korporative system – et søkelys på seks høyrepresseaviser

Henrik G. Bastiansen: Hvordan skal vi plassere World Wide Web i mediehistorien?

Audgun Oltedal: Grave i gener

Nr. 32/2019

Gudmund Hernes: Det medievirde samfunn 2.0

Terje Rasmussen: Offentlig mening som politikkens omverden, 2000–2020

Rune Ottosen: Fra kald krig til «out of area»-strategi

Anne Krogstad: Den medievirde kultureliten

Paul Bjerke/Birgitte Kjos Fonn: Er journalistikken venstrevridd?

Cristine Myrvang: Stormens øye. Om forsøket på å stabilisere Dagbladets nyere historie

Årgang 17:

Nr. 33/2020

Siri Hempel Lindø: Den norske TV-aksjonen i historisk perspektiv

Henrik G. Bastiansen: Mediehistorie 2.0 og behovet for en ny filologi

Roar Madsen/Per Overrein: «– Vi stemmer Høyre i Sandefjord». Høyreaviser i valgkamp

Morten Haave: Norsk arbeiderbevegelse og «pengejødene»

Nr. 34/2020

Henrik G. Bastiansen: Kan mediehistorien kaste nytt lys over miljø- og klimakrisen?

Lars Sandved Dalen: Forsiktige forskere, engasjerte journalister

Thale Elisabeth Sørli: Det handler om mennesker – fotografiske klimaendringer i Arbeiderbladet mellom 1948 og 1997

Ingrid Fadnes: Mardøla-aksjonen(e). Et tilbakeblikk på en av norgeshistoriens viktigste miljøvernaksjoner

Marte Veimo og Andreas Ytterstad: Den sprikende kraften i «det grønne skiftet»

Marianne Takle: Hva innebærer det å ta hensyn til fremtidige generasjoner?

Eva Åsén Ekstrand: Sökande efter "Svenskhet" och "folket" i Småläningens Jul under beredskapstiden (1939-1945)

Årgang 18:

Nr. 35/2021

Birgitte Kjos Fonn, Leder: Avisens hjerte

Per Bonde Hansen og Gudrun Rudningen:

«Desken var avisens hjerte som aldri lukket et øye»

Veronica Årseth Ljosheim: På nett med historien:

Å tallfeste Dagbladets journalistikk

Henrik G. Bastiansen: Brikker til en ny filologi

Håkon Benjaminsen: Et løfta blikk. Karina Jensen og norsk fotojournalistikk i årene 1980–1999

Nr. 36/2021

Birgitte Kjos Fonn, Leder: En bredere mediehistorie

Jens Petter Kollhøj, Are Flågan, Anne Hege Simonsen:

Offentlig fotografi. Fotografisk mangfold i publiserings- og kunnskapsprosesser

Marthe Tolnes Fjellestad: Å vise vanskelige bilder.

Fotografier fra Sydspissen fangeleir i Tromsø, 1945

Tone Svinningen: Krigsbilder på vandring. Bruken av Kari Berggravs bilder fra felttoget våren 1940

Olaf Knarvik: Jørgen Grindes fotografier fra Midtøsten 1956-59

Nina Bratland: Fotograferte samtaler. Arbeid for nøyaktighet og økonomi i Televerket

Stig Storheil: Ingenmannsland. Brefotografier, vitenskap og materialitet

Arne B. Langleite: Med ryggen mot kameraet.

Bildebyråets ryggfigur i det norske landskapet

Guro Tangvald: Oljeplattform i solnedgang. Postkort fra norsk oljeindustri 1970-2021

Jens Petter Kollhøj: Bedre enn originalen? Fotografier som halvfabrikata i bokproduksjon på 1950- og 60-tallet

Årgang 19:

Nr. 37-38/2022

Birgitte Kjos Fonn og Rolf Werenskjold: Leder: Nordisk utenriksjournalistikk i det lange 20. århundret

Hans Fredrik Dahl: 'Nordic foreign journalism in the long 20th century' – an introduction

Øystein Pedersen Dahlen og Rolf Werenskjold: Presse, PR og politikk Utenriksdepartementets pressekontor 1919-1924

Eva Åsén Ekstrand: När Spaniens sak blev vår: svensk lokalpress under spanska inbördeskriget 1936–1939

Hans Fredrik Dahl: The Spanish Civil War in a Nordic Perspective

Hans Fredrik Dahl og Rolf Werenskjold: Bibliografi: The Spanish Civil War in a Nordic Perspective

Rune Ottosen: Gunnar Garbo som journalist og presseman

Josef Batikha: Koldkrigsjournalistikk

Heidi Kurvinen: Gendering the history of foreign correspondents: The case of Helsingin Sanomat's Majja-Liisa Heini

Rolf Werenskjold: Ottar Odland: radiomannen og utenrikskorrespondenten, 1953–1987

Rune Ottosen: Conflict coverage and security policy orientation: A longitudinal study of war coverage in Norway in a Nordic comparative perspective

Birgitte Kjos Fonn: Nye måter å dekke Vesten på. En studie av internasjonalt stoff i to norske aviser 1975–2005

Årgang 20:

Nr. 39/2023

Henrik G. Bastiansen og Carl Emil Vogt:

Innledning: Mediene, offentligheten og Holocaust.

- Guri Hjeltnes: Da Hollywood lanserte «Holocaust».
 Hans Fredrik Dahl: Debatten om Holocaust i perspektiv
 Bjørn Westlie: Aftenpostens brutale mellom krigshistorie
 Terje Emberland: Norsk ungenkonservatisme, nasjonal-sosialismen og jødeforfølgelsene i Tyskland: En lesning av tidsskriftene Minerva og Unge Høire, 1932 – 1939
 Kjetil Braut Simonsen_ En apokalyptisk antisemitisme: Nasjonal Samling og jødene, belyst ved invasjonen i Sovjetunionen
 Rune Ottosen: Holocaust i norske og svenske aviser: En nærlesning av Aftenposten og Dagens Nyheter fra 26. november 1942
 Øystein Hetland og William Hamre: «Jødernes utrydelse er ingen tom frase, det er det nyordnede Europas rystende virkelighet». Omtale av jødar og Holocaust i Norsk Tidend
 Carl Emil Vogt: «Jødeforfølgelsene» i hjemmefrontledelsens illegale avis Bulletin
 Ingerd Brakstad: "De siste års tragedie" – genocidal prosess eller nasjonalmyte? Holocaust og norske aviser 1945-55
 Bjørn Sørensen: Holocaust og norsk film
 Gunnar D. Hatlehol: David Irving vs. Penguin Books og Deborah Lipstadt sett med norske øyne: Holocaust og medievirkeligheten 2000
 Mette Langeid: Holocausts ansikt: En studie av bokomslag fra den norske holocaustlitteraturen
 Thomas Lewé: Visuelle perspektiver og utfordringer i formidlingen av Holocaust
 Bernt Hagtvét: «Sannheten om hakekorset» – filmen som forandret alt
 Elsa Kvamme: Dokumentaristens dilemmaer i møte med Holocaust
 Nina Grünfeld: Mine formative filmår: Fra "Holocaust" til "Shoah"
 Birgitte Kjos Fonn: Har vi hjemmefronten nå? En gjennomgang av den såkalte «Michelet-debatten»
 Henrik G. Bastiansen: Fjernsynet fyller 100 år: Hvordan kan vi utforske en så omfattende TV-historie?
 Carl Henrik Grøndahl: Hvem lager vi radio for?
 Tormod Kjensjord: Da Petre ble til
- Cecilia Aare: Barbro Alving's folkhemsblick exotiserer Norrland

I dette nummeret blir sensur og mediepåvirkning undersøkt på ulike måter.

Cecile Authen studerer plateomslagene til de første folkemusikkutgivelsene. De er fortsatt i dag preget av en nasjonalromantisk ramme, gjerne med en felespiller ute i naturen, foran en foss eller et stabbur.

Kristina Krake undersøker hvordan danske sosialdemokrater brukte film for å advare mot nazistiske og kommunistiske bevegelser i Danmark i 1930-årene.

Rolf Werenskjold og Øystein Pedersen Dahlen skriver om hvordan norske myndigheter ble presset av tyske diplomater til å sensurere aviser, radio, film og teater i 1930-årene.

Øivind Hanche skriver om spanskesyken og kinoene i Norge i årene 1918 og 1919.

Helge Østbye og Henrik Bastiansen er uenige om hvordan vi skal forstå avviklingen av partipressen.

Frode Rekve ble presset ut som redaktør i *Halden Arbeiderblad* i 2009.

Yngvil Kiran fikk en hel generasjon radiolyttere til å lage barnetimebøker og sende inn dikt til *Opp fra skrivebordsskuffen*.

Mediehistorisk Forening finnes på [facebook.com/mediehistorisk](https://www.facebook.com/mediehistorisk)

Mediehistorisk Forening finnes på twitter på [@Mediehistorisk](https://twitter.com/Mediehistorisk)